

NADIM MUHAMMAD HUMAYUN

KASBIY NUTQ MADANIYATI

Darslik

ISBN: 978-9910-329-18-0

6158

9 789910 329180

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

AMALIY O‘ZBEK TILI VA JURNALISTIKA KAFEDRASI

NADIM MUHAMMAD HUMAYUN

KASBIY NUTQ MADANIYATI

darslik

Modern Science and Research
Toshkent-2026

UDK: 811.512.133:808.5

KBK: 81.2O‘zb-5

N - 15

Nadim Muhammad Humayun.

Kasbiy nutq madaniyati: darslik / N.M. Humayun. – Toshkent: Modern Science and Research, 2026. – 306 b.

ISBN: 978-9910-329-18-0

Ushbu darslik oliy ta’lim muassasalari talabalari uchun mo’ljallangan bo‘lib, adabiy til me’yorlari asosida og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish, mustaqil fikrlash hamda fikrni kasbiy muhitda aniq va madaniyatli ifodalash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Darslikdagi nazariy va amaliy mavzular orqali samarali muloqot qilish, nutq tuzish va fikrni to‘g‘ri ifodalash malakalari rivojlantiriladi. Shuningdek, darslik har bir shaxsning nutqiy savodxonligi va muloqot madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Undan filologik va nofilologik yo‘nalish talabalari, bo‘lajak pedagoglar, jurnalistlar hamda turli soha mutaxassislari foydalanishlari mumkin.

Mas’ul muharrir:

A. Eshmuminov

TerDU Amaliy o‘zbek tili va jurnalistika kafedrasi mudiri,
f.f.d. (DSc), professor

Taqrizchilar:

F.H. Yuldashev

Navoiy davlat universiteti, o‘zbek tilshunosligi kafedrasi professori, f.f.d. (DSc)

Xamidov Mansur Abdumannobovich

TerDU Amaliy o‘zbek tili va jurnalistika kafedrasi katta o‘qituvchisi f.f.f.d (PhD)

Mazkur darslik Termiz davlat universiteti Kengashining 2026-yil 15-sentyabrdagi 2/3.4- masala qororiga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-329-18-0

© Nadim Muhammad Humayun, 2026

© Modern Science and Research, 2026

SO‘ZBOSHI

Muallifning ilmiy va ijodiy faoliyati va darslikning yaratilish maqsadi va zarurati

Nadim Muhammad Humayun Termiz davlat universiteti O‘zbek filologiyasi va jurnalistika fakulteti Amaliy o‘zbek tili va jurnalistika kafedrası dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). Uning ilmiy faoliyati zamonaviy tilshunoslik, leksikografiya, etnolingvistika, etnografik leksika, tarjimashunoslik, matnshunoslik hamda zamonaviy ta‘lim texnologiyalarini o‘rganish kabi yo‘nalishlarni qamrab oladi. M.H.Nadimning ilmiy izlanishlarida o‘zbek etnorealiyalari va etnografizmlari alohida o‘rin tutadi. U milliy madaniyat, tarixiy xotira, urf-odat va an‘analarni ifodalovchi leksik birliklarni lingvistik va lingvomadaniy jihatdan tadqiq etib, ularning mazmuni, kelib chiqishi, qo‘llanish xususiyatlari hamda milliy o‘zlikni aks ettirishdagi o‘rnini yoritishga e‘tibor qaratadi. Uning ilmiy faoliyatida an‘anaviy madaniy meros va zamonaviy tilshunoslikning o‘zaro bog‘liqligi ham muhim o‘rin egallaydi. Uning tadqiqotlarida tilning nafaqat kommunikativ vosita, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy tajribasi va milliy dunyoqarashini saqlovchi muhim manba sifatidagi xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratiladi. Ilmiy faoliyati davomida Muhammad Humayun Nadim 1 ta darslik, 2 ta o‘quv qo‘llanma, 3 ta monografiya, 3 ta lug‘at, 2 ta ilmiy-tadqiqot kitobi va 40 dan ortiq ilmiy maqola nashr ettirgan. Matnshunoslik sohasidagi faoliyatida u bir qator o‘zbek qo‘lyozma asarlarini zamonaviy o‘zbek yozuviga tabdil qilgan. Muhammad Humayun Nadim tarjima faoliyati bilan ham shug‘ullanadi. U ingliz, fors, dariy, turk, hind, pashtu va o‘zbek tillarini biladi. Ingliz, dariy va fors tillari bo‘yicha C1 darajadagi til bilish sertifikatlariga ega. Mazkur til kompetensiyalari uning qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik hamda

turli xalqlarning til va madaniy merosini o'rganishga oid ilmiy izlanishlari uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Darslikning yaratilish maqsadi va zarurati. Mazkur “Kasbiy nutq madaniyati” darsligi oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning adabiy til me’yorlariga rioya qilgan holda og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish, fikrni kasbiy va ijtimoiy muhitda aniq, mantiqiy, ravon hamda madaniyatli ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish zaruratidan kelib chiqib yaratildi. Darslikning mazmuni kasbiy muloqot, nutq madaniyati va etikasi, kasbiy leksika, og‘zaki va yozma nutq, rasmiy yozishmalar, raqamli kommunikatsiya, xalqaro va madaniyatlararo muloqot hamda nutqning kommunikativ sifatlarini qamrab olgan mavzular asosida tuzilgan. Bugungi kasbiy faoliyatda mutaxassisning professional salohiyati faqat sohaga oid bilimlar bilan belgilanmaydi. Kasbiy terminlardan o‘rinli foydalanish, rasmiy hujjatlarni to‘g‘ri tuzish, auditoriya oldida nutq so‘zlash va turli vaziyatlarda muloqot qila olish ham muhim kompetensiyalardir. Shu jihatdan darslik o‘zlashtirilgan til bilimlarini amaliy faoliyatda qo‘llashga yo‘naltirilgan. Darslikni yaratishdan asosiy maqsad kasbiy nutq madaniyatining nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishini uyg‘unlashtirishdan iborat. Unda nutqning to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, sofligi, ifodaliligi, o‘rinliligi va ta’sirchanligi kabi kommunikativ sifatlar, shuningdek, kasbiy etika va zamonaviy kommunikatsiya masalalari yoritilgan. Darslik talabaning mustaqil fikrlashi, fikrini dalillashi, kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilishi, nutqiy xatolarni aniqlashi va matnlarni tahrir qilishiga yo‘naltirilgan. Shu maqsadda matn tahlili, kasbiy vaziyatlarni baholash va kommunikativ muammolarni aniqlashga doir mashg‘ulotlar kiritilgan. Zamonaviy texnologiyalardan, xususan, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishga ham e’tibor qaratilgan. Talabalarga kasbiy mavzuda matn yaratish, uni mustaqil tahrirlash va natijalarni taqqoslashga doir topshiriqlar berilgan. Darslikdan filologik va nofilologik yo‘nalish talabalari, bo‘lajak pedagoglar, jurnalistlar,

davlat va xizmat ko'rsatish sohasi xodimlari hamda kasbiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishni istagan mutaxassislar foydalanishlari mumkin. Uning mazmuni muayyan kasb bilan cheklanmay, turli professional muhitlarda qo'llash mumkin bo'lgan umumiy kommunikativ kompetensiyalarni qamrab oladi. Darslik mavzularini izchil o'zlashtirish tavsiya etiladi. Har bir mavzuda reja, tayanch tushunchalar, nazariy ma'lumotlar hamda ularni mustahkamlashga qaratilgan savol va topshiriqlar berilgan. Nazariy qismni o'zlashtirgach, asosiy tushuncha va qoidalarni tahlil qilish hamda amaliy topshiriqlarni bajarish maqsadga muvofiq. Amaliy mashg'ulotlarda matn tahlili, kasbiy nutqni tahrirlash, kommunikativ vaziyatlarni baholash kabi usullardan foydalaniladi. Ayrim topshiriqlarda ma'ruzachi nutqi ilmiy terminlardan foydalanish, ko'z aloqasi, mimika, tana harakatlari, intonatsiya va ovoz ohangi kabi verbal va noverbal mezonlar asosida baholanadi. Mavzularni chuqurroq o'zlashtirish uchun darslik oxiridagi tavsiya etilgan adabiyotlar va qo'shimcha manbalardan foydalanish, mustaqil tadqiqot olib borish mumkin. Darslik ma'ruza mashg'ulotlarida nazariy manba, amaliy mashg'ulotlarda o'quv material, mustaqil ta'limda esa qo'shimcha manba sifatida foydalanishga mo'ljallangan. Mazkur darslikni kasbiy nutq madaniyati sohasidagi salmoqli ilmiy-uslubiy asar sifatida baholash mumkin. Kasbiy nutqini rivojlantirishga qo'shayotgan amaliy hissiy alohida e'tiborga loyiq va darslikning ta'lim jarayonida munosib o'rin egallab, talabalarning kasbiy nutqi va muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilishiga ishonch bildiramiz.

Muallifning ilmiy profillari

ORCID: [0009-0004-6975-9944](https://orcid.org/0009-0004-6975-9944)

Scopus Author ID:

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=60040963400>

Google Scholar: [Ilmiy profili](#)

Academia.edu: [Ilmiy profili](#)

KIRISH

Jamiyatda ilm-fan, madaniyat, san'at umuman barcha sohalar rivojlanar ekan, shu sohada faoliyat ko'rsatuvchi shaxslarning nutqiy muloqoti, nutqiy madaniyati asosiy o'ringa ega bo'ladi. Shu jihatdan oliy ta'lim muassasalarida kasbiy "Nutq madaniyati" o'quv kursi tashkil etilgan hamda filologik mutaxassislar hamda barcha nomutaxassislik tarmoqlarida fan sifatida o'qitiladi. Kasbiy "Nutq madaniyati" fani nutqning faqatgina og'zaki yoki yozma shakldan tuzilganligi ifodalab qolmasdan, uning kommunikativ vaziyatga bog'liq ravishda aniqligi, izchilligi, mantiqiyliigi kabi masalalar doirasida ham ma'lumot beruvchi fan tarmog'idir. kasbiy nutq madaniyati fani umumkasbiy fanlar guruhiga kiritilgan. Bu fan bo'lajakda barcha jihatdan yetuk mutaxassislarni tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Holtzhausen, Fullerton va Lewis ta'kidlaganidek, turli tashkilotlar, brendlar va jamoatchilik oldida faoliyat yurituvchi shaxslar o'z maqsadlariga erishishda samarali kommunikatsiyaga tayanadilar¹.mazkur fan materiallari bo'yicha bo'lajak mutaxassislar muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish uchun zaruriy umumiy va kasbiy axloqiy qoidalarni va me'yorlarni tadqiq qiladilar. kasbiy nutq madaniyati falsafa fani bilan ham bevosita bog'liq bo'lib, ular bir xil masala, boshqacha aytganda axloq bilan shug'ullanadi. Agar falsafa axloqning kelib chiqish tarixini va uning taraqqiyot qonuniyatlarini o'rgansa, kasbiy nutq madaniyati esa uning amaliy tomonlarini tadqiq qiladi. Demak, falsafa axloqning nazariy masalalari bilan shug'ullanadi, kasbiy nutq madaniyati esa jamiyatda qo'llaniladigan axloqiy qoida va me'yorlarni o'rganadi.Yirik tilshunos olim Nizomiddin Mahmudovning quyidagi fikrlari malakali mutaxassis kadrlarni, jumladan shifokorlarni ham tayyorlashda nutq madaniyati fanining ahamiyatli ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi: "Jamiyatning har bir a'zosi, har qanday mutaxassis, zamon bilan

¹ Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. *Principles of strategic communication* (2nd ed.). Routledge. (2026, p. 7)

hamqadam har qanday kadr, eng avvalo, o‘z ona tilining sadoqatli sohibi bo‘lmog‘i lozim.

Ona tilining chinakam sohibi bo‘lmoqning bosh sharti esa uning tuganmas imkoniyatlarini tugal egallamoq, boshqacha aytganda fikrni mustaqil, ravon, go‘zal va lo‘nda ifoda eta olmoqdan iborat nutqiy madaniyat malakalarini qaror toptirishdan iborat. Zotan, nutq madaniyati tildan bemalol va maqsadga o‘ta muvofiq tarzda foydalana olishni ta‘minlaydigan ko‘nikma, malaka va bilimlarning jami demakdir”². Markaziy Osiyo ilmiy madaniy taraqqiyotida ahamiyatli o‘rin tutgan mashhur mutafakkir Abu Nasr Farobiy o‘zining qator asarlarida notiqlikka oid kuzatishlarida nutq va aql tarbiyasiga diqqat haratadi, g‘oyani bayon etishda til haqidagi ilmlar, grammatika qatori mantiqning rolga alohida ahamiyat beradi. U bu haqida shunday yozadi: “Uchinchi ilm mantiq (logika)dir: ma‘lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o‘rgatadi, bu xulosalar vositasida biz bilmagan narsalarimizni bilib olamiz hamda nima to‘g‘ri nima yolg‘on ekanligi haqida hukm chiqaramiz”³. Nutq va nutq odobiga doir qarashlar barcha davrlarda Sharq hamda G‘arb olimlari asarlarida bayon qilinib o‘tilgan. Nutqning inson kamolotidagi o‘rni masalasi ham mingyilliklar davomida e‘tibor berilayotgan jarayondir. Aristotel, Sitseron asarini ko‘ramizmi yoki Al- Farobiy, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus asarlarini o‘qiymizmi bari-barchasida insonning xulq-u odobiga mos va xos tarzda nutqiy madaniyati, salohiyati shakllanishi haqida to‘xtalib o‘tadilar. Xususan, Adib Ahmad Yugnakiy so‘zning beqiyos qudratiga to‘xtalar ekan, uning “og‘iz va tilning bezagi” deb ta’riflaydi:

Og‘iz, til bezagi to‘g‘ri so‘z bo‘lar,
So‘zni to‘g‘ri so‘zla – dilingni beza⁴.

² Mahmudov N. Til. –Toshkent.: «Yozuvchi» nashriyoti, 1990.

³ Abu Nasr Farobiy. Risolalar.-Toshkent: Fan, 1975.

⁴ Adib Ahmad Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq”, –T.: Sharq, 2013. -B.21.

Nutq madaniyati deyilganda tilning barcha birliklaridan munosib va o‘rinli foydalangan holda, lug‘aviy, grammatik va uslubiy vositalarni nutqqa to‘g‘ri qo‘llash nazarda tutiladi.

“Kasbiy nutq madaniyati” darsligi til me‘yorlarini o‘zlashtirish, nutqning kommunikativ sifatlarini rivojlantirish, kasbiy leksikadan to‘g‘ri foydalanish, og‘zaki va yozma muloqotni tashkil etish, rasmiy hujjatlar bilan ishlash, kasbiy etika talablariga rioya qilish, raqamli va xalqaro kommunikatsiya sharoitlariga moslashish kabi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni bir tizimda ko‘rib chiqishga qaratilgan⁵. Darslikda berilgan nazariy materiallar va amaliy topshiriqlar ana shu konseptual asosdan kelib chiqib tuzilgan. Kasbiy muloqotning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni, nutq madaniyati va notiqlik san‘atining tarixiy manbalari, professional muloqotda terminologiyaning ahamiyati, rasmiy va norasmiy muloqot, kasbiy etika, og‘zaki va yozma nutq, hujjatchilik, raqamli texnologiyalar, xalqaro va madaniyatlararo muloqot, nutqning kommunikativ sifatleri, funksional uslublar hamda nutq madaniyatini egallash yo‘llari o‘zaro mantiqiy tizimda yoritiladi. Bunday ketma-ketlik talabaning nazariy tushunchalarni o‘zlashtirib, ularni turli kommunikativ vaziyatlarda qo‘llashiga imkon beradi.

Darslikning bosh g‘oyalaridan biri kasbiy bilim va uni ifodalash qobiliyati o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’kidlashdan iborat. Mutaxassis o‘z sohasi bo‘yicha qanchalik chuqur bilimga ega bo‘lmasin, bu bilimni aniq va tushunarli ifodalay olmasa, uning amaliy kommunikativ qiymati kamayadi. Aksincha, mazmunan asoslangan, me‘yoriy jihatdan to‘g‘ri, mantiqan izchil va vaziyatga mos nutq bilim almashinuvi, hamkorlik, boshqaruv, muzokara va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini samarali tashkil etishga yordam beradi. Shuning uchun kasbiy nutq madaniyatini egallash talabaning faqat til faniga oid bilimlarini boyitish emas, balki uning umumiy

⁵ OECD. (2019). *The survey of adult skills: Reader’s companion* (3rd ed.). OECD Publishing.

<https://doi.org/10.1787/f70238c7-en>

OECD = Organisation for Economic Co-operation and Development

kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish vositasi sifatida qaralishi lozim. Kasbiy nutq madaniyatining shakllanishida til, tafakkur va axloqning o'zaro munosabati ham muhim nazariy asosni tashkil etadi. Fikrning mantiqiyligi nutqning mantiqiy tuzilishi bilan, nutqning madaniyligi esa shaxsning kommunikativ mas'uliyati bilan chambarchas bog'liq. Suhbatdoshga nisbatan hurmat, kamsituvchi yoki tajovuzkor ifodalardan tiyilish, bahs jarayonida shaxsiyatga emas, masalaga munosabat bildirish, dalil va faktlarga tayanish professional kommunikatsiyaning etik mezonlarini belgilaydi. Shu ma'noda darslikda kasbiy etika va nutq madaniyatining bir-biridan ajratilmasligi tabiiydir. Falsafa, psixologiya, sotsiologiya, tilshunoslik, kommunikativ lingvistika, pragmalingvistika, psixolingvistika va sotsiolingvistika bilan aloqadorlik esa kasbiy nutqni birgina grammatik hodisa emas, balki ijtimoiy, psixologik va madaniy jarayon sifatida tushunish imkonini beradi.

Kasbiy nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri til me'yorlariga ongli ravishda amal qilishdir. Adabiy tilning leksik-semantik, fonetik, talaffuz, so'z yasash, grammatik, uslubiy, orfografik, aksentologik va punktuatsion me'yorlari nutqning to'g'riligi uchun asos yaratadi. Biroq me'yorni bilishning o'zi hali yuqori darajadagi nutq madaniyatini anglatmaydi. Mutaxassis mavjud til imkoniyatlari orasidan kommunikativ maqsadga eng mos birlikni tanlay olishi, termin va umumiste'mol so'zlarining vazifasini farqlashi, ortiqcha takror va noaniq ifodalardan qochishi, fikrni ixcham va izchil shakllantira olishi zarur. Shu ma'noda nutqning to'g'riligi uning zarur sharti bo'lsa, aniqlik, mantiqiylik, soflik, ifodalilik, o'rinlilik va ta'sirchanlik mazkur sifatni to'ldiruvchi kommunikativ mezonlar sifatida namoyon bo'ladi.

Kasbiy faoliyatning turli sohalarida kommunikativ vaziyatlar bir-biridan farq qiladi. O'qituvchi auditoriya bilan ishlashda tushuntirish va ishontirish vositalaridan foydalansa, shifokor bemor bilan muloqotda aniqlik, ehtiyotkorlik va ishonch muhitini

ta'minlashi kerak. Huquqshunos uchun huquqiy atamalarning aniq qo'llanishi va fikrning mantiqiy asoslanganligi muhim bo'lsa, jurnalist uchun axborotni tushunarli, xolis va ta'sirchan yetkazish, davlat xizmatchisi uchun esa rasmiy muloqot va hujjatchilik me'yorlariga rioya qilish muhimdir. Demak, umumiy kommunikativ tamoyillar saqlangan holda kasbiy nutqning mazmuni, uslubi va ifoda vositalari muayyan faoliyat turiga moslashadi. Darslikning umumkasbiy yo'nalishga ega ekani ham aynan shu ehtiyoj bilan belgilanadi: unda turli professional muhitlarda qo'llash mumkin bo'lgan umumiy kommunikativ kompetensiyalar tizimi asos qilib olingan.

Kasbiy muloqotning samaradorligi nutqning faqat lingvistik jihatlar bilan belgilanmaydi. Muloqot jarayonida suhbatdoshni tinglash, uning nuqtayi nazarini anglash, aniqlashtiruvchi savollar berish, qayta aloqa o'rnatish, kelishmovchiliklarni konstruktiv yo'l bilan hal etish va o'z nuqtayi nazarini hurmat doirasida himoya qilish ham muhimdir⁶. Shu sababli kommunikativ kompetensiya kasbiy tayyorgarlikning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Darslikda faol tinglash, argumentatsiya, kommunikativ vaziyatni tahlil qilish, nizolarni boshqarish va muloqot strategiyalarini tanlashga doir yondashuvlarning berilishi ana shu zaruratdan kelib chiqadi.

Kasbiy nutqning yozma shakli ham alohida mas'uliyatni talab qiladi. Xizmat xatlari, arizalar, ma'lumotnomalar, hisobotlar, bayonnomalar, elektron maktublar va boshqa rasmiy matnlarda mazmunning aniqligi bilan bir qatorda hujjatning tuzilishi, uslubiy izchilligi, imlo va punktuatsiya me'yorlariga rioya qilinishi muhimdir. Yozma nutqda og'zaki muloqotga xos bo'lgan intonatsiya, yuz ifodasi va vaziyatga qarab darhol aniqlashtirish imkoniyati cheklanganligi sababli fikrning matn orqali yetarli darajada aniq ifodalanishi talab etiladi. Darslikda yozma va og'zaki nutqning xususiyatlari, kasbiy

⁶ McWhirter, J. E., et al. (2025). *The public health communication competency framework: Results from a multi-method and consensus-building process*. *Canadian Journal of Public Health*. <https://doi.org/10.17269/s41997-025-01107-4>

yozish hamda hujjatlarning yozma strukturasi alohida mavzular sifatida berilgani ushbu masalaning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Yaxshi tuzilgan rasmiy matn axborotni yetkazish bilan birga muallifning kasbiy mas'uliyati va savodxonligini ham namoyon qiladi. Zamonaviy kommunikatsiya sharoitida kasbiy nutq madaniyatini raqamli muhitdan tashqarida tasavvur qilish qiyin. Elektron pochta, messenjerlar, videokonferensiyalar va ijtimoiy tarmoqlar ta'lim, ilm-fan, davlat boshqaruvi, biznes hamda xalqaro hamkorlikning kundalik vositalariga aylandi. Raqamli muhit kommunikatsiyani tezlashtirgani bilan nutq madaniyatiga qo'yiladigan talablarni kamaytirmaydi. Aksincha, yozma xabarlarning tez tarqalishi, auditoriyaning kengayishi va matnning keyinchalik qayta ko'rilishi mumkinligi sababli so'z tanlash, uslub, imlo, punktuatsiya va etik me'yorlarga e'tibor yanada ortadi⁷.

Darslikda elektron yozishmalar va raqamli kommunikatsiya masalalarining yoritilishi shundan dalolat beradi. Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ham insonning mustaqil fikrlashi va tahrir mas'uliyatini almashtirmasligi, balki ta'lim va kasbiy faoliyatni qo'llab-quvvatlashi kerakligi ta'kidlanadi. Kasbiy nutq madaniyatining yana bir muhim qatlami xalqaro va madaniyatlararo muloqot bilan bog'liq. Globallashuv sharoitida mutaxassislar turli tillarda so'zlashuvchi, turli ijtimoiy tajriba va madaniy me'yorlarga ega bo'lgan hamkorlar bilan ishlashiga to'g'ri keladi. Bunday vaziyatda faqat grammatik yoki lug'aviy bilim yetarli bo'lmaydi. Salomlashish va murojaat shakllari, rasmiylik darajasi, intonatsiya, tana tili, vaqtga munosabat, hazil va bahs-munozara usullari kabi omillar ham kommunikativ natijaga ta'sir ko'rsatadi. Darslikda xalqaro muloqot va madaniyatlararo nutq madaniyati masalalarining alohida mavzu sifatida berilishi bo'lajak mutaxassisni kengroq

⁷ OECD. (2024). *OECD digital economy outlook 2024 (Volume 2): Strengthening connectivity, innovation and trust*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/3adf705b-en>

professional makonga tayyorlashga qaratilgan. Shu jihatdan madaniy sezgirlik, ochiqlik, oʻzga qarashlarni hurmat qilish va kommunikativ moslashuvchanlik zamonaviy kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismlaridir⁸.

Darslikning metodik yoʻnalishi kasbiy nutq madaniyatini amaliy kompetensiya sifatida shakllantirishga qaratilgan. Nazariy maʼlumotlarning savol va topshiriqlar bilan uygʻunlashtirilishi, matnlarni tahlil qilish, nutqiy xatolarni aniqlash va tahrirlash, kasbiy vaziyatlarni baholash, kommunikativ strategiyani tanlash, ogʻzaki chiqishlarni verbal va noverbal mezonlar asosida kuzatish kabi mashgʻulotlar talabaning faol ishtirokini taʼminlaydi. Bunday yondashuvda talaba tayyor qoidani yodlab qoluvchi emas, balki nutqiy vaziyatni tahlil qiluvchi, variantlarni taqqoslovchi, oʻz qarorini asoslovchi va matnni mustaqil takomillashtiruvchi subyekt sifatida namoyon boʻladi.

Darslikning ilmiy-uslubiy qiymati shundaki, unda kasbiy nutq madaniyati anʼanaviy til meʼyorlari bilan zamonaviy kommunikatsiya talablari birligida talqin qilinadi. Bir tomondan, adabiy tilning meʼyoriyligi, nutqning toʻgʻriligi, aniqligi, mantiqiyliigi va uslubiyliigi kabi fundamental masalalar saqlab qolinadi; ikkinchi tomondan, raqamli kommunikatsiya, xalqaro va madaniyatlararo muloqot, multimodal vositalar, kasbiy etika va sunʼiy intellektdan foydalanish kabi yangi kommunikativ sharoitlar hisobga olinadi. Natijada kasbiy nutq madaniyati statik qoidalar majmui emas, balki til imkoniyatlarini vaziyat, maqsad, auditoriya va kasbiy vazifaga mos ravishda boshqarish qobiliyatini ham qamrab oladigan rivojlanib boruvchi kompetensiya sifatida namoyon boʻladi.

⁸ UNESCO. (2022). *Manual for developing intercultural competencies: Story circles*. UNESCO.

OECD. (2024). *OECD digital economy outlook 2024 (Volume 2): Strengthening connectivity, innovation and trust*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/3adf705b-en>

UNESCO= United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Darslikning keyingi mavzulari ushbu nazariy qarashlarni bosqichma-bosqich chuqurlashtirish va amaliy ko‘nikmalarga aylantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan mazkur darslikdan foydalanish jarayoni faqat bilimni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, kasbiy faoliyat uchun zarur kommunikativ xulq, nutqiy mas’uliyat va professional muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltiriladi.

1-mavzu: “KASBIY NUTQ MADANIYATI” FANIGA KIRISH

Reja :

1. “Kasbiy nutq madaniyati” tushunchasi haqida.
2. Fanning obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari.
3. “Kasbiy nutq madaniyati” fanining boshqa fanlar bilan munosabati.

Tayanch tushunchalar: kasbiy nutq madaniyati, nutq madaniyati fani predmeti, fanning maqsadi.

1. Kasbiy nutq madaniyati tushunchasi haqida

Kasbiy nutq madaniyati bu muayyan kasb egalari uchun zarur bo‘lgan muloqot qoidalari, til me‘yorlari va nutq madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadigan fandır. U turli kasb vakillari, xususan, o‘qituvchilar, shifokorlar, huquqshunoslar, jurnalistlar va boshqa mutaxassislar uchun professional muloqotni samarali olib borishning muhim tamoyillarini belgilaydi. Har qanday fanning nazariy-metodologik maqomi va ilmiy-amaliy mustaqilligi, eng avvalo, uning obyekti hamda predmeti aniq va qat’iy chegaralab olinishi bilan belgilanadi. Kasbiy nutq madaniyati amaliy tilshunoslik, sohaviy terminologiya, sociolingvistika va kommunikativ lingvistika tutashuvida shakllangan fan tarmog‘i bo‘lib, u kasbiy faoliyatdagi nutqiy muloqotning samadorligi va madaniylik darajasini tadqiq etadi.

Kasbiy nutq madaniyatining **obyekti** bu muayyan kasbiy va sohaga oid faoliyat muhitida mutaxassislar o‘rtasida yuz beradigan institutsiya va kasbiy og‘zaki hamda yozma muloqot va kommunikatsiya jarayonlarining barcha ko‘rinishlari hisoblanadi. Kasbiy nutq madaniyatining **predmeti** bu kasbiy muloqotning

samaradorligi, aniqligi va odobliligini ta'minlovchi adabiy til me'yorlari (*orfoepik, leksik, grammatik, stilistik, grafik*), sohaviy terminologik tizim hamda kasbiy kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish qonuniyatlari, mezonlari va qoidalari hisoblanadi.

Kasbiy nutq madaniyatining asosiy vazifalari til me'yorlariga rioya qilish adabiy til qoidalariga asoslangan holda, kasbiy nutqning aniq, mantiqiy va tushunarli bo'lishini ta'minlashdir. Bugungi kunda o'zbek tili o'zbek millatining fikr almashuv quroli sifatida xalqimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida ish yuritishda, o'qish o'qitishning turli pog'onalarida, radio va televideniya, matbuotda g'oyat mas'uliyatli muhim vazifani bajarmoqda.

Til va madaniyatning chambarchas bog'liqligi haqida ko'p gapiriladi⁹. Buni kundalik hayotimizda faol iste'molda bo'lgan nutq madaniyati, notiqlik san'ati kabi atamalardan, xalq orasida mashhur bo'lgan oz so'zla, ko'p o'yla, o'ynab gapirsang ham o'ylab gapir, yaxshi so'z jon ozig'i, yomon so'z bosh qozig'i, kabi son-sanoqsiz maqol va matallardan ham bilsa bo'ladi.

Nutq madaniyati degan tushuncha bugun yoki kecha paydo bo'lgan emas. Uning paydo bo'lishi va shakllanishi olis davrlarga borib taqaladi. U til taraqqiyotiga bog'liq holat muntazam ravishda davrga moslashadi, o'zgarib turadi. U doimiy rivojlanishda bo'lgan mukammalashib boruvchi jarayon sifatida xalq ruhini o'zida aks ettiradi va milliy-ma'naviy xususiyatlarni saqlab boradi. Bunda albatta, badiiy adabiyotimiz rivojiga hissa qo'shayotgan shoir va yozuvchilar, so'z san'atkorlari, tilimiz sofliги uchun kurashayotgan tilshunos olimlarimiz va ommaviy axborot vositalari xodimlarining xizmatlari beqiyosdir. Insonning ma'naviy qiyofasini o'zida aks ettiruvchi bu jarayonga azal-azaldan har bir mamlakatda alohida jiddiy e'tibor berilganligi jahon xalqlari tarixidan ma'lum.

Jo'raev va Halimov (2021, b. 10) ta'kidlaganidek, bugungi kunga kelib alohida bir tarmoq sifatida tan olingan fanning bu sohasi

⁹ Raupova, L. (2023). Nutq madaniyati. Toshkent: "Metodist nashriyoti". B- 6.

paydo bo'lishi va shakllanishiga ko'ra qadimgi Rim va Afinaga bog'lansa, undan ham oldinroq qadimgi Misr, Assuriya, Vavilon va Hindistondan oziqlangan. Jahon xalqlari madaniyati tarixi haqida gap ketganda Antifont, Andokid, Lisiy, Isokrat, Isey, Demosfen, Esxil, Sitseron kabi o'nlab olimlar tilga olinsa, Sharq, Markaziy Osiyoda yyetishib chiqqan Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, Farobiy, Alisher Navoiy kabi allomalar tomonidan yaratilgan asarlar jahon xalqlari madaniyatining umuminsoniy merosi ekanligi qayd etiladi. Tarixda "so'z odobi", "nutq odobi", "til madaniyati" va keyinchalik "nutq madaniyati" degan nomda barharorlashgan ushbu soha muammolari doimo olimlar e'tiboridan tushmay kelayotir¹⁰. O'tgan asr oxirgi choragidan bugungi kunga qadar nutq madaniyati masalalarini tadqiq etishga bag'ishlangan yirik hajmdagi "O'zbek tili stilistikasi" (Toshkent, 1983), "O'zbek nutqi madaniyati ocherklari" (Toshkent, 1988), "O'zbek nutqi madaniyati asoslari" (Toshkent, 1991.), "Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari" (Toshkent, 1992.), "O'qituvchi nutqi madaniyati" (Toshkent, 2009) kabi qo'llanmalar, yuzlab ilmiy maqolalar to'plamlari, ilmiyommabop xarakterdagi maqolalar yaratildi.

O'zbek tilshunos olimlari R. Qo'ng'urov, E.Begmatov va Yo. Tojievlar nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisaning tilning o'ziga xos jihatlari bilan aloqadorligidan kelib chiqib, uni til hodisasining nomi, aniq nutqiy ko'rinishning nomi, madaniy nutq haqida kishilar ongidagi aniq me'yoriy tasavvurlar nomi, tilshunoslikning o'rganish ob'ekti, ilmiy muammoning nomi, nutq madaniyati muammosi bilan shug'ullanadigan tilshunoslik sohasining nomi sifatida talqin qiladilar. Tilshunoslikda nutq madaniyati tushunchasining aniq mohiyatini ochib beradigan puxta ta'rif bo'lmaganligi tufayli turli xil qarashlarni uchratamiz. Tilshunos olim U.Nosirovning ko'rsatishicha olimlar nutq madaniyatini bir tilda to'g'ri so'zlash va yozish, fikrni aniq va tushunarli ifodalash, tasviri

¹⁰ Jo'raev, T. T., & Halimov, S. G. (2021). *Nutq madaniyati: O'quv qo'llanma*. Tibbiyot ko'zgusi. B-10.

va obrazli vositalardan unumli, o'z o'rnida foydalana bilish, nutqning qishaligi, ixchamligi, aniqligi, milliyligi, nutqning sodda va barcha uchun tushunarli bo'lishi sifatida tushuntiradilar¹¹.

Boshqacha aytganda, nutq madaniyati tilda potentsial mavjud bo'lgan xilma-xil ifoda shakllaridan fikr uchun eng uyg'unlarini tanlay bilish va shu asosda raso nutq tuza olish mahoratidir¹².

Nutqning ta'sirchanligi va muloqot madaniyati kasbiy muhitda samarali va madaniyatli muloqotni shakllantirishdir. Kasbiy etikaga rioya qilish har bir kasb vakiliga xos bo'lgan muomala qoidalarini bilish va amalda qo'llashi kerak. O'z sohasiga oid kasbiy leksikani o'zlashtirish soha bo'yicha maxsus terminlarni to'g'ri qo'llash va tushunish hamda yozma va og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirib rasmiy hujjatlar, xizmat yozishmalari va og'zaki chiqishlarni to'g'ri tashkil etish zarur bo'ladi. Adabiy til qoidalariga muvofiqlik, muloqotning samaradorligi va ta'sirchanligi, axloq me'yorlariga rioya qilish, nutqning ravonligi va chiroyli ifodalanishi kasbiy nutq madaniyatiga ega bo'lishiga yordam beradi. kasbiy faoliyatning samaradorligini oshiradi, insonning ish jarayonida ishonchli va obro'li ko'rinishiga olib boradi, shuningdek, muloqotdagi tushunmovchilik va noaniqliklarni kamaytiradi.

Kasbiy muloqotda kommunikativ kompetensiya sohada o'zaro muloqot yuritishga qaratiladi, chunki kasbiy muloqot jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlari o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlaydi. Kommunikatsiya xabarni yuborish va qabul qilish jarayoni bo'lib, u og'zaki va noverbal shakllarda amalga oshiriladi¹³. Mutaxassisning kommunikativ kompetensiyasi uning ona tilida yoki o'zi yashayotgan davlatning rasmiy tilida, yoxud xorijiy tillarda muloqot jarayonida quyidagi layoqatlarida namoyon bo'ladi:

¹¹ Nosirov U. Nutq madaniyati va davr. Nutq madaniyatiga oid masalalar. Toshkent: Fan, 1973, B. 119-120.

¹² Teshabaeva D.M., Kamalova M.N. Nutq madaniyati. Nofilologik o'quv yurtlari magistrantlari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot. 2018 yil, B. 19.

¹³ Fujishin, R., & Fujishin, J. (2026). *The Natural Speaker* (11th ed.). Routledge, pp. 2–3.

- *Fikrini og‘zaki va yozma tarzda aniq va tushunarli bayon qilish;*
- *savollarni to‘g‘ri qo‘yish hamda berilgan savollarga mantiqan to‘g‘ri javob berish;*
- *muloqot vaziyatiga moslasha olish;*
- *muloqot jarayonida muomala madaniyatiga rioya qilish;*
- *Muloqot jarayonida suhbatdoshning fikrini tinglash, uning nuqtayi nazarini tushunishga harakat qilish va muloqotning o‘zaro hurmat asosida olib borilishi samarali kommunikatsiyaning muhim shartlaridan biridir¹⁴;*
- *suhbatdoshining fikrini hurmat qilgan holda o‘zining nuqtayi nazarini himoya qilish;*
- *suhbatdoshini ishontira olish;*
- *ziddiyatli vaziyatlarda o‘zini o‘zi boshqara olish;*
- *muammo va nizolarni bartaraf qilish uchun samarali qarorlarni qabul qilish va boshqalar.*

Nutq madaniyati tilshunoslikning keng qamrovli sohalaridan biri sanaladi. Bu soha insoniyat aqliy va nutqiy salohiyatining taraqqiy darajasini ko‘rsatib turgan va doimiy rivojlanishni taqozo etuvchi sohalardan biridir. Zero, til kishilarga doimo o‘zaro aloqa munosabati, madaniy-ma’naviy zaruriyat, ijtimoiy taraqqiyot, kurashish qurol bo‘lib xizmat qilgan.

Nutq madaniyati til birliklaridan adabiy til me’yorlariga muvofiq va maqsadga muvofiq foydalanishni, fikrni aniq, tushunarli hamda ta’sirchan ifodalashni nazarda tutadi. Nutqning to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyli va kommunikativ vaziyatga mosligi uning muhim xususiyatlari hisoblanadi¹⁵. Mana shu qator vazifalarni bajaruvchi til egalarining nutq irod etish imkoniyatlari, til birliklaridan qay tarzda foydalanish chegaralarini ma’lum bir me’yorga solish ehtiyoji asosida ilmiy negizga ega bo‘lgan mazkur soha vujudga kelgan. Til qanchalar

¹⁴ Fujishin, R., & Fujishin, J. (2026). The Natural Speaker (11th ed.). Routledge, pp. 16–18.

¹⁵ Jo‘raev, T. T., & Halimov, S. G. (2021). Nutq madaniyati, pp. 10–11.

rivojlangan bo‘lmasin, insonlar tomonidan ma’lum me’yorlar va talablarga asoslangan nutqiy madaniyat bir xil darajada rivojlangan bo‘ladi deyish doimo ham to‘g‘ri bo‘lavermaydi. Shu sababli ham nutq madaniyati sohasi doimiy e’tibor va rivojlanish sari harakatlarni talab qiladi.

Ma’lumki, qadimgi davrlardayoq tilga insonning xulqi, madaniyatini ko‘rsatuvchi belgi sifatida haraganlar. Inson faoliyatining hamma qirralari til bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi uchun til birgina aloqa qilish vositasigina emas, balki odob, axloq ziynati ham hisoblangan.

2. Fanning obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari

Kasbiy nutq madaniyatining obyekti inson faoliyati doirasida yuzaga keladigan kasbiy muloqot jarayonlari, kasbiy nutqiy faoliyat turlari va ularning tilshunoslik, psixolingvistika, kommunikativ lingvistika, pragmalolingvistika bilan bog‘liq jihatlaridir. Bu jarayonda nutqning adabiy til me’yorlariga, kasbiy etikaga va muloqot madaniyatiga mos bo‘lishi muhim sanaladi. Kasbiy nutq madaniyatining predmeti muayyan kasb vakillarining nutqiy faoliyati, ularning og‘zaki va yozma nutq me’yorlari, kasbiy muloqotda foydalaniladigan uslubiy, lingvistik va psixologik xususiyatlardir. Ya’ni, kasbiy kommunikatsiyaning uslubiy asoslari va samarali muloqotni ta’minlovchi tamoyillar fan predmeti hisoblanadi.

Nutq madaniyatining o‘rganish obyekti va vazifasi nutqiy vaziyatga mos til birliklarini tanlash, ularni qo‘llash usullarini o‘rganish hamda tanlangan so‘z va jumlalarning adabiy til me’yorlariga qanchalik mosligini nazorat va tahlil qilishdan iborat¹⁶.

Kasbiy nutq madaniyatining asosiy maqsadi kasbiy faoliyat jarayonida to‘g‘ri, aniq, mantiqiy va madaniyatli muloqotni shakllantirishdir. Shu bilan birga, har bir kasb vakilining o‘ziga xos nutqiy madaniyatini rivojlantirish, ularning muloqot samaradorligini oshirish ham ushbu fan oldidagi muhim maqsadlar qatoriga kiradi.

¹⁶ Jo‘raev, T. T., & Halimov, S. G. (2021). Nutq madaniyati, B.-10.

Kasbiy nutq madaniyatining asosiy vazifalari esa til me'yorlariga rioya qilish kasbiy sohada adabiy til normalariga muvofiq holda to'g'ri va aniq nutq yuritish. Kasbiy leksikani o'zlashtirish soha doirasida qo'llaniladigan maxsus termin va atamalarni to'g'ri qo'llash. Muloqot samaradorligini oshirish kasbiy sohada muloqotni aniq, tushunarli va ta'sirchan tashkil etish. Nutq madaniyatida nutqning to'g'riligi, aniqligi, sofligi, ifodaliligi, o'rinliligi, ta'sirchanligi va mantiqiyliigi asosiy xususiyatlar sifatida qaraladi¹⁷.

Etik va psixologik jihatlarni hisobga olish kasbiy nutqda axloqiy normalar va psixologik tamoyillarga rioya qilish. Yozma va og'zaki nutqni rivojlantirish xizmat hujjatlari, rasmiy yozishmalar va ommaviy chiqishlarni to'g'ri va mantiqiy tashkil etish. Ekspressivlik va ta'sirchanlikni oshirish kasbiy sohada nutqning obrazliligi, ta'sirchanligi va ifodaliligini oshirish. Multimodal kommunikatsiyani o'rganish zamonaviy kasbiy muloqotda nutq, yozuv, vizual va raqamli muloqot vositalarini samarali qo'llash. Kasbiy nutq madaniyatini egallash natijasida mutaxassislar o'z kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli muloqot o'rnatish, samarali muzokaralar olib borish va o'z fikrlarini ravon, aniq hamda tushunarli ifodalash ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Nutq madaniyati til normalarini egallamoq ya'ni talaffuz urg'u, so'z ishlatish, gap tuzish qonunlarini yaxshi bilmoq, shuningdek, tilning tasviriy vositalardan har xil sharoitlarga mos va maqsadga muvofiq foydalana olish, ifodali o'qish va so'zlay olish madaniyatini egallash demakdir. Nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisa bir qator murakkab, ammo mavjud til faktlari, ilmiy-amaliy tasavvurlar, aniq nutqiy jarayon ko'rinishlari va talablari bilan aloqadordir.

Mana shunga ko'ra nutq madaniyati:

- 1) tildagi mavjud til hodisasi nomi;
- 2) nutq madaniyati talablariga javob beruvchi aniq nutqiy jarayonning, ya'ni aniq nutqiy ko'rinishning nomi;

¹⁷ Jo'raev, T. T., & Halimov, S. G. (2021). Nutq madaniyati, B.-57.

3) madaniy nutq va u haqida kishilar ongida mavjud bo'lgan aniq normatik tasavvurlarning nomi;

4) tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot ob'yekti bo'lgan nutq madaniyati va u haqida mavjud ilmiy tasavvurlarning, muammoning nomi;

5) nutq madaniyati muammosini tadqiq qilish bilan shug'ullanadigan tilshunoslik sohasining nomi tarzida talqin qilish mumkin. Nutq madaniyati amaliy jihatdan nutqning xilma-xil muammolarini tadqiq qiluvchi fan bo'lib, chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til, til normalari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutqiy asarlarning ko'rinishlari, nutqning talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

Nutq madaniyati asoslari ham fan sifatida o'z tekshirish ob'yekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti til qurilishi, adabiy til normativlari va nutqning kommunikativ fazilatlaridir. Nutq madaniyati asoslari fani adabiy til normalarini, uning tarixiyligini, taraqqiy etib borishi, undagi ba'zi elementlarning eskirishi, yangilarining paydo bo'lishini kuzatib qayd etib boradi. Odam nutq yordamida o'zining fikrlari, his-tuyg'ulari, istaklarini bayon etadi va boshqalarning fikrlari, his-tuyg'ulari, istaklarini anglab oladi. Nutq ichki va tashqi ko'rinishlarga ega. Ichki nutq odamning o'z ichida gapiradigan passiv nutqi bo'lib, u ikkinchi kishining ishtirokini talab etmaydi. Shuning uchun ham bu nutq o'z-o'ziga qaratilgan nutq sanaladi. Ichki nutq og'zaki va yozma nutqning asosi sifatida xizmat qiladi. Tashqi nutq boshqalarga qaratilgan va nazorat qilish mumkin bo'lgan faol nutq bo'lib, u og'zaki va yozma ko'rinishlarga ega. Og'zaki nutq odatdagi tovushli so'zlashuv nutqi bo'lib, bu nutq ko'proq ohang va turli imo-ishoralar bilan aloqadordir. Unda murakkab Grammatik qurilmalardan foydalanilmaydi. Bu nutqda fikrni ixcham ifodali maqsadida to'liqsiz gaplar keng qo'llaniladi.

Nutqning bu turi bir va bir necha kishi tomonidan amalga oshiriladi. (monologik, diologik nutq).

Yozma nutq esa harf va soʻzlarning maʼlum qonuniyatlari asosida oʻzaro birikuvi, tinish belgilari, har xil ajratishlar, abzaslar, paragraflar va gaplarni grammatik jihatdan aniq va tushunarli bayon etish orqali roʻyobga chiqadi.

Maʼlum bir til tarixida amal qilgan, hozir mavjud boʻlgan va paydo boʻlishi koʻzda tutilgan hodisalarning jami oʻsha til tizimini tashkil etadi. Har bir til sistemasi oʻzigagina xos boʻlgan tomonlari bilan boshqa tillardan farqlanib turadi. Masalan, oʻzbek tili turkiy tillar oilasiga kiradi.

Sistema oʻzaro ichki ziddiyatga ega boʻlgan hodisalarning guruhlanishiga aytiladi. Til sistemalar sistemasi sanaladi.

Biror til jamoasida til sistemasida mavjud boʻlgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi uzus deyiladi.

Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki normalarini ham oʻz ichiga oladi. Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki normalarini ham oʻz ichiga oladi¹⁸. Uzusli soʻzlar yigʻiq soʻzlar yigʻindisiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1- dialektal leksika;
- 2- soʻzlashuv leksikasi;
- 3- anʼanaviy leksika;
- 4- kitobiy leksika;
- 5- ilmiy-terminologik leksika;
- 6- kasb-hunar leksikasi
- 7- arxaizmlar;
- 8-tarixiy leksika

Til jamoasi afzal deb bilgan koʻnikmalar yigʻindisi tilning umumiy meʼyorni tashkil etadi. Umumiy meʼyor usul meʼyordir. Umumiy meʼyor qardosh tillarga nisbatan belgilanadi. Oʻzbeklar nutqini

¹⁸ (Rasulov & Moʻyidinov, NUTQ MADANIYATI 2020, p. 23)

qardoshlar tilidan ajralib turadigan me'yorlar o'zbek tilining umumiy me'yoridir. Bu me'yor juda qattiq amal qiladi. Ma'lum bir hududda tarqalgan uzus imkoniyatlari o'sh hududida yashaydigan aholi uchun beistisno tushunarli bo'ladi.

Adabiy til – hamma birdek foydalanadigan til. Uning umumxalqiyligi shunda ko'rinadi. Me'yor ma'lum bir til jamoasi uchun mustahkam qo'llanib kelayotgan lisoniy hodisalar yig'indisidir.

- a) Leksik-semantik me'yor.(Lug'aviy me'yor).
- b) Fonetik me'yor.
- c) Talaffuz me'yor.
- d) So'z yasash me'yor.
- e) Grammatik me'yor (Morfologik me'yor, Sintaktik me'yor).
- f) Uslubiy me'yor.
- g) To'g'ri yozuv(orfografik me'yor.)
- h) Aksentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash me'yor)
- i) Imloviy me'yor(grafik me'yor)
- j) Punktuatsion me'yor

Til me'yorining fonetika, grammatika va boshqalarda bir variantni tanlash qandaydir darajada qat'iy bo'lsa ham, lug'aviy me'yorlar haqida gap ketganda voz kechish kerak deb bo'lmaydi.

Tilning lug'aviy boyligidan foydalanganda me'yorning imkoniyati muallifga takrorni, bir xillikni yengishda chiroyli nutq tuzishda qo'l keladi. Nutqning to'g'riligi uning adabiy me'yorlariga mosligidir. Nutq o'zida adabiy tilning fonetik talaffuz, lug'aviy so'z yasalishi grammatik uslubiy me'yorlarini mujassamlashtirgan bo'ladi. Nutqning to'g'riligi uning eng aloqaviy fazilatidir.

3. Kasbiy nutq madaniyati fanining boshqa fanlar bilan munosabati

Kasbiy nutq madaniyati fani umumkasbiy fanlar qatoriga kiradi. Bu fan kelajakdagi mutaxassislarni har tomonlama yetuk, madaniyatli va mas'uliyatli qilib tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Talabalar ushbu fanni o'rganish orqali kasbiy faoliyatda zarur bo'lgan umumiy axloqiy me'yorlar, odob qoidalari va xulq-atvor tamoyillarini egallaydilar. Nutqning ta'sirchanligi va muloqot madaniyati kasbiy muhitda samarali va madaniyatli muloqotni shakllantirishdir. Kasbiy etikaga rioya qilish har bir kasb vakiliga xos bo'lgan muomala qoidalarini bilish va amalda qo'llashi kerak. O'z sohasiga oid kasbiy leksikani o'zlashtirish soha bo'yicha maxsus terminlarni to'g'ri qo'llash va tushunish hamda yozma va og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirib rasmiy hujjatlar, xizmat yozishmalari va og'zaki chiqishlarni to'g'ri tashkil etish zarur bo'ladi. Mengliyev ta'kidlashicha, "Yozma nutq harf va so'zlarning muayyan qonuniyatlar asosida birikuvi, tinish belgilarining qo'llanishi hamda yozma shaklda fikrning aniq va tushunarli ifodalanishi orqali amalga oshadi. Adabiy tilning yozma shaklida harf, yozuv va tinish belgilaridan foydalaniladi"¹⁹. Bu fan nafaqat kasbiy etikani tushuntiradi, balki insonlar o'rtasidagi muloqot madaniyatini shakllantirishda ham yordam beradi. Bo'lajak mutaxassislar turli kasb sohalarida, xususan rasmiy va norasmiy muhitda qanday munosabatda bo'lish, qanday kiyinish, qanday gapirish va o'zini qanday tutishni o'rganadilar.

Tabiatda hech bir voqea yoki narsa o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Har bir hodisa yoki narsa boshqa omillar bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Xuddi shuningdek, fanlar ham mustaqil va alohida ravishda paydo bo'lmaydi. Ular boshqa fanlar bilan o'zaro aloqador bo'lib rivojlanadi. Ba'zida bir fan boshqa bir fan ichidan ajralib chiqadi yoki bir nechta fanlar o'zaro birlashib yangi fan yo'nalishini hosil qiladi.

¹⁹ Mengliyev B. va Xoliyurov O'. *O'zbek tilidan universal qo'llanma*. Toshkent: Fan. (2008).

Shu sababli, kasbiy nutq madaniyati fanini boshqa fanlardan alohida deb hisoblash noto'g'ri bo'ladi. Aksincha, bu fan bir necha boshqa fanlar bilan yaqin bog'liq. Jumladan, dinshunoslik, falsafa, psixologiya (ruhshunoslik), sotsiologiya, kimyo, madaniyatshunoslik, iqtisodiy geografiya, ekologiya, sayyohlik va servis xizmatlarini tashkil etish va boshqa fanlar bilan bevosita uzviy aloqaga ega. Ushbu o'quv qo'llanmada kasbiy nutq madaniyati fanining yuqorida nomlari keltirilgan fanlar bilan qanday bog'liqligi, ularning o'zaro ta'siri va bu bilimlar kasbiy faoliyatda qanday qo'l kelishi haqida batafsil tushuntiriladi.

Kasbiy nutq madaniyati iqtisodiy geografiya va ekologiya fanining ayniqsa ekologik yo'nalishlari bilan bevosita bog'liqdir. So'nggi yillarda ekologik muammolar va axloqiy qadriyatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tobora yaqqol namoyon bo'lib bormoqda. Jamiyat a'zolarining tabiat qonun-qoidalariga befarqligi, ekologik muvozanatga nisbatan mas'uliyatsiz munosabati va tabiiy resurslardan nazoratsiz foydalanishi global miqyosdagi ekologik inqirozlarning vujudga kelishiga sabab bo'lmoqda. Xususan, global isish oqibatida muzliklarning erishi, Orolbo'yi hududlarida keskin qurg'oqchilik jarayonlarining kuchayishi, tuproq eroziyasi, havo va suv havzalarining zaharlanishi ekologik fojialarning eng yaqqol misollaridir. Ushbu holatlar insoniyatning atrof-muhitga bo'lgan beparvoligi natijasidir. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta'minlash borasida qat'iy me'yor va qoidalarni ishlab chiqish, ularni keng jamoatchilik ongiga singdirish muhimdir. Bu jarayonda kasbiy nutq madaniyati fani muhim o'rin tutadi. Chunki ushbu fan amaliy nutq faoliyati doirasida ekologik muammolarni ilmiy asosda muhokama qilish, ularni atroflicha tahlil etish, ekologik me'yor va axloqiy tamoyillarni to'g'ri tushuntirish va targ'ib etishning samarali vositasi hisoblanadi. Bugungi kunda biosferadagi ko'plab tirik organizmlar, shu jumladan ayrim o'simlik va hayvon turlari yo'q bo'lib ketish xavfi ostida

qolmoqda. Ayniqsa, radioaktiv chiqindilarning ochiq dengizlar boʻylab kemalarda tashilishi yoki chekka orollarga yashirin tarzda koʻmilishi, shuningdek, kislotali yomgʻirlar sonining ortib borishi kabi antropogen omillar ekologik xavfsizlikka jiddiy tahdid solmoqda. Insoniyat ushbu xavfli oqibatlarga aniq guvoh boʻlishiga qaramay, koʻpincha oʻz xatti-harakatlariga tanqidiy baho bermayapti, bu esa “inson oʻzi oʻtirgan shoxni kesmoqda” degan iborani yana bir bor tasdiqlaydi. Shunday ekan, ekologik ong va madaniyatni shakllantirishda kasbiy nutq madaniyatining ahamiyati beqiyos boʻlib, u atrof-muhitni asrashga doir bilimlar, kommunikativ malakalar va axloqiy meʼyorlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Oʻzbek tilshunosligida nutq madaniyati borasida tadqiqot olib borgan olimlardan kimlarni bilasiz?
2. Kasbiy nutq madaniyati deganda nima tushuniladi? Uning asosiy maqsadi nimadan iborat?
3. Kasbiy nutq madaniyatida til meʼyorlariga rioya qilish nima uchun muhim?
4. Nutq madaniyati qanday tarixiy jarayon asosida shakllangan? Uning rivojlanishida qaysi olim va mutafakkirlarning hissi qayd etilgan?
5. Nutq madaniyati tushunchasiga berilgan asosiy yondashuvlarni qanday izohlash mumkin?
6. Kasbiy muloqotda kommunikativ kompetensiya qanday koʻnikmalarda namoyon boʻladi? Kamida toʻrtta koʻnikmani sanab bering.
7. Kasbiy nutq madaniyatining obyekti va predmeti nimadan iborat? Ularning oʻrtasidagi farqni tushuntiring.
8. Kasbiy nutq madaniyati fanining asosiy maqsad va vazifalarini sanab bering.
9. Ichki nutq va tashqi nutq qanday farqlanadi? Tashqi nutqning qanday shakllari mavjud?

10. Adabiy til me'yorlarining qanday turlari mavjud? Kamida beshta turini misol bilan tushuntiring.
11. Kasbiy nutq madaniyati boshqa fanlar bilan qanday bog'liq? Ushbu bog'liqlikning kasbiy faoliyat uchun ahamiyatini tushuntiring.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. K. Yo'ldoshev. Nutq madaniyati va uslubiyati. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
2. Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. (2026). *Principles of Strategic Communication* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032626291>
3. R. Safarov. Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2018.
4. Turaev A.K. Kasbiy nutq va uning etik qoidalari, 2014 yil.
2. Shomurodov B.T. Kasbiy nutq madaniyati va uning axloqiy tamoyillari 2021 yil: Toshkent, "Ma'naviyat" nashriyoti.
3. Rasulov R., Husanov N., Mo'yidinov Q.: Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2006.
4. Карнеги Д. Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
5. Арасту. Поэтика. Ахлоки кабир. Риторика. -Т.: «Янги аср авлоди», 2011. 352 б.
6. Mengliyev B. va Xoliyorov O'. O'zbek tilidan universal qo'llanma. Toshkent: Fan. (2008).
7. О. Г. Соловьева. Риторика и культура делового общения. Москва: Юнити-Дана, 2016.
8. Goffman E. – The Presentation of Self in Everyday Life.
9. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. 1-qism. – Toshkent: "Navro'z", 1997.
10. Mahmudov N. O'qituvchining nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

2-mavzu: KASBIY NUTQ MADANIYATINING NAZARIY ASOSLARI²⁰

Reja:

1. Kasbiy muloqotning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni va roli.
2. Nutq madaniyati va notiqlik san’ati, uning ilk manbalari.
3. Kasbiy muloqotda terminologiya va maxsus leksikaning ahamiyati.
4. Omma oldida nutq so‘zlash sirlari va muhim tavsiyalar

Tayanch tushunchalar: Kasbiy nutq, Rasmiy muloqot, Nutq etikasi, Kasbiy kompetensiya, Termin, Standartlashtirilgan, iboralar, Rasmiy yozishmalar, Tashkiliy va biznes muloqot

1. Kasbiy muloqotning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni va roli

Muloqot nima?

Muloqot ya’ni o‘zaro tushunarli belgilar, ramzlar va til yordamida bir obyektдан (subyektdan) boshqasiga ma’no uzatishdir. Biz har kuni muloqot qilamiz. Bu insoniy holatning tabiiy qismidir. Chaqaloqlik chog‘imizda validaynlарimiz bilan gaplasha olmasak-da, och qolganimizda yig‘lash yoki o‘zimizni yaxshi his qilganimizda tabassum qilish orqali baribir ular bilan muloqot qilamiz. Shaxslar har kuni yuzma-yuz muloqot, telefon orqali so‘zlashish, matnli xabar yoki elektron pochta vositasida bir-biri bilan muloqot qiladilar. Muloqotning ushbu turini shaxslararo muloqot deb ham atash mumkin, chunki u shaxslar o‘rtasida, aksar hollarda o‘z-o‘zidan sodir

²⁰ Peoples’ Friendship University of Russia. (2021). *Russian language and speech culture: Syllabus (study guide)* [Syllabus]. RUDN University https://www.rudn.ru/sveden/files/Progr_Russian_language_and_speech_culture_MLDsd00a_2021.pdf

bo‘ladi. Asosan, shaxslararo muloqot biz va olamimizdagi boshqa insonlar o‘rtasida shaxsiy hamda maxfiy tarzda kechadi²¹.

Kasbiy nutq madaniyati mutaxassisning muloqot jarayonida nutqiy vaziyatga mos til birliklarini tanlashi, fikrni aniq, lo‘nda, tushunarli va ta’sirchan ifodalashi bilan chambarchas bog‘liq²². Bu madaniyat kasbiy faoliyatning mohiyati, fan va texnika sohalaridagi terminologiya, kasbiy etik va professional muloqotning o‘ziga xosligini o‘z ichiga oladi. Kasbiy nutq madaniyatining nazariy asoslari kasbiy nutq uchun zarur bo‘lgan nazariy asoslar, nutq jarayonlari, uni shakllantiruvchi omillar va kommunikatsiya turlari haqida tushuncha berish. Kasbiy nutq madaniyati bu ma’lum bir kasb doirasida professional muloqotni samarali, mazmunli va madaniy darajada tashkil qilish ko‘nikmalaridir. Muloqot inson hayotining ajralmas qismi bo‘lib, shaxslar, tashkilotlar va jamiyatlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantirish va rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Kasbiy nutq madaniyati kasbiy faoliyatdagi muloqot samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi nazariya va amaliyot hisoblanadi. Nutq madaniyatining kasbiylik bilan bog‘liqligi juda muhim mavzu bo‘lib, har bir sohada muvaffaqiyat qozonishda asosiy rol o‘ynaydi. Kasbiylik odamning o‘z sohasida qanday bilim va ko‘nikmalarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bu bilimlarni boshqalarga to‘g‘ri va aniq etkaza olish nutq madaniyatiga bog‘liq. Masalan, muhandis, shifokor yoki o‘qituvchi o‘z sohasiga xos terminologiyani to‘g‘ri qo‘llab, sodda va tushunarli ifodalay olishi zarur. Ish joyida rasmiy yozishmalar, hisobotlar, xizmat ko‘rsatish yoki muzokaralar davomida nutq madaniyatiga rioya qilish professional qiyofa yaratadi. Xushmuomalalik, lo‘nda va aniq ifoda kasbiy etiketning bir qismi hisoblanadi. Nutq madaniyati yuqori bo‘lgan mutaxassislar ko‘pincha liderlikka ko‘tariladi, chunki ular fikrlarni boshqalarga samarali yetkazish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bu nafaqat o‘z sohasida

²¹ Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. *Principles of strategic communication* 2nd ed. (2026) .Routledge, B. 37.

²² Jo‘raev, T. T., & Halimov, S. G. *Nutq madaniyati*, (2021). B.-10.

muvaffaqiyat qozonishga, balki boshqalarga ham ijobiy ta'sir o'tkazishga yordam beradi.

Kasbiy nutq madaniyatining nazariy asoslari tilshunoslik, kommunikativ lingvistika, pragmlingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, muloqot nazariyasi va nutq madaniyati fanlariga tayangan holda shakllanadi.

Kasbiy nutq madaniyatining asosiy nazariy yo'nalishlari quyidagilar: Tilshunoslik kasbiy nutqning grammatik, leksik, fonetik va uslubiy jihatlarini o'rganadi. Kommunikativ lingvistika nutqiy faoliyatning samaradorligi, muloqotning aniq va tushunarli bo'lishiga e'tibor qaratadi. Pragmlingvistika nutqning maqsadga muvofiqligini, ta'sirchanligini va muloqot davomida hosil qiladigan semantik natijalarini o'rganadi. Psixolingvistika nutqiy jarayonlarning inson psixologiyasi bilan bog'liqligini tahlil qiladi, ya'ni nutqning ta'sir qilish kuchi va uni qabul qilish mexanizmlarini tadqiq qiladi. Sotsiolingvistika kasbiy nutqning ijtimoiy guruhlariga bog'liq holda shakllanishi, turli kasbiy sohalaridagi lingvistik xususiyatlarni o'rganadi. Nutq madaniyati adabiy til me'yorlariga rioya qilish, muloqot estetikasi va etikasi kabi muhim jihatlarni ko'rib chiqadi. Jo'rayev va Halimovning ta'kidlashicha, nutq madaniyati og'zaki va yozma nutqda til birliklarini nutqiy vaziyatga mos ravishda tanlash, ularning adabiy til me'yorlariga muvofiqligi va nutqda qanday vazifa bajarayotganini nazorat qilishni o'z ichiga oladi²³.

Muloqot nazariyasi kasbiy kommunikatsiyaning asosiy tamoyillarini, nutqiy strategiya va taktikasini o'rganadi.

Kasbiy etik bu kasbiy nutq madaniyatida professional etikning ahamiyati juda katta. Professional etik oddiy individual qoidalar va me'yorlardan tashqari, kasbiy muloqotda odob-axloq va mas'uliyatni o'z ichiga oladi. Terminologiya bu har bir sohada ishlatiladigan terminlar bilan tanishish va ularni to'g'ri qo'llash kasbiy nutq madaniyatining muvaffaqiyati uchun muhimdir. Terminlar bilimlar

²³ Jo'raev, T. T., & Halimov, S. G. (2021). Nutq madaniyati, B.-9-10.

almashinuvi va tushunishni ta'minlaydi. Kasbiy nutqda qanday nutq qo'llanishi kerakligi, muloqotda samimiylik va aniqlikni saqlash uchun muhimdir. Uslublar turli kasblarga qarab o'zgarishi mumkin.

Kasbiy nutq madaniyatining tamoyillari me'yoriylik ya'ni adabiy til qoidalariga amal qilish. Aniqlik, bu ortiqcha va noaniq iboralardan qochish, ma'lumotni aniq yetkazib berishdir. Ta'sirchanlik bu, auditoriyani qiziqtirish va ishontirish qobiliyati. Maqsadga yo'naltirilganlik har bir kasbiy nutqning aniq maqsadga xizmat qilishi. Ravonlik va mantiqiylik nutqning tartibli, tushunarli bo'lishi. Etikaga moslik bu esa kasbiy axloq normalariga rioya qilishdir.

Kasbiy nutq nafaqat bir-birlar bilan muloqot qilish, balki kompaniya ichidagi va tashqarisidagi biznes aloqalarni ham o'z ichiga oladi. Bunda rasmiy va norasmiy muloqot shakllarining farqlanishi muhimdir. Tashkiliy va biznes muloqot tashkilotlar va qaror qabul qilish jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir. Bu muloqot notiqlik va yozuv shaklida amalga oshirilishi mumkin va tashkilot ichida va tashqarida samarali aloqalar o'rnatishda muhim rol o'ynaydi. Ichki muloqot, xodimlar va boshqaruv o'rtasidagi aloqalarni anglatadi. Bu jarayon axborot almashinuvi tashkilot ichida axborot almashinuvi, xodimlar o'rtasida samarali muloqotni ta'minlash uchun zarur. Axborot almashinuvining muvaffaqiyatli bo'lishi uchun tashkilot ichidagi yaxshi kommunikatsiya tizimlariga ega bo'lish juda muhimdir. Ichki yangiliklar, elektron pochta va boshqa kommunikatsiya vositalari orqali axborot tarqatilishi mumkin. Boshqaruvning ochiqligi: Tashkilotlarda ochiq muloqot muhim ahamiyatga ega. Boshqaruv xodimlar bilan ochiq va samimiy aloqa o'rnatganida, bu xodimlarning ish motivatsiyasini oshiradi va ish muhitini yaxshilaydi. Samimiy muloqot muammolarni tez hal qilishga, fikrlarni erkin taqdim etishga va kelishmovchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Majlislar va hisobotlar: Majlislar bu tashkilot ichidagi fikr va ma'lumotlarni almashish jarayonidir. Ochiq

muloqot uchun majlislar, yig'ilishlar va hisobotlar ishlatiladi, bu esa muhim qarorlarni qabul qilishda ishtirok etish imkoniyatini beradi.

Xodimlarning muvaffaqiyati va motivatsiyasi tashkiliy muloqot jarayoni bilan bevosita bog'liq. Samarali muloqot va strategik fikrlar xodimlarning o'z ishi va tashkilotga bo'lgan qiziqishini oshiradi. O'zaro hurmat va qo'llab-quvvatlash kayfiyatni, jamoani va natijalarni yaxshilaydi. Biznes muloqot, tashkilotning tashqi muhitiga qaratilgan aloqalarni o'z ichiga oladi. Bu jarayon mijozlar bilan muloqot har qanday biznesning asosi hisoblanadi. Mijozlar bilan samarali aloqa hamda ularning ehtiyojlarini tushunish, brendga bo'lgan ishonchni oshiradi. Mijozlarning fikrlarini tinglash va ularga tezkor javob berish biznes muvaffaqiyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Mijozlarni qo'llab-quvvatlash ya'ni mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonida ularning savollariga tezkor javob berish, muammolarini hal etish va feedback (fikir-mulohaza) olish orqali xizmat sifatini yaxshilash. Hamkorlik va tashqi aloqalar, tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlik ham biznes muloqotning muhim jihatidir. Boshqa kompaniyalar va ta'minotchilar bilan munosabatlarni o'rnatish va saqlash biznesning o'sishini ta'minlaydi. Reklama bu mahsulot yoki xizmatni taqdim qilish jarayonida samarali reklama va targ'ibot strategiyalarini ishlab chiqish, zamonaviy kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, ijtimoiy media orqali brendni tanitish va mijozlar bilan aloqa o'rnatish va muloqotning ochiqligi va shaffofligi xodimlar, mijozlar va hamkorlar o'rtasida ishonchni rivojlantiradi. Samarali tashkiliy va biznes muloqoti tashkilotlarning muvaffaqiyati uchun zaruriy omildir. U nafaqat ma'lumotlarni almashish, balki ish muhitida ijobiy iqlim yaratish, motivatsiyani oshirish va biznes maqsadlariga erishish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Tashkilotlar o'z muloqot jarayonlarini doimiy ravishda takomillashtirishga va yangi uslublarni joriy qilishga intilishlari kerak.

Xulosa qilib aytganda kasbiy nutq madaniyati o'ziga xos va murakkab jarayon bo'lib, professional faoliyatni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. U nafaqat ish samaradorligini oshiradi, balki kasbiy muhitda ijobiy munosabatlarni ham rivojlantiradi.

2. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati, uning ilk manbalari

Nutq madaniyati va notiqlik san'ati, ular haqidagi ta'limotlar tarixi juda ham uzoq davrlarga borib taqaladi. U ta'limot sifatida qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, unga qadar Misrda, Assuriyada, Vavilon va Hindiston mamlakatlarida paydo bo'lganligi notiqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Shunga ko'ra notiqlik san'ati tarixi haqida so'z yuritganda qadimgi **Yunon notiqligi, Rim hukmronligi davridagi notiqlik, O'rta Osiyo notiqligi** tarixi haqida bir qator ma'lumotlarning mavjudligini aytish mumkin.

Juda ko'plab ilmlar markazi hisoblangan Yunoniston notiqlik san'ati sohasida ham jahon madaniyati tarixida yorqin sahifalar yaratgan. Qadimgi yunon notiqlik san'ati o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan murakkab voqelikdir.

Notiqlik san'ati haqidagi ilk ma'lumotlarni Gomer (eramizdan oldin XII asrlar o'rtasida yashagan) "Iliada" va "Odissey" dostonlaridan olish mumkin. Gomer dostonlari ma'lumotiga qaraganda, qadimgi Yunoniston tuprog'ida eramizdan avvalgi shu davrlarda Nestor, Menelay, Odissey, Axill kabi mashhur notiqalar bo'lgan. Bu to'rt notiq shu san'atning 4 yo'nalishiga mansub bo'lib, ular maxsus notiqlik maktablarida tahsil olganlar.

Bu san'at harbiy mutaxassislik va boshqa zarur ijtimoiy mutaxassisliklar qatori maxsus maktablarga ega bo'lgan. Shuning uchun e'tiborli oilalar farzandlarini yoshligidan shu san'at bilan qurollantirishga uringanlar.

XIII-XII asrlardagi notiqlik san'ati tarixiy taraqqiyotning madaniy cho'qqisi bo'lgan, ana shu ravnaq necha asrlar osha

yangidan ko'tarilgan, keyingi yuksaklikning pishib yetishiga ijobiy ta'sir etgan.

Notiqlik san'atining keng ko'lamda qanot yoyishi esa, o'z navbatida uning sud notiqligi, harbiy notiqlik va siyosiy notiqlik kabi shoxobchalarining paydo bo'lishiga olib keldi. Sudda gapiriladigan chiroyli nutq o'rnini, endilikda aniq qonuniyatga ega bo'lgan sud notiqligi egalladi. Oradan bir oz vaqt o'tgach, notiqlikning yana bir turi – epideyktik, ya'ni tantanali nutq uslubi paydo bo'ldi.

Eramizdan avvalgi V asrga kelib Yunoniston hududi yirik shaharlar doirasida uyushgan kichik davlatlardan iborat edi. Bu shahar-davlatlar polislar deb atalardi. Har bir polis mustaqil davlat sifatida demokratik asosda ish ko'rardi. Afina davlati shu polislar ichida eng yirigi edi.

Afina davlatida uch organ hal qiluvchi qudratga ega bo'lgan. Ulardan biri xalq majlisi, ikkinchisi Besh yuzlar Kengashi deb ataladi. Sud ham katta ijtimoiy-siyosiy mavqega ega bo'lgan. Shu uch organ yunon demokratiyasini tashkil etardi.

3. Kasbiy muloqotda terminologiya va maxsus leksikaning ahamiyati

Kasbiy muloqot bu muayyan soha vakillari o'rtasidagi rasmiy yoki norasmiy axborot almashinuv jarayonidir. Ushbu muloqot samaradorligi terminologiya va maxsus leksikadan to'g'ri foydalanishga bog'liq.

1. Terminologiya va maxsus leksikaning mohiyati

Terminologiya – muayyan soha yoki fan doirasida qo'llaniladigan maxsus atamalar tizimi. Maxsus leksika esa kasbiy sohada ishlatiladigan so'z va iboralar majmuidir. Bu tushunchalar kasbiy muloqotda aniq va tushunarli bo'lishni ta'minlaydi.

2. Kasbiy muloqotda terminologiyaning ahamiyati

Aniq va tushunarli muloqot – soha mutaxassislari o'rtasida tushunmovchiliklarning oldini oladi. Ish samaradorligini oshirish –

qisqa, loʻnda va maqsadga yoʻnaltirilgan muloqot ish jarayonini tezlashtiradi. Ilmiy va kasbiy rivojlanish – mutaxassislar oʻz sohasida terminlardan foydalangan holda tajriba almashadi. Xalqaro muloqotni osonlashtirish – standart terminlar orqali turli tillarda ishlaydigan mutaxassislar bir-birini tushunadi.

3. Terminologiya va maxsus leksikaning qoʻllanilish sohalari

Fan va taʼlim – ilmiy anjumanlar, darsliklar va tadqiqot ishlari. Tibbiyot – kasallik nomlari, diagnostika va muolaja usullari. Huquq – qonunlar, meʼyoriy hujjatlar va sud jarayonlari. Muhandislik va texnologiya – texnik hujjatlar va loyihalar. Iqtisod va moliya – hisob-kitob va iqtisodiy tahlillar.

4. Terminologiyadan notoʻgʻri foydalanish xavflari

Tushunmovchiliklar va xatolar – notoʻgʻri atama ishlatilsa, notoʻgʻri qarorlar qabul qilinishi mumkin. Muloqotning samarasizligi – kasbiy terminlar notoʻgʻri tushunilsa, muloqot uziladi. Ish jarayonining sekinlashishi – izoh talab qiluvchi muloqot ortib boradi.

Kasbiy muloqotda terminologiya va maxsus leksikadan toʻgʻri foydalanish mutaxassislarning bir-birini aniq tushunishiga, ish samaradorligining oshishiga va ilmiy hamkorlikning rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli har bir mutaxassis oʻz sohasidagi maxsus leksikani chuqur oʻzlashtirishi muhim.

4. Omma oldida nutq soʻzlash sirlari va muhim tavsiyalar

Omma oldida nutq soʻzlash koʻp turli vaziyatlarda foydali boʻlishi mumkin boʻlgan mahoratdir. Ommaviy nutqning turli turlarini tushunib, siz oʻz xabaringizni tinglovchilaringizga samaraliroq etkazishingiz mumkin. Ishda taqdimot qilyapsizmi, toʻyda nutq soʻzlaysizmi yoki oddiygina doʻstingiz bilan gaplashasizmi, ularni tushunish sizga samaraliroq muloqotchi boʻlishga yordam beradi.

Muloqot hayotda inson eng koʻp ehtiyoj sezadigan, umrining sezilarli boʻlagi sarflanadigan jarayon. Uning ahamiyatli boʻlishi

umrning mazmun-maqsadiga ham ta'sir o'tkazadi. Muvaffaqiyatli chiqish qila olish ko'nikmasiga ega barcha insonlarning yagona yutug'i va ularning mehnati. Ular gapirayotgan har bir so'z zalvorining ortida shunga yarasha amal, ya'ni harakat turgan bo'ladi.

Muvaffaqiyatli chiqishning siri tinimsiz mashq va tajribadir. Har bir chiqish sizni yanada kuchli va ishonchli notiqga aylantiradi! Omma oldida chiqish qilish san'ati ko'plab olimlar va mutaxassislar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ularning nazariyalari notiqlik, kommunikatsiya, psixologiya va tilshunoslik sohalariga taalluqlidir. Quyida ommaviy chiqish bo'yicha mashhur olimlar va ularning qarashlari bilan tanishib chiqamiz. Aristotel – notiqlik san'ati asoschisi. Aristotel o'zining "Ritorika" asarida ommaviy chiqishning asosiy uch elementi haqida gapiradi: Ethos (nutq so'zlovchining ishonchliligi) – tinglovchilar nutq so'zlovchiga ishonishi kerak. Pathos (auditoriyaga ta'sir qilish) – hissiyotlarni uyg'otish, auditoriyani ruhlantirish muhim. Logos (mantiqiy dalillar) – nutq dalillarga asoslanishi va izchil bo'lishi kerak. Aristotelning bu qarashlari bugungi kunda ham notiqlik san'atida asosiy tamoyillar sifatida qo'llaniladi.

Quyidagi maslahat va tavsiyalar sizga samarali taqdimot yoki uchrashuv o'tkazish uchun albatta asqotadi. Olomon bilan emas, odamlar bilan bog'laning: Ma'ruza arafasida qarshimizda turgan olomonni ko'rib bizni hayajon bosadi. Buning bosh sababi-qarshimizdagi odamlarning begona ekanidir. Biz 20-30 nafar yaqinlarimizdan iborat jamoa oldida bemalol, samimiy gapira olamiz. Shuncha notanishning bizning himoya tizimimizga ta'sir o'tkazishi tayin. Shu sababli, ma'ruza boshlaguniga qadar yoki chiqish qilayotganingizda auditoriya bilan aloqaga kirishing. Savol - javoblar asnosida ular to'g'risida, mavzu yuzasidan munosabatlari, qiziqishlari haqida bilib oling. Shunda sizga tikilgan olomon siz uchun qadrdon jamoaga aylanadi. Siz ining ba'zi jihatlari to'g'risida bilib olasiz va o'zingizni uning qarshisida erkin xis qilasiz.

Qaddingizni tik tutib, o'tkir va samimiy nigox bilan boqing: Tildan chiqayotgan so'zlarning ko'zlarda ifodalanishi chiqish ta'sirini oshiradi. Muvaffaqiyatli notiqlar faoliyati o'rganilganda ularda ma'ruza jarayonidagi ikki o'xshashlik aniqlangan. Biri tik tutilgan qad-qomat va boshqasi – ovoz ohangi. Ovoz ohangi ba'zida xayrixoh, ba'zida qat'iy, ammo doimo samimiy bo'lishi lozim. Qaddingizni tik tuting. Ruhshunoslarning fikricha, qad-qomatini tik tutib so'zlayotgan odam rost va o'ziga ishonib gapiradi. Shuningdek, tadqiqotlar so'zlovchining tik va ravon qomati muvaffaqiyatli nutqning 60% ni ta'minlashini ko'rsatmoqda.

Qo'l va tana tilidan foydalaning: Omma oldida asab tizimi tez toliqadi. Natijada o'ziga ishonchi pastroq inson turli qovushmagan harakatlar qila boshlaydi. Siz bu harakatlarni maqsadli va mazmunli harakatga aylantiring. Yengil va juda tez bo'lmagan, ohista qo'l harakatlarini qilish, fikrlarni bosh bilan tasdiqlash mumkin. Bu kabi harakatlar auditoriyaning diqqati sizga qaratilishini ta'minlaydi. Chuqur-chuqur nafas oling: So'zlayotganda to'g'ri nafas olish so'zlarning burro, chaynalmasdan talaffuz qilinishiga yordam beradi. Chuqur nafas olganda tanaga yetarli kislorod kiradi. Natijada miya ham, tana ham yaxshi faoliyat ko'rsatadi. Biror masalani oyoq uchiga qadar tafakkur qilish kerak, degan tushuncha bor. Bunday holatda ravon va bardam so'zlash mumkin bo'ladi. To'g'ri nafas olish tetiklikni ta'minlaydi. Ko'z orqali aloqa o'rnatish, ko'z orqali aloqa auditoriya bilan bog'lanishning muhim vositasi. Ma'ruzachi xonaga diqqat bilan razm solishi, auditoriyadagilarga diqqat qilib, ularga nigohini yo'naltirishning o'zidan katta quvvat olar ekan.

Omma oldida chiqish qilish san'ati – bu nafaqat yaxshi nutq so'zlash, balki auditoriyani jalb qilish, o'z fikrlaringizni aniq va ishonchli yetkazish qobiliyatidir. Quyida omma oldida muvaffaqiyatli chiqish qilishning asosiy sirlari bilan tanishib chiqamiz:

1. Yaxshi tayyorgarlik – muvaffaqiyat kaliti

➤ Nutqingizning asosiy maqsadini aniqlang.

- Reja tuzing va asosiy nuqtalarni yozib chiqing.
- Auditoriyani oʻrganing – ularning qiziqishlari va saviyalari haqida bilib oling.

- Nutq matnini oldindan yozing va uni qayta-qayta mashq qiling.

2. Birinchi taassurot muhim

- Auditoriyani iliq salomlashish bilan kutib oling.
- Oʻziga ishongan holatda turing va tabassum qiling.
- Diqqatni jalb qiladigan kuchli kirish soʻzlaridan foydalaning (savol, qiziqarli fakt yoki hikoya).

3. Tana tili va ovoz nazorati

- Qoʻl harakatlaringiz tabiiy boʻlishiga eʼtibor bering.
- Koʻz bilan aloqa qiling – bu auditoriya bilan ishonch oʻrnatishga yordam beradi.
- Ovozingizni diqqat bilan boshqaring: monotonlikdan qoching, urgʻu va pauzalarni toʻgʻri qoʻllang.

4. Qisqa va loʻnda gapirish

- Nutqingiz aniq va tushunarli boʻlishi kerak.
- Murakkab va ortiqcha soʻzlardan qoching.
- Misollar, statistik maʼlumotlar va real voqealar orqali nutqingizni jonlantiring.

5. Auditoriya bilan oʻzaro aloqa

- Raqamlar va faktlarni koʻrsatish uchun vizual materiallardan (slaydlar, grafikalar) foydalaning.
- Savollar bering va auditoriyaning fikrini tinglang.
- Hazil yoki qiziqarli hikoyalar bilan atmosferani yumshating.

6. Stress va qoʻrquvni yengish

- Nafas olish texnikalarini mashq qiling.
- Oldindan koʻproq chiqishlar qilib, tajriba orttiring.
- Oʻzingizni auditoriyaga kerakli va qiziqarli inson sifatida tasavvur qiling.

7. Kuchli yakuniy qism

- Asosiy xulosalarni qisqacha takrorlang.
- Auditoriyaga ilhom bag‘ishlovchi so‘zlar bilan yakunlang.
- Ularni harakat qilishga undovchi chaqiriq bilan nutqni tugating.

Dale Carnegie – ishonchli nutqning psixologiyasi

XX asrning taniqli mutaxassislaridan biri **Dale Carnegie** notiqlik bo‘yicha quyidagi fikrlarni ilgari surgan:

- 1) O‘zingizni tabiiy tuting va samimiy bo‘ling.
- 2) Auditoriya bilan o‘zaro aloqani unutmang.
- 3) Nutq oldidan tayyorgarlik ko‘ring, ammo matnga qaramang.
- 4) Oddiy va tushunarli so‘zlar ishlatib.

Uning “Do‘st orttirish va odamlarga ta‘sir o‘tkazish” kitobi kommunikatsiya va ommaviy chiqish san‘ati bo‘yicha muhim qo‘llanma hisoblanadi.

Albert Mehrabian tana tili va ovozning roli

Insonlararo muloqot jarayonida faqat og‘zaki so‘zlar emas, balki tana tili, yuz ifodasi va ovoz ohangi ham muhim rol o‘ynaydi. Psixolog Albert Mehrabian bu borada ilmiy asoslangan model ishlab chiqqan.

Mehrabian tadqiqotlariga ko‘ra, ommaviy chiqishda tinglovchilar nutq mazmunidan ko‘ra ko‘proq noto‘g‘ri tana harakatlari va ovoz ohangiga e‘tibor qaratishadi. U quyidagi formulani taklif qilgan: **55% – tana tili va mimika, 38% – ovoz**

Komponent	Ta‘sir foizi (%)
Tana tili (mimika, imo-ishora)	55%
Ovoz ohangi (intonatsiya)	38%
So‘zlarning mazmuni	7%

ohangi, 7% – so‘zlarning o‘zi. Bu shuni anglatadiki, ta‘sirchan nutq uchun faqat so‘zlarni to‘g‘ri tanlash yetarli emas, balki imo-ishora,

yuz ifodasi va ovoz ohangini ham to'g'ri ishlatish muhim²⁴. Albert Mehrabian "tana tili" va "ovoz" haqidagi tadqiqotlari bilan mashhur. U insonlar o'rtasidagi muloqotda so'zlardan ko'ra tana tili va ovoz tovushi muhim bo'lishini ko'rsatgan. Ushbu modelga ko'ra, hissiy axborot quyidagicha uzatiladi:

Bu raqamlar muhim ahamiyatga ega, chunki ular ko'rsatadiki, muloqotda so'zdan ko'ra, tana tili va ovozning rollari ancha katta. Muloqotda hissiy axborotni yetkazishda so'zlardan ko'ra tana tili va ovoz ohangi muhimroq. Ta'sirchan nutq uchun paraverbal vositalarni to'g'ri ishlatish zarur.

Natijada, insonlar hissiy holatni asosan og'zaki bo'lmagan signallar orqali qabul qilishlari aniqlangan.

Tana Tili: Tana tili sizning his-tuyg'ularingizni, niyatlaringizni va o'zingizni qanday his qilayotganingizni ifoda etishda muhim rol o'ynaydi. O'ziga ishonchli jigaro, qo'l harakatlari, yuz ifodalari – bular hammasi muloqotda juda muhimdir. Masalan, agar kimdir siz bilan so'zlashayotganida boshqa tomonga qarasa yoki qo'llarini bog'lasa, ular sizga ziddiyatli signal berayotgandek ko'rinishi mumkin. Suhbat jarayonida qo'llarning ko'krakda chalishtirilishi yoki boshqa himoyaviy tana holatlarining namoyon bo'lishi suhbatdoshning munosabati haqida ma'lum noverbal signal berishi mumkin. Biroq bunday imo-ishoralarni muloqot vaziyatidan ajratib talqin qilish to'g'ri emas²⁵. Tana tili muloqot jarayonida insonning munosabati, kayfiyati va holatini ifodalovchi muhim noverbal vositalardan biridir. Masalan, qo'llarni ko'krakda chalishtirish himoyaviy yoki ehtiyotkor holatni, gavdani suhbatdosh tomonga burish qiziqishni, oldinga egilish esa suhbat yoki taqdim etilayotgan ma'lumotga qiziqishni ifodalashi mumkin. Shuningdek, oyoqlarni chalishtirish, bosh va iyakning egilishi, gavdaning suhbatdoshga

²⁴ Sato, W., Shimokawa, K. & Minato, T. (2025). Exploration of Mehrabian's communication model with an android. *Scientific Reports*, 15, 25986. Sahifalar 25986:1–9. <https://doi.org/10.1038/s41598-025-11745-w>

²⁵ Piz, A. (2015). *Tana tili: Harakatlardan fikrni qanday o'qish mumkin*. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

yoʻnaltirilishi yoki yoʻnaltirilmaslari ham muloqotdagi munosabat haqida muayyan noverbal signal berishi mumkin. Biroq bunday belgilarni alohida emas, balki boshqa imo-ishoralar va muloqot vaziyati bilan birgalikda talqin qilish lozim²⁶.

Boshning asosiy holatlari

Muloqot jarayonida boshning holati insonning suhbatga boʻlgan munosabati, qiziqishi va baholash jarayonlarini ifodalovchi muhim noverbal vositalardan biri hisoblanadi. Boshning holatini boshqa tana harakatlari bilan birgalikda kuzatish suhbatdoshning muloqotdagi munosabatini yaxshiroq anglash imkonini beradi.

1. Odatdagidek tutilgan bosh

Boshning odatdagi, tabiiy holatda tutilishi suhbatdoshning tinglanayotgan axborotga nisbatan xolis va neytral munosabatini ifodalashi mumkin. Bunday holatda bosh odatda barqaror boʻladi, ayrim paytlarda esa suhbatni kuzatib borayotganini koʻrsatuvchi yengil harakatlar kuzatiladi. Ushbu holat koʻpincha yuzga qoʻl qoʻyish yoki baholashga oid boshqa imo-ishoralar bilan birga namoyon boʻladi.

2. Boshning bir tomonga egilishi

Boshning bir tomonga egilishi muloqot jarayonida qiziqish va eʼtiborning kuchayganini ifodalovchi noverbal belgilar qatoriga kiradi. Ayniqsa, tinglovchi suhbatdoshga diqqat bilan quloq solayotgan paytda

²⁶ Piz, A. (2015). *Tana tili: Harakatlardan fikrni qanday oʻqish mumkin*. Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

boshini yon tomonga egishi mumkin. Auditoriya sharoitida bunday holat gavdaning oldinga yoʻnalishi yoki iyakning qoʻlga tiralishi kabi boshqa belgilar bilan birgalikda kuzatilsa, tinglovchining mavzuga qiziqishi mavjudligini koʻrsatishi mumkin.

3. Boshning pastga egilishi

Boshning pastga egilishi suhbatdoshning salbiy, tanqidiy yoki qarshilikka moyil munosabatini ifodalashi mumkin. Bu holatni ruhshunos Allan Piz boshqa tanqidiy baholash imo-ishoralari bilan birga namoyon boʻlishi

taʼkidlanadi²⁷. Masalan, auditoriyada tinglovchilarning boshlarini egib, qoʻllarini koʻkrakda chalishtirib oʻtirishi maʼruzaga nisbatan salbiy yoki yetarlicha qiziqish bildirilmayotgan holat sifatida talqin qilinadi.

Shunday qilib, boshning holatlari muloqot jarayonidagi noverbal kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tabiiy tutilgan bosh neytral munosabatni, boshning yon tomonga egilishi qiziqish va eʼtiborni, boshning pastga egilishi esa salbiy yoki tanqidiy munosabatni anglatishi mumkin. Biroq bunday belgilarni yakka holda emas, boshqa imo-ishoralar, yuz ifodasi, gavda holati va muloqot vaziyati bilan birgalikda tahlil qilish ilmiy jihatdan toʻgʻri hisoblanadi.

Oʻz-oʻziga ishonch va ustunlikni namoyon etuvchi tana holati

Qoʻllarni orqaga oʻtkazib bilak qismini ushlab turish holati shaxsning yuqori oʻz-oʻzini baholashi, ichki ishonchi hamda atrofida qilargaga nisbatan dominantlik (ustunlik) mavqeyini namoyon

²⁷ Allan Piz(2015). *Tana tili: Harakatlardan fikrni qanday oʻqish mumkin*. Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

etuvchi muhim kinesik belgi hisoblanadi. Ushbu noverbal harakat majmui, xususan, Buyuk Britaniya qirollik oilasining erkak vakillari hamda boshqa monarxiya sulolalari a'zolarining xatti-harakatlarida izchil kuzatiladi.

Old tomondan

O'ziga ishonch va ustunlikni namoyon qiluvchi tana holati. Bosh baland ko'tarilgan, iyak oldinga chiqargan, qo'llar orqa tomonda.

Orqa tomondan

Qo'llar orqa tomonda bilaakni ushlab turilgan. Bu holat o'ziga ishonch, ustunlik va nazorat hissini ifodalaydi.

Bu holatda boshni baland tutish, iyakni biroz oldinga chiqarish va qo'llarni orqada birlashtirish kabi belgilar bir-birini to'ldirib keladi. Ijtimoiy-kasbiy munosabatlar doirasida mazkur imo-ishoradan tartib-intizom organlari xodimlari, ta'lim muassasalari rahbarlari, yuqori unvonli harbiy xizmatchilar hamda ma'muriy-boshqaruv subyektlari unumli foydalanadilar. Psixofiziologik va biometric yondashuvga ko'ra, qo'llarni orqaga o'tkazish orqali shaxs anatomik

jihatdan eng zaif va jarohatlanish xavfi yuqori bo'lgan a'zolarini — tomoq, yurak hamda qorin sohasini subyektiv ravishda ochiq qoldiradi. Bu holat shaxsning tashqi muhitdan xavf-xatar sezmayotganligini va o'zining ijtimoiy maqomiga to'liq ishonishini subdeterminial (ongsiz) darajada namoyon etadi.

Ko'krakka qo'l qovushtirish holatining ma'nosi va madaniyatlararo talqini

Ko'krak sohasida qo'llarni qovushtirib turish tana tilining muhim noverbal belgilaridan biri bo'lib, u muloqot jarayonida shaxsning himoyalaniish, ehtiyotkorlik yoki yopiq munosabatini ifodalashi mumkin. Bunday holat suhbatdoshning muloqotga nisbatan munosabati va psixologik holatini baholashda yordamchi noverbal belgi sifatida qaraladi. Mazkur tana holati quyidagi holatlarni ifodalashi mumkin:

1. suhbatdoshga nisbatan salbiy yoki ehtiyotkor munosabat;
2. muloqot jarayonida o'zini himoya qilishga intilish;
3. bildirilayotgan fikr yoki mavjud vaziyatni ma'qullamaslik;
4. auditoriya sharoitida esa ma'ruzaga nisbatan qiziqishning pasayishi yoki qarshilik munosabati.

Shuningdek, qo‘llarni ko‘krakda qovushtirish boshqa noverbal belgilar bilan birgalikda namoyon bo‘lganda yanada aniqroq talqin qilinishi mumkin. Masalan, boshning pastga egilishi va qo‘llarning ko‘krakda qovushtirilishi birgalikda kuzatilsa, ushbu imo-ishoralar majmuasi suhbatdoshning salbiy yoki tanqidiy munosabatini ifodalashi mumkin. Shu sababli tana tilini tahlil qilishda alohida bitta imo-ishoraga tayanishdan ko‘ra, imo-ishoralar majmuasi, yuz ifodasi, gavda holati va muloqot vaziyatini birgalikda hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

O‘z qo‘lining ortida

O‘z qo‘lini ikkinchi qo‘l bilan ushlab turish noverbal kommunikatsiyada shaxsning o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishi, ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishi yoki muloqot jarayonida o‘zini tutib turishini ifodalovchi tana holati sifatida talqin qilidi. Bu holat, odatda, o‘zini nazorat qilish, ehtiyotkorlik yoki vaziyatni kuzatib turish bilan bog‘lanadi. Ayniqsa rasmda odamning gavdasi tik, qo‘llari esa oldinda bir-birini ushlab turgan. Kamtarinlik, hurmat ko‘rsatish, tinglovchiga bo‘lgan e‘tibor, bo‘ysunuvchanlik va kamtarinlik belgisi sifatida qabul qilinadi.

Ovoz tovushi: Ovozning yuqori yoki pastligini, shovqin yoki ichki tinchligi, va aksanlar qanday his-tuyg‘u va ma’no ko‘rsatishi mumkin. Siz biror so‘zni qanday aytayotganingiz ton, ritm, va intonatsiya orqali, bu so‘zning ma’nosini o‘zgartirishi mumkin. Masalan, bir so‘zni ironiya bilan aytish, o‘sha so‘zning hodisa haqidagi haqiqiy fikr-mulohazalarni o‘zgartirishi mumkin. Mehrabianning tadqiqotlari ko‘rsatganidek, muloqotda muvaffaqiyat uchun faqat so‘zlarni emas, balki tananing va ovozning nuqtai

nazaridan ham tushunish zarur. Muloqotda his-tuygʻularni aniq ifodalash va tushunish uchun har uchala elementni muvozanatli ishlatish zarur. Shuningdek, yaxshi muloqot qilish uchun oʻz tana tilingizni va qoʻllanadigan ovoz tovushingizni bilish va ularni toʻgʻri ishlatish zarur.

Ommaviy chiqish qilish boʻyicha olimlarning qarashlari shuni koʻrsatadiki, yaxshi notiq boʻlish uchun nafaqat bilim va dalillarga, balki psixologik yondashuvga, tana tiliga va auditoriya bilan oʻzaro bogʻlanishga ham eʼtibor qaratish kerak. Mashq qilish va tajriba orttirish orqali har kim taʼsirchan notiq boʻlishi mumkin!

Ommaviy nutq soʻzlash sanʼati

Ommaviy nutq soʻzlash sanʼati – shaxsiy va professional hayotda katta taʼsir koʻrsatadigan qimmatli koʻnikmadir. Kichik guruh oldida yoki katta auditoriya qarshisida chiqish qilayotgan boʻlsangiz ham, samarali nutq soʻzlash fikrlaringizni yetkazish, boshqalarni ishontirish va mustahkam aloqa oʻrnatishga yordam beradi. Ommaviy nutq soʻzlash sanʼati tinglovchilarga fikrni jonli, ifodali va taʼsirli tarzda yetkazish mahoratini talab qiladigan murakkab nutqiy faoliyatdir. Notiqning nutqidagi taʼsirchanlik auditoriyaning hajmi, tinglovchilarning tarkibi va saviyasi, shuningdek, notiqning tajribasi va mahorati bilan ham bogʻliq. Shu sababli ommaviy nutq soʻzlashda fikrni aniq va tushunarli ifodalash, tinglovchilarga taʼsir koʻrsatish hamda nutqning mazmuni va shaklini auditoriyaga moslashtirish muhim hisoblanadi. Notqlik mahorati esa muntazam mashq, tajriba va oʻz ustida ishlash orqali rivojlanadi²⁸. Quyda sizga notqlik mahoratingizni oshirish va ishonchli chiqish qilish boʻyicha foydali tavsiyalarni taqdim etiladi.

Nutq soʻzlash koʻnikmalarining ahamiyatini tushunish

Ommaviy nutq soʻzlash koʻnikmalari turli sohalarda, jumladan, martaba oʻsishi va ijtimoiy muloqotda muhim rol oʻynaydi. Oʻz fikrlaringizni aniq va ishonch bilan yetkazish qobiliyati sizning

²⁸ Rasulov, R., & Moʻyidinov, Q. Oʻqituvchi nutqi madaniyati va notqlik sanʼati. Fan va texnologiya. (2020). B,-47-48.

obro‘yingizni oshirish, ta’sir kuchingizni kuchaytirish va yetakchilik salohiyatingizni rivojlantirishga yordam beradi. Kuchli notiqlik ko‘nikmalarining ahamiyatini anglash – ommaviy nutq san’atini egallash sari qo‘yilgan birinchi qadamdir. Samarali nutq so‘zlash mukammal muloqot ko‘nikmalariga asoslanadi. Muloqot mahoratingizni oshirish uchun quyidagi jihatlariga e’tibor bering:

1. Auditoriyaning ehtiyojlari va qarashlarini tushunish uchun faol tinglashni mashq qiling. 2. Fikrlaringizni ravon va ta’sirchan ifodalash uchun so‘z boyligingizni oshiring. 3. Nutqingizning ta’sirchanligini oshirish uchun tana tili, ko‘z bilan aloqa va imo-ishoralardan to‘g‘ri foydalaning.

Auditoriyaning bilish: Xabaringizni auditoriyaga moslashtirish muhimdir. Auditoriyaning demografik xususiyatlari, qiziqishlari va kutganlarini o‘rganish orqali ularning e’tiborini jalb qiladigan va ularga mos keladigan taqdimot tayyorlash mumkin. Bu usul tinglovchilarning ishtirokini oshiradi va chuqur aloqa o‘rnatishga yordam beradi. Taqdimot tuzilmasini yaratish: Yaxshi tuzilgan taqdimot auditoriyaning jalb qiladi va asosiy fikrlarni aniq yetkazadi. Taqdimotingiz samaradorligini oshirishi uchun Kirishda tinglovchilarning e’tiborini jalb qiling, mavzuni tanishtiring va ishonchliligingizni namoyish qiling. Asosiy qismda taqdimotingizni asosiy fikrlar va ularni isbotlovchi dalillar asosida tashkil qiling. Xulosada esa asosiy fikrlarni qisqacha takrorlang, asosiy xulosalarni bayon qiling va esda qolarli yakunlovchi fikr bilan tugating.

Mashq qilish muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi. Ommaviy nutq so‘zlashda ishonch hosil qilish uchun doimiy mashq qilish muhimdir. Taqdimotingizni bir necha marta takrorlash orqali uning mazmuni, oqimi va vaqti bilan yaxshiroq tanishishingiz mumkin. O‘zingizni oynada kuzatib mashq qiling, nutqingizni yozib oling yoki ishonchli do‘stingizdan fikr bildirishini so‘rang.

Hayajonni boshqarish: Ommaviy chiqish oldidan hayajonlanish tabiiy holat. Uni nazorat qilish uchun quyidagi usullardan foydalaning:

1. Chuqur nafas olish va tasavvur qilish kabi bo'shashish texnikalarini qo'llang.

2. Asabiylashish haqida o'ylash o'rniga, yetkazmoqchi bo'lgan xabaringizga e'tibor qarating.

3. O'z-o'ziga ijobiy gapirish orqali ishonchingizni oshiring. Ommaviy nutq so'zlashning turli shakllarini o'rganish mumkin: Ommaviy nutq turli formatlarni o'z ichiga oladi, jumladan, informatsion ma'ruzalar, ishontirishga asoslangan chiqishlar va tayyorgarliksiz so'zlash (impromptu). Ushbu turli formatlarni sinab ko'rish orqali nutq so'zlash mahoratingizni kengaytirishingiz va turli vaziyatlarga moslashishingiz mumkin.

Auditoriyaning jalb qilish

Auditoriyaning e'tiborini ushlab turish muhimdir. Tinglovchilarni jalb qilish uchun 3ta usullardan foydalanish mumkin: **Birinchi** savollar berish orqali auditoriya ishtirokini oshirish. **Ikkinchi** Qiziqarli hikoyalar yoki tajribalar bilan nutqingizni jonlantirish. **Uchunchi** vizual materiallar (rasmlar, diagrammalar, slaydlar) bilan ma'lumotlarni ko'rsatish. Ommaviy nutq san'atini o'zlashtirish fidoyilik va mashqni talab qiladigan jarayon. Muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish, auditoriyani tushunish, taqdimotlarni samarali tuzish va hayajonni nazorat qilish orqali ishonchli va ta'sirchan notiqqa aylanish mumkin. Ommaviy chiqish imkoniyatlarini qo'ldan boy bermang va har bir tajribani o'z mahoratingizni rivojlantirish uchun imkoniyat sifatida qabul qiling.

Savol va topshiriqlar:

1. Kasbiy nutq madaniyati nima va uning asosiy tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
2. Kasbiy nutq madaniyatining lingvistik asoslari deganda nimani tushunasiz?
3. Madaniyat va nutqning bir-biriga ta'siri qanday?
4. Kasbiy nutq madaniyati qaysi tamoyillar asosida quriladi?
5. Kasbiy nutq madaniyatining rasmiy va norasmiy ko'rinishlarini qanday ta'riflaysiz?
6. Til odobi va kasbiy etiket qoidalariga rioya qilmaslik kasbiy imijga qanday ta'sir qiladi?
7. Notiqlik san'ati va nutq madaniyatining ilk manbalari haqida nimalarni bilasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. K. Yo'ldoshev. *Nutq madaniyati va uslubiyati*. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
2. Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. (2026). *Principles of Strategic Communication* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032626291>
3. R. Safarov. *Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari*. Toshkent: Akademnashr, 2018.
4. Piz, A. (2015). *Tana tili: Harakatlardan fikrni qanday o'qish mumkin*. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
5. Usmonov R.A. Kasbiy muloqotning etikasi va axloqi, 2010 yil.
6. Rajabov S.B. Nutq madaniyati va uning axloqiy aspektlari, 2012 yil.
7. Turaev A.K. Kasbiy nutq va uning etik qoidalari, 2014 yil.
8. Shomurodov B.T. *Kasbiy nutq madaniyati va uning axloqiy tamoyillari* 2021 yil: Toshkent, "Ma'naviyat" nashriyoti.
9. Rasulov R., Husanov N., Mo'yidinov Q.: Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2006.
10. Н.Ғойибов ва бошқалар. Нотиқлик санъати. – Т., 2012.

3-mavzu: KASBIY NUTQDA MULOQOT QOIDALARI VA STANDARTLARI

Reja:

1. Kasbiy sohada nutq odobini ta'minlash uchun zarur me'yorlar va professional tamoyillar.
2. Kaykovus va "Qobusnoma" asarida nutq odobi muammolari.
3. A. Navoiy so'zning qudrati va tilning o'tkir qurol ekanligi haqida.

Tayanch tushunchalar: Kasbiy nutq, Rasmiy muloqot, Nutq etikasi, Kasbiy kompetensiya, Termin, muloqot Standartlashtirilgan, iboralar, Muloqot psixologiyasi, Nutqning ravonligi va aniqligi "Qobusnoma", Alisher Navoiy talqinida so'z.

1. Kasbiy sohada nutq odobini ta'minlash uchun zarur me'yorlar va professional tamoyillar.

Ma'lumki har bir sohaning o'ziga xos terminlari, atamalari va jargonlari mavjud. Ushbu terminlardan to'g'ri foydalanish kasbiy nutqning asosiy shartidir. Fikrlar aniq va tushunarli ifoda qilinishi kerak. Maqsadga muvofiq muloqot qilish uchun oldindan rejalashtirish zarur. Qisqa, lo'nda va ma'lumotlarga boy so'zlashishga intilish muhim.

Muloqotning aniqligi va maqsadga muvofiqligi bu samarali aloqa va munosabatlarning poydevoridir. Aniqlik orqali fikrlarimizni to'g'ri yetkazamiz, maqsadga muvofiqlik orqali esa ulardan to'g'ri natija kutamiz. Shu sababli, har bir muloqot jarayonida bu tamoyillarni inobatga olish muhimdir. Bu nafaqat shaxsiy munosabatlarda, balki kasbiy va ijtimoiy hayotda ham katta muvaffaqiyatlarga olib keladi. Ushbu standart va qoidalar mehnat jamoalarida ijobiy muhitni shakllantirish va samarali hamkorlikni ta'minlashga yordam beradi.

“Muloqot” soʻzi arab tilidan oʻzlashtirilgan boʻlib, “uchrashish, koʻrishish”; “qabul qilish”, “uchrashuv”; “musohaba” (suhbatlashish, hamsuhbatlik, suhbat) maʼnolarini bildiradi. “Muloqot” tushunchasi murakkab jarayonni anglatadi va turli fanlar tizimida oʻrganiladi. Muloqotning ilmiy psixologik adabiyotlarda berilgan koʻplab taʼriflarini umumlashtirib, uni ikki yoki undan ortiq shaxsning bilishga intilish yoki baho, munosabat bildirish maqsadida oʻzaro axborot almashish jarayoni deya talqin qilish mumkin. Muloqotning aniqligi deganda xabarni joʻnatuvchi tomonidan aniq, tushunarli va notoʻgʻri talqin qilinmaydigan tarzda yetkazish nazarda tutiladi.

Aniqlik quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1- Kasbiy muloqotda oddiy va tushunarli ifoda qilish

Murakkab va qiyin iboralar oʻrniga sodda va ravon til ishlatish. Odamlar turli bilim va madaniy darajaga ega boʻlganligi sababli, maʼlumotning hamma uchun tushunarli boʻlishi muhimdir. Faktlar va dalillar bilan mustahkamlangan xabar notoʻgʻri talqin qilinmaslikka yordam beradi. Shubhali yoki mavhum soʻzlar aniqlikka putur yetkazishi mumkin. Xabarni joʻnatishda notoʻgʻri gaplar, grammatik xatolar yoki boshqa aniqlikni yoʻqotadigan omillardan saqlanish lozim.

2. Hurmat va odob-axloq qoidalariga rioya qilish

➤ Muloqot paytida hurmat koʻrsatish, odobli boʻlish va tinglash madaniyatiga amal qilish lozim.

➤ Tana tilidan toʻgʻri foydalanish va ovoz ohangini nazorat qilish muhim.

3. Kasbiy terminologiyadan foydalanish

➤ Soha yoki mavzuga mos keluvchi atama va iboralardan foydalanish lozim.

➤ Mavhumlik va ortiqcha sodda soʻzlashuvdan qochish kerak.

4. Tinglash madaniyati

➤ Hamkasblarni yoki suhbatdoshni diqqat bilan tinglash, ularning fikrini bo‘lmaslik.

➤ Zarurat tug‘ilganda savollar bilan izoh so‘rash.

5. Muloqot vositalaridan samarali foydalanish

➤ Elektron pochta, telefon yoki onlayn platformalarda yozishma va suhbat qoidalariga rioya qilish.

➤ Xabarlarni o‘z vaqtida yetkazish va ularga o‘z vaqtida javob qaytarish.

6. Maxfiylik va mas’uliyat

➤ Ishga oid maxfiy ma’lumotlarni oshkor qilmaslik.

➤ Javobgarlikni his qilish va o‘z so‘zlari uchun javob berish.

7. Madaniy farqlarni e’tiborga olish

➤ Suhbatdoshning milliy, madaniy va kasbiy xususiyatlarini hurmat qilish.

➤ Har xil muloqot uslub va odatlarini hisobga olish.

8. Tanqidni to‘g‘ri qabul qilish va yetkazish

Tanqidni konstruktiv, ya’ni muammolarni hal qilishga yo‘naltirilgan tarzda ifoda etish va tanqidga salbiy munosabat bildirmaslik va undan foydali xulosalar chiqarish kerak.

Ushbu borada Alisher Navoiyning quydagi bayti insonning o‘zini tanishi, o‘z kamchiliklarini anglash va tanqidga ochiq bo‘lish haqida falsafiy ma’no kasb etadi

Kishi aybing desa dam urmag‘ilkim, ul erur ko‘zgu,

Chu ko‘zgu tiyra bo‘ldi, o‘zga aybing zohiraylarmu?

Bu bayt insonning o‘z kamchiliklarini anglash orqali o‘zini rivojlantirishga, tanqidni to‘g‘ri qabul qilishga chaqiradi. Navoiy insonning tarbiyasi va kamoloti uchun o‘zgalarning fikrini e’tiborga olish, adolatli tanqidni to‘g‘ri tushunish muhimligini uqtiradi. Demak, bayt bizga shuni eslatadiki, inson o‘z xatolarini anglamasa, ularni to‘g‘rilashga ham qodir bo‘lmaydi. Shuning uchun tanqidni to‘g‘ri

qabul qilish va undan xulosa chiqarish – muvaffaqiyatga eltuvchi yoʻldir.

Kasbiy nutq madaniyatining asosiy prinsiplari

- 1) *Aniqlik: Nutqdagi fikrlarning mazmunan aniq boʻlishi.*
- 2) *Tushunarlilik: Auditoriya saviyasi va ehtiyojlariga moslashish.*
- 3) *Loʻndalik: Ortikcha va keraksiz maʼlumotlardan qochish.*
- 4) *Mantiqiylik: Fikrlar orasidagi izchillikni saqlash.*
- 5) *Ifodali nutq: Ovozni boshqarish, intonatsiya va hissiy ifodaning qoʻllanilishi.*

Markaziy Osiyoda nutq madaniyati va notiqlik sanʼati uzoq tarixga ega boʻlib, qadimdan oʻz sanʼati, uning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi oʻrni va ahamiyatiga katta eʼtibor berilgan. Notiqlik sanʼati musulmon Sharqida voizlik deb atalgan. «Vaʼz» soʻzi arabcha targʻib qilish, pand-nasihat degan maʼnolarni anglatadi. «Voiz» soʻzi esa vaʼz aytuvchi, nutq soʻzlovchi shaxs maʼnosini bildiradi. Voizlik sanʼati tinglovchining, jamoaning ongiga, his-tuygʻusiga taʼsir etish mahoratidan saboq bergan. IX asrgacha Sharqda voizlik vazifasini shohlar, xalifalar oʻtaganlar. Ular juma kunlari, hayit va boshqa bayramlarda jamoani yigʻib, davlat siyosati, fuqarolarning burchlari boshqa mamlakatlardagi vaziyat, dushmanlarning kirdikorlari, mudofaa masalalari haqida va boshqa mavzularda vaʼz soʻzlaganlar. Vaqt oʻtishi bilan vaʼz sanʼatiga qoʻyiladigan talablar mukammallashib borgan, vaʼzxonlik esa alohida tayyorgarlikni, bilimlarni talab eta boshlagan. Shu tariqa asta-sekin notiqlik kasbga aylangan va davlat hukmdorlari bu tadbirni oʻz ixtiyorlaridagi maxsus soʻz ustalariga yuklab, ularni voizlar deb atay boshlaganlar. «Voiz» soʻzi hatto ularning ismi-shariflariga qoʻshib aytilgan va yozilgan. Dastlab Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Yusuf Xos Xojib, Mahmud Qoshgʻariy, Zamaxshariy kabi allomalar oʻzlarining turli mazmundagi asarlariga til, nutq, notiqlikka oid fikrlarini singdirganlar, xususan, Beruniy

yaxshi nutq tuzish qoidalaridan saboq soʻz meʼyori, toʻgʻri fikrlash va soʻzlash mezonlari xususida fikr yuritir ekan, jumladan shunday yozadi: “Yaxshi nutq tuzish uchun nahv (grammatika), aruz (sheʼr oʻlchovi), mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur boʻladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga taʼsir qilmay qolmaydi”.

Abu Ali ibn Sino voizlikning amaliy va nazariy masalalarini quyidagicha talqin etadi:

- a. nutq qoʻpol ohangda boʻlmasligi kerak;
- b. tinglovchilarning ilm darajasini hisobga olish zarur;
- c. vaʼzxonlikka koʻp berilmaslik kerak;
- d. nutqni muloyim ohangda olib borish kerak;
- e. agar (nutqingda) biror kishini tanqid qilmoqchi boʻlsang, boshqalarning kamchiliklari bilan qiyoslab tanqid qil;
- f. agar haqiqatni aytmoqchi boʻlisang, faqat bir faktga tayanma, balki koʻp masalalar bilan isbotla, shu narsa haqida oʻylashga va haqiqatni izlashga ishontir;
- g. agar tinglovchilar sening nutqingni eʼtibor bilan quloq solib tinglayotgan boʻlsa, nutqingni davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin tinglovchilarning eʼtiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga burganing maʼqul.

Mashhur voizlardan yana biri **Abu Homid ibn Muhammad al-Gʻazzoliy** «Oxiratnoma» asarida voizlarning mahorati va oʻziga xos uslublari xususida shunday mulohaza yuritadi; «Ahli moʻminga vaʼz aytishda ehtiyot boʻlishing lozim. Chunki voizlikda ofat koʻp. Agar aytadigan pand-nasihatlaringga avval oʻzing amal qilib, soʻngra xalqqa izhor etsang, bu voizlik durustdir.

Kaykovus va “Qobusnoma” asarida nutq odobi muammolari

XI asrning ikkinchi yarmida Gʻarbiy Eronda podshohlik qilgan **Kaykovus** voizlik sanʼatining soʻnmas yulduzlaridan biridir. Uning mashhur "Qobusnoma" asaridagi 7-bob suxandonlik, notiqlikka

bag'ishlangan. Asar 44 bobdan iborat bo'lib, uning 6-7-boblari so'z odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko'z oldiga keltirib, gapirish keraqligini, kishi kamtar bo'lishi, o'zini xalq orasida oddiy, kamtar tutishi lozimligini eslatib, mahmadonachilik qilish, ko'p gapirish donoliik belgisi emas... "Ey farzand, agar sen har qanday notiq bo'lsang ham o'zingni bilganlardan pastroq tutgin, toki so'z bilimdonligi vaqtida bekor bo'lib qolmaysan. Ko'p bil-u, oz so'zla, kam bilsang, ko'p so'zlama, chunki aqlsiz kishi ko'p so'zlaydi, deganlar-ki, jim o'tirish salomatlik sababidir. Ko'p so'zlovchi aqlli odam bo'lsa ham, xalq uni aqlsiz deydi".

2. Kaykovus va "Qobusnoma" asarida nutq odobi muammolari

Hozirgi vaqtda nutq odobi deb yuritilayotgan nuqtayi nazarlar juda qadimda yashab o'tgan ajdodlarimizning tafakkuri mevasi sanaladi. O'tmish yozma obidalarining ba'zilarida nutq va notiqlikning talablari ancha keng aks ettirilganligini ko'ramiz. Bu jihatdan Kaykovusning «Qobusnoma» asarida aytilgan mulohazalar katta ahamiyatga egadir.

Kaykovus hayotda to'g'ri so'zlikni olqishlab, yolg'on so'zni qoralaydi. Kishilarni o'rinli va oz so'zlashga, o'ylab, mulohaza bilan fikr yuritishga da'vat etadi. Muloyim so'z va muomalaning xosiyati, aksincha, behuda, yolg'on, uyat so'zlik, maqtanchoqlik, nutqiy manmanlikning zarari haqida hozirgi davr uchun ham muhim bo'lgan nasihatlar beradi. Ammo Kaykovusning nutq, notiqlik, nutq odobi va nutqiy madaniyat haqidagi fikrlarida o'ziga xoslik va yangilik shundan iboratki, u bu masalani har tomonlama ochishga, ayniqsa, nutqiy faoliyatni nutqiy sharoitga, nutqiy uslub talablariga moslagan holda izohlashga harakat qilgan edi.

Kaykovus, avvalo, soʻzning, soʻz sanʼatining ahamiyati va mavqeyini yuqori qoʻyadi. U «*bilgilkim, hamma hunarlardan soʻz hunari yaxshi...*»²⁹, deb yozadi. Kaykovus soʻz hunarining quroli boʻlmish til va soʻzlarning qadrini ham yuqori baholaydi: «*Soʻzni juda ham qimmatli deb bilgil, chunki (soʻz) xor narsa emasdir*³⁰» (39-bet). Muallif tilni egallash, undan yaxshi foydalana olish har bir kishiga taalluqli deb biladi: «*Kishi suxandon va notiq boʻlishi lozim*» (37-bet). Kaykovus kishilarni notqlikka undar ekan, bu sanʼatni egallashning, undan toʻgʻri foydalanishning yoʻllarini koʻrsatishga ham harakat qiladi. Asar muallifi inson nutqi va unda ifodalanadigan mazmunni toʻrtga boʻlib, ularning xususiyatlarini quyidagicha koʻrsatib beradi: «*Ey farzand, xaloyiq uch turli boʻladi: xaloyiqning biri shuki, biladi, bilganini ham biladi, bunday kishi olimdir, unga tobe boʻlish lozim, biri shuki, biladi, bilganini bilmaydi; u uyqudadur, uni bedor qilmoq kerak, biri shundayki, bilmaydi, bilganini ham bilmaydi. U johildir, undan qochish kerak. Soʻz toʻrt nav boʻladi: birinchisi bilishga, aytishga hojati yoʻq soʻzlar; ikkinchisi bilishga va aytishga zarur boʻlgan soʻzlar, uchinchisi bilishga zaruriyati yoʻq, ammo aytsa boʻladigan soʻzlar; toʻrtinchisi bilsa boʻladigan, ammo aytishga hojati yoʻq soʻzlar... Bu toʻrt soʻzni bayon qildim. Bularning yaxshisi ham bilish, ham aytish zarur boʻlgan soʻzdir*» (98-bet).

Kaykovus «Qobusnoma»da mana shu «ham bilish, ham aytish zarur boʻlgan soʻz» (nutq) oldiga qoʻyiluvchi talablarni koʻrsatib berishga harakat qilgan edi. Bu talablarni qisqacha quyidagicha izohlash mumkin:

1. Soʻz (nutq) maʼnoli boʻlmogʻi kerak. Bu notqlikning birinchi shartidir: «*Ey farzand, soʻzning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, soʻzlaganingda maʼnoli gapir, bu notqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda soʻzning qanday maʼnoga ega*

²⁹ [Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 2020: 635].

²⁹ Унсрулмаолий Кайковус. Қобуснома (форсчадан Огаҳий таржимаси). Нашрга тайёрловчи: С. Долимов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 39. “Qobusnoma”dan olingan misollar shu nashrdan keltirilgan sahifasi qavs ichida koʻrsatilgan.

³⁰ Kaykovus. (2019). *Qobusnoma* (S. Dolimov & U. Dolimov, Eds.; M. R. Ogahiy, Trans.). Yangi asr avlodi.

ekanini bilmasang, qushga o'xshaysan, bunday qushni to'ti deydilar. To'ti ham so'zlaydi, ammo so'zning ma'nosini bilmaydi» (98-bet).

2. So'z (nutq) sodda, xalqqa tushunarli bo'lmog'i kerak. Bu notiqlik mahorati alomatidir: *«Shunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ma'lum bo'lsin. Bunday kishilar oqil (aqlli)lar qatoriga kiradi, bo'lmasa inson shaklidagi hayvondir³¹»* (39-bet).

3. So'z (nutq) izhor qilganda tinglovchilarni hisobga olish, ularga mos ravishda gapirish lozim. Busiz nutqni tinglovchilar qabul qilmaydi, u tushunarsiz, keraksiz bo'lib qoladi: *«Amaldorlar bilan amaldorlardek, oddiy odamlar bilan oddiy odamlardek so'zlashgil, (bunday vaqtda ham) donishmandlik chegarasidan chiqma, sening so'zing eshitgan kishiga og'ir tuyulmasin, (agar shunday bo'lmasa) sening so'zingni hujjat va dalil bilan ham eshitmaydilar, (bunday vaqtda) ularning roziligiga qarab so'zlagil, (shu bilan sen o'sha sharoitdan) salomat qolasan»* (40-bet). Yana: *«Har kishiga gapirmoqchi bo'lsang, qaragilkim, u sening so'zingga xaridormi yoki yo'qmi. Agar tinglovchi sening so'zingga xaridor bo'lsa, so'zingni aytgil (agar shu so'zingni xaridor xohlamasa), u so'zni qo'yib, eshitg'uvchiga yoqadigan so'zni gapir, toki sening so'zingga xaridor bo'lsin»* (40-bet).

4. So'z (nutq)da mazmunni to'g'ri ifoda qilishga intilish kerak. Nutq sharoitga mos ravishda bir xil izhor qilinmog'i lozim: *«Agar so'zni va ilmni yaxshi bilsang ham hech bir so'zni buzma, to'g'ri ta'rifla. So'zni bir xil gapir»* (40-bet).

5. Nutkda til boyligidan o'rinli, maqsadga muvofiq ravishda foydalanishga intilish kerak. Bunda nutq uchun ushbu holatda kerakli bo'lgan so'z va iboralarni tanlay olish muhimdir: *«... har kishining ahvoli o'z so'zi betida yashiringan bo'ladi. Ya'ni bir so'zni bir iborat bilan aytsa bo'ladi, eshitgan kishining esa ko'ngli parishon bo'ladi,*

³¹ Kaykovus. (2019). *Qobusnoma* (S. Dolimov & U. Dolimov, Eds.; M. R. Ogahiy, Trans.). Yangi asr avlodi.

shu soʻzni boshqa bir iborat bilan aytsa, eshitgan kishining koʻngli bahra oladi» (38-bet)³².

6. Soʻz (nutq) mazmundor boʻlish bilan birga taʻsirchan ham boʻlmogʻi kerak. Buning uchun lugʻat tarkibidagi mavjud soʻz boyliklari, soʻzlarning maʼno imkoniyatlaridan foydalana bilish kerak: *«Ilmni yaxshi oʻrgangil. Bilgan ilmingni yaxshi iboralar bilan bayon qilgil. Bemaʼni daʼvo bilan hijolat boʻlmagil. Oʻzingga maʼlum boʻlgan va yaxshi bilgan soʻzlaringni koʻproq aytgil. Bemaʼni soʻzlar bilan sharmanda boʻlmagil» (85-bet).* Yana: *«Agar soʻzning yuksak (va taʻsirchan) boʻlishini istasang, kinoya, istehzoli gapni (koʻp) soʻzlama, mumkin qadar istioralarni ishlatgil. Madhda istiorani ishlatgil» (98-bet).*

7. Soʻz (nutq)ing izchil, mantiqli boʻlsin: *«Agar munozara qilishni istasang, dushmanga qara, agar u bilan tortishmoqqa quvvating yetsa va soʻz choʻzilsin desang, dalillar va misollar bilan munozara qilgil. Boʻlmasa soʻzni toʻxtatib, bir misolga qanoat qilgil, bir isbot bilan tur, rad qilma, ehtiyot boʻlgilki, avvalgi soʻzning keyingi soʻzning buzib yubormasin» (85-bet).*

8. Soʻz (nutq)da maʼlum meʼyor, oʻlchov boʻlmogʻi, gap talab darajasida gapirilmogʻi kerak: *«Oxirgi maqsadni aniq bayon qilishga, nafis soʻzlashga harakat qil. Juda ham uzun va juda ham qisqa soʻzlamagil va bemaʼni soʻz demagil» (85-bet).*

9. Soʻz (nutq) nafis, koʻrkam, goʻzal boʻlmogʻi kerak. U taʻsirchan boʻlib, kishilarda havas, ragʻbat uygʻotishi lozim: *«Oxirgi maqsadni aniq bayon qilishga, nafis soʻzlashga harakat qil» (85-bet).* Yana: *«Bu toʻrt soʻzni bayon qildim. Bu toʻrt xil soʻzning ikki tomoni bordir: biri goʻzal tomoni, ikkinchisi xunuk tomonidir. Xalq oldida gapiradigan soʻzning goʻzal boʻlsin, bu soʻzni xalq qabul qilsin» (85-bet).* Yana: *«...goʻzal til bilan soʻzlagil, kiyimingni pok tutgil» (85-bet).*

³² Kaykovus. (2019). *Qobusnoma* (S. Dolimov & U. Dolimov, Eds.; M. R. Ogahiy, Trans.). Yangi asr avlodi.

10. Soʻz (nutq) joʻshqin, taʼsirchan boʻlishi, kishilarni hayajonga solishi, ularni biror bir maqsadga safarbar qilishi kerak: *«Taʼsirli soʻz aytgil, naʼra ursinlar va majlisni qizdirgil. Xalq yigʻlasa, sen ham goho yigʻlagil»* (85-bet).

11. Notiq badnutq, badxulq boʻlishdan qochishi, nutqida xunuk, uyat, dagʻal soʻzlarni qoʻllamasligi, mazax va hazildan oʻz oʻrnida foydalanishi lozim: *«Ey farzand, koʻp kishilar debdurlarki, mazax – yomonlikning muqaddimasidir. Mazax, yaʼni xonaki soʻz bilan kishiga daxl qilishdan hazar qil. Hazilni mastlik vaqtingda qilma, chunki yomonlik hazildan kelib chiqadi. Yaramas, iflos soʻz aytishdan sharm qil, (shunday soʻzlarni) xususan, shaxmat va nard oʻynayotgan vaqtingda aytmagilkim, ikki kishining oʻrtasida nizo paydo boʻladi»* (53-bet).

12. Soʻz (nutq) mavzuga, uslubga va nutqiy janrga bogʻliq boʻladi. Har bir uslubga xos soʻzlash va yozishga oʻrganish lozim: *«...gʻazal va marsiyani bir xil uslubda, hajv va madhni ham bir xil uslubda yozmagil. Agar hajv yozishni bilmasang, madhni teskarisini yozgilki, bu hajv boʻladi, marsiya va gʻazalni ham shunday qil»* (99-bet).

13. Ogʻzaki va yozma nutq madaniyati, savodxonlik bu – nutqiy malakadir. Unga mehnat, mashq tufayli erishiladi. Kaykovus nutqini yaxshilash, takomillashtirish ishidan qochmaslikka chaqiradi. Kaykovusning bu masalaga oid fikrlari uning kotibning tili haqida bildirgan quyidagi mulohazalarida aniq ifodalangan. Chunonchi, *«Ey farzand, agar dabir va kotib boʻlsang, nutqingni yaxshi egallagil, xatni chiroyli yozgil va koʻp yozishni odat qil, toki mohir boʻlgaysan»* (106-bet).

Kaykovusning yozishicha, notiqlik faqatgina nutq, nutqiy mahorat emas, balki notiqning xarakteri, xulqi, ruhiyati, irodasi bilan ham bevosita bogʻliq hodisadir. Mana shu maʼnoda Kaykovus notiqning minbarda oʻzini tutib tura olish, harakatlarining nutqiy jarayon, nutq mavzusiga mos boʻlishini notiqlikning uzluksiz

tomonlaridan biri deb baholaydi va bu masalada notiq'larga bir qator muhim maslahatlar beradi: «*Minbarda turish odobini saqlagil, takabburlikdan, yolg'on so'zlashdan va poradan uzoq bo'l*» (85-bet). Yana: «*Minbar ustida sust, xo'mrayib, sovuq so'z bo'lib o'tirmagal. Hamisha harakat qilib turgil. So'z aytayotgan vaqtingda majlis ahliga qaragil, agar nutqni tinglasalar, so'zlagil, agar afsona eshitishni tilasalar afsona aytgil. Chunki xalq senga xaridor bo'lib, hamma seni qabul etgandan so'ng, hech narsadan qo'rqmagil*» (16-bet).

Buyuk mutafakkir va shoir, davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning ona tilimizga munosabatlari, bu tilning nihoyatda boy, go'zal, takrorlanmas til sifatidagi imkoniyatlarini o'zining shoh asarlari bilan isbotlab bergani, ona tilimizning sofliqi, obro'-e'tibori, ta'sirchanligi, yuqori nutq madaniyati uchun kurashganliklari, millatimizning faxri sifatida, har qancha tahsinga, e'zozga loyiqdir. Til va nutq madaniyati jamiyat hayotining ajralmas qismi, chunki ona tili muhim tarbiya vositasi sifatida kishilarni buyuk maqsadlar sari yo'naltiradi, ruhlantiradi, ezgu orzu-umidlar bilan yashashga undaydi. So'zning kuch-qudrati, tilning o'tkir qurol ekanligini Alisher Navoiy asarlari misolida aniq his etish mumkin.

Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning merosi, o'zbek tili va adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissasi, badiiy mahorati, tildan foydalanishdagi o'ziga xosligi haqida adabiyotshunos, tilshunos olimlar ko'p va xo'b yozishgan. Navoiyning boy merosi va navoiyshunoslik sohasidagi ilmiy, o'quv manbalarni chuqur o'rganish va ulardan keng foydalanish kundalik vazifalarimizdan bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, mustaqillik yillarida ulug' shoirimiz so'zlarining qadri yana baland, tobora yuksak bo'lib bormoqda. «Xazoyin-ul maoniy», «Xamsa», «Muhokamat-ul lug'atayn», «Mahbub-ul qulub» kabi shoh asarlar ona tilimizdan mohirona foydalanishning o'ziga xos mahorat maktabi vazifasini o'taydi.

3. Alisher Navoiy soʻzning qudrati va tilning oʻtkir qurol ekanligi haqida.

Alisher Navoiy «Muhokamat-ul lugʻatayn» asarida soʻzning qudratiga yuksak baho berib, soʻzning qadri naqadar balandligini alohida taʼkidlaydi: *«...soʻz bir dur boʻlib, uning daryosi koʻngildir, koʻngil shunday bir oʻrin boʻlib, unda mayda va yirik maʼnolar toʻplangandir. Bu shunga oʻxshaydiki, gavhar daryodan gʻavvos vositasida chiqariladi. Soʻz duri ham koʻngildan soʻzga chechan kishi vositasi bilan nutq sharafiga erishadi, uning qiymati ham oʻzining darajasiga qarab shuhrat qozonadi va hamma yoqqa yoyiladi. Nechunki, gavhar qiymat yuzasidan juda koʻp darajalarga boʻlinadi, hatto bir diramdan yuz tumangacha desa boʻladi».*

Ona tilimizning boyligi, qudratini yuksak baholagan shoir «Muhokamat-ul lugʻatayn» asarida uning fazilatlarini nihoyatda chiroyli tasvirlab beradi. Tilimizdagi soʻzlarni yulduzlarga oʻxshatish bilan ularning nihoyatda koʻpligi, xilma-xilligi va bir-biriga oʻxshamasligini aks ettiradi.

Tildagi soʻzlarni chamanzordagi gullarga oʻxshatish bilan soʻzlarning oʻziga xos maʼno, mazmunga egaligi nazarda tutiladi. Gul insonni oʻziga mahliyo qiladi, eʼtiborini tortadi, uni quvontiradi, tildagi soʻzlar ham ana shunday fazilatga ega.

Kishi soʻzlashdan oldin soʻzlarni tanlaydi, ularni saralab, zarurini, maʼqulini ishlatadi. Har bir soʻzni ishlatganda ham boshqalarga ozor yetkazmasdan, maʼnosini hisobga olib qoʻllaydi. Tildagi soʻzlar insonning eng nozik tuygʻularini ifodalash bilan birga kishining hissiyotiga katta taʼsir koʻrsatadi. Shuning uchun soʻzning qudratidan boshqalarga ozor berish uchun emas, ularni ruhlantirish uchun mohirona foydalanish zarur.

Alisher Navoiy merosining boqiyliigi shundaki, u bugungi kunda ham oʻzining dolzarbligini yoʻqotmaganligi, jamiyatda tilning ijtimoiy mavqeyining oshishi uning taraqqiyotiga xizmat qilib, kishilarni eng ezgu maqsadlar sari ruhlantirishdagi roli yuksak

bo‘lishiga munosib hissa qo‘shishi uchun o‘ziga xos yo‘llanmam o‘git sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Quyidagi tanbihlar buning isbotidir:

Shoir o‘zining “Muhokamatul-lug‘atayn”, “Mahbubul-qulub”, “Nazmul-javohir” asarlarida o‘zbek tilida nutq tuzishning go‘zal namunalarini ko‘rsatish bilan uning yuksalishiga ham katta hissa qo‘shdi. U o‘zining “Mahbub ul-qulub” asarida shunday deydi: **“Til muncha sharaf bila nutqning olatidir va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo‘lsa, boshing ofatidir”**. Ya’ni til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o‘rinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir. Alisher Navoiy to‘g‘ri, qisqa, lo‘nda, yoqimli, mantiqli, tushunarli, aniq va ta’sirli nutq haqida o‘zining “Arbain” asarida, shuningdek “Xamsa” asarida besh dostonning har birida ham ajoyib fikrlarni aytib o‘tgan.

So‘z(nutq, muloqot) haqida Alisher Navoiyning fikr-qarashlari

Navoiy so‘z qadrini benihoya ulug‘lagan va uning qudratini shunday yozadi:

So‘zdirki, nishon berur o‘likka jondin,
So‘zdirki, berar jonga xabar jonondin.
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

Odamning tirikligidan nishona ham so‘z, oshiq-ma’shuqlar qalbidagi ishq-muhabbat tuyg‘ularini tarannum etuvchi ham so‘z, hayvonat olamidan odamni ajratib turuvchi ham so‘z - ekanligini uqtirarkan, undan-da go‘zal narsa yo‘qligiga ishontiradi. Navoiy so‘z gavharini, uning qadr-qimmatini va go‘zalligini, inson ruhida jon kabi muhimligini ta’kidlaydi.

So‘zning, notiqlikning qudrati beqiyos ekanligi haqida o‘zbekiston qahramoni Abdulla Oripov Alisher Navoiy ijodi misolida shunday xulosaga keladi:

Temur tig‘i yetmagan joyni,
Qalam bilan oldi Alisher.

Taniqli olim Nusratilla Jumayevning quyidagi fikrlarini keltiramiz: “Alisher Navoyining:

Olibmen tahti farmonimga oson,
Cherik chekmay Xitoydan to Xuroson,

degan soʻzlarida ham shunday hikmat bor. Cherik - bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha boʻlgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib soʻzlamogʻda. Mamumki, Alisher Navoyining taʼsir doirasi va darajasi har qanday sarkardadan ham ustun boʻlgan. Nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri aʼzam darajasiga koʻtargan edi. Bobokalonimiz hazrat Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, notiqlik sanʼati haqidagi fikrlari aynan haqiqatligiga shubha boʻlishi mumkin emas. Misollarga murojaat qilaylik:

Insonning odob-axloqini belgilaydigan omillardan biri uning soʻzi, nutqidir:

Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshiligʻi soʻz bila.

**Har taomning lazzati dur tuz bilan,
Odamiy lazzatli shirin soʻz bilan.**

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Soʻz zohir etar zamir ishi koʻprigidin,
Til muxbir erur koʻngil pinhon emgagidin,
Fahm ayla kishi holini soʻz demagidin,
Kim berdi xabar hadisi koʻnglidagidin.

(“Nazmul-javohir” dan)

Kishining Odamki demak birla kiromiydiru bas,
Soʻz durri ishining intizomiduru bas,
Sihhat onchaki, ahli aql komiduru bas.
Aqliga dalil aning kalomiduru bas.

(“Nazmul-javohir” dan)

soʻzi(nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Demonkim, ko‘ngli poku ham ko‘zi pok,
Tili poku so‘zi poku o‘zi pok.

(“Xamsa” dan)

Tilki fasih va diltazir bo‘lg‘ay - xo‘broq bo‘lg‘ay, agar kungul
bila bir bo‘lg‘ay.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

So‘zlaganda o‘ylab so‘zla, tushunib bilib gapir:
So‘zni ko‘nglungda pishqarmaguncha tilga kelturma,
Hamakim ko‘nglungda bo‘lsa til surma.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Xushmuomala, shirin so‘z bo‘l. Tiling bilan kishilarga ozor
berma:

Har kimki chuchuk so‘z elga izhor aylar,
Har neki ag‘yor durur yor aylar.
So‘z qattig‘i el kunguliga ozor aylar,
Yumshog‘i ko‘ngullani giriftor aylar.

(“Nazmul-javohir” dan)

Oz gapirmoq - hikmatga sabab; oz yemoq - sog‘likka sabab.
Og‘ziga kelganini demoq - nodonning ishi va oldiga kelganni yemoq
- hayvonning ishi.

Ko‘p demak birla bo‘lmagil nodon,
Ko‘p yemak birla bo‘lmagil hayvon.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Gapirganda qaytariqlardan qoch, chunki ular fikming ta’sirini
susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,
So‘z chu takror topti dilkash emas.

(“Xamsa” dan) Til - shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir.
Agar nutq noma’qul bo‘lib chiqsa - tilning ofatidir.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Alisher Navoiy ijodini dengizga qiyos qilish mumkin. Unda duru
gavharlar behisob, biz ulug‘ mutafakkirning so‘zga, nutqqa va

notiqlik san'atiga qaratilgan fikrlarini yortishga harakat qildik. Notiqlik sana'ti va kasbiy nutq madaniyatini o'rganishdan maqsad nima? Kasbiy nutq san'atiga ehtiyojning boisi shuki, u muloqotning aniqligi va maqsadga muvofiqligi – samarali aloqa va munosabatlarning poydevoridir. Aniqlik orqali fikrlarimizni to'g'ri yetkazamiz, maqsadga muvofiqlik orqali esa ulardan to'g'ri natija kutamiz. Shu sababli, har bir muloqot jarayonida bu tamoyillarni inobatga olish muhimdir. Bu nafaqat shaxsiy munosabatlarda, balki kasbiy va ijtimoiy hayotda ham katta muvaffaqiyatlarga olib keladi. Ushbu standart va qoidalar mehnat jamoalarida ijobiy muhitni shakllantirish va samarali hamkorlikni ta'minlashga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Kasbiy nutqda muloqotda qanday etika qoidalari mavjud?
2. Muloqotda ishlatiladigan tildagi rasmiylik va informalizmning farqi nima?
3. Kasbiy muloqotda ishonch va aniqlikni qanday ta'minlash mumkin?
4. Muloqotda eshitish va tushunish o'rtasidagi farq qanday?
5. Kasbiy nutqda muomala uslublari qanday bo'lishi kerak?
6. Kasbiy nutqda xatolarini qanday oldini olish mumkin?
7. Muloqotda ijobiy fikr almashishning ahamiyati qanday?
8. Sharq olimlarining notiqlik va nutq odobi to'g'risidagi qanday fikrlarini bilasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. "O'qituvchi nutqi madaniyati". – Toshkent, 2007.
2. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1989.
3. Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. (2026). *Principles of Strategic Communication* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032626291>

- 4.Kaykovus. Qobusnoma. To'ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.
- 5.Raupova L. Nutq madaniyati darslik. Toshkent. "INNOVATSIYA- ZIYO", 2019
- 6.R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiev. "Nutq madaniyati va uslubiyyat asoslari", T."O'qituvchi", 1992.
- 7.Qo'ng'urov R., Karimov S. "O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati: Bibliografik ko'rsatkich" – SamDU, 1984.
- 8.Rustamiy A. Adiblar odobidan adablar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003.
9. Bekmirzayev N. Notqlik san'ati. –Toshkent: Fan, 2019. –B.
- 10.K. Yo'ldoshev. Nutq madaniyati va uslubiyyati. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
11. R. Safarov. Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari. Toshkent: Akademiya nashr, 2018.
12. Nadim Muhammad Humayun. Nutq madaniyati (o'quv uslubiyy qo'llanma). TerDU NMM nashri, 2024.
13. M. Jo'rayev, D. Tursunov. Kasbiy muloqot etikasi. Toshkent: Fan, 2020.
- 14.G'.Xolmurodov.Muloqot psixologiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2014.
- 15.Carnegie D. – How to Win Friends and Influence People
- 16.Goffman E. – The Presentation of Self in Everyday Life

4-mavzu: PROFESSIONAL ETIKET, RASMIY VA NORASMIY MULOQOT

Reja:

1. Professional etiket tushunchasi va uning ahamiyati.
2. Sun'iy intellekt vositalaridan kasbiy muloqotda foydalanish
3. Rasmiy muloqotdagi etiket qoidalari.
4. Norasmiy muloqotdagi etiket xususiyatlari
5. Adabiy til – umumxalq tilining me'yorlashtirilgan oliy shakli va adabiy norma.

Tayanch tushunchalar: Etiket, Kasbiy muloqot, Rasmiy muloqot, Norasmiy muloqot, Kasbiy etika, Kommunikatsiya madaniyati, Muloqot odobi, Xulq-atvor me'yorlari, adabiy til, adabiy norma, adabiy til va nutq madaniyati.

1. Professional etiket tushunchasi va uning ahamiyati

Globalashuv davrida inson faoliyati avvalo uning tashqi ko'rinish va odobiga qarab baholanadi. Shuning uchun har bir mutaxassis axloqiy madaniyat va turmush estetikasi bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi zarur. Etiket inson odobini chiroyli xatti-harakatlar bilan uyg'unlashtiruvchi muhim sohadir. Ijobiy munosabat esa jamiyat va shaxs taraqqiyotiga xizmat qiladi. Estetik va axloqiy madaniyat jamiyatning muhim qismidir. Bu madaniyat insonning o'zini qanday tutishini belgilovchi axloqiy me'yorlarga asoslanadi. "Etiket" atamasi dastlab Fransiyada Lyudovik XIV davrida paydo bo'lib, O'rta asrlarda Yevropada nafaqat madaniyat belgisi, balki kiborlar (aristokrat) va oqsuyaklarni oddiy xalqdan ajratib turuvchi odob qoidalari sifatida xizmat qilgan. Keyinchalik ba'zi faylasuflar va axloqshunoslar bu qoidalarni inson erkinligiga zid deb baholagan. Hozirgi kunda bu fikrlar bir tomonlama yondashuv ekani

anglanmoqda. Ba'zi olmon faylasuflari va axloqshunoslar haddan tashqari rasmiy odob qoidalari inson erkinligi va ruhiy salomatligiga zarar yetkazadi, deb hisoblagan. Ularning fikricha, faqat obro' uchun ko'rsatilgan sun'iy odob ikki yuzlamachilikka olib keladi. Biroq bugun bu fikrlar biryoqlama yondashuv ekani tushunilmoqda. Xalqimiz odobga amal qilishni komillikka eltuvchi yo'l deb biladi. Shuning uchun axloq, muomala madaniyati va chiroyli turmush tarziga doimo e'tibor qaratilgan. Bugungi globallashuv davrida esa insonlararo axloqiy munosabatlar yangi shaklga kirib, odob va estetikaga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Taraqqiyot rivojlanayotgan bo'lsa-da, samimiy tabassum, iliq muomala va chin dildan suhbatning qadri yanada oshmoqda. Madaniy muomala oilaviy baxt va mehnatga ilhom manbaidir. Oddiy, lekin qimmatli narsa bu muloyim va iliq muomaladir. Yaxshi so'z odamga tetiklik bersa, qo'pollik esa uni ranjitadi. Muloyim muomala va chiroyli xulqni o'rganish uchun ichki madaniyatni tarbiyalash zarur. Insonning xulqi uning ko'zgusidir. Har bir kishining qalbi, tuyg'usi va madaniyati uning ishlarida aks etishi lozim. Shuningdek, har bir kasb egasi professional etiketga ega bo'lishi kerak.

Xalqimiz farovonligi maqsadida davlatchilik va qonunchilik yanada rivojlanib borayotgan bir paytda «Professional etika» fanining o'qitilishi zarurligini isbotlab o'tirishning o'zi ortiqchadir. Ya'ni kasb madaniyatini egallash, madaniy gapirishga intilish, fikr mahsulini matnga to'laqonli tushira olish mahorati barcha kasb egalarining orzusi bo'lmog'i lozim. Bu shubhasiz, bundan tashqari, hozirgi kunda professional etika muammosini kun tartibiga hayotning o'zi qo'ymoqdaki, kishilik jamiyatining madaniy-ma'rifiyligini busiz tasavvur qilish qiyin. Shu sababli kasb madaniyati, qonuniy «kasb ehtiyoji» hayotiy talabga aylanishi aniq. Har bir fanning o'zining predmeti bo'lgani kabi professional etika fanining ham o'z predmeti mavjuddir. Professional etika fanini axloq tashkil qiladi. Etika axloqning kelib chiqishi, mohiyati, xususiyatlari, jamiyatda tutgan

o'zni taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rganuvchi va haqiqatini amalda isbotlagan olimlar majmuidan iboratdir. Axloq so'zi arab tilidagi "xulq" (خُلُق) so'zining ko'plik shaklidir. Lotinchada "maralis" so'zidan kelib chiqib axloqli degan ma'noni bildiradi. Qisqacha aytganda, "xulq" insonning ichki dunyosi, odobi va yurish-turishiga oid sifatlardir. "Axloq" esa shu sifatlarning majmui, ya'ni odamning ijtimoiy muhitdagi odob-axloq qoidalariga amal qilishi bilan bog'liq.

Professional etika- har bir kasb-hunarga xos axloqiy norma, prinsip va sifatlarni o'rganadi, hayotga tatbiq etadi. Jamiyatda mutloq, abadiy va o'zgarmas axloq yo'q. Axloq tarixan o'zgaruvchan va nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan ijtimoiy hodisadir. Yillar o'tishi bilan ishlab-chiqarish, fan va texnika rivojlanib, ijtimoiy mehnat taqsimoti yanada chuqurlashadi. Bu jarayonning uzluksiz davom yetishi esa o'z navbatida, har biri muayyan ijtimoiy funksiyani bajaradigan yangidan-yangi faoliyat sohalari paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ularning sohiblari esa shunga ko'ra muayyan ijtimoiy burchlarni bajara boshlaganlar. Mazkur burch va majburiyatlar muayyan axloqiy qoidalar va xulq-atvor normalarida o'z aksini topdi. Shunday qilib, professional etikaning paydo bo'lish uzluksiz mehnat taqsimotining mahsuli, uning axloqiy dasturi, axloqiy bahosi sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

Shuningdek, sharqning buyuk notig'i Husayn Voiz Koshifiyning **"Futuvvatnomai sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati"** nomli kitobida Professional etika va kasbiy odob muammolariga atroflicha to'xtalib o'tadi. Xususan, kitobning beshinchi bobining o'n to'rtinchi, o'n beshinchi va o'n oltinchi fasllari turli kasb egalari odobiga bag'ishlangan. Masalan, o'n to'rtinchi fasl «Kasb-kor va savdo-tijorat odobi haqida» deb nomlanadi va umuman kasb egasi, ayni paytda, savdo-tijorat ahli odobi qonun-qoidalarini o'zi ichiga oladi. Koshifiy yozadi: «Bilgilkim, hamma kasblarga birday taalluqli qisqacha qoida-adablar mavjud, Shuningdek, har bir kasb uchun alohida odob ham bor. Agar barcha kasblar uchun zaruriy odoblar xulosasi nechta, deb

so‘rasalar, sakkizta deb aytgil: birinchidan, o‘z kasbini haromdan, shubhali mol-mablag‘dan pok saqlasin. Ikkinchidan, rizq-ro‘zi zarurati uchungina kerakli kasb bilan shug‘ullansin, kasbni mol-dunyo to‘plashga sarflamasin. Uchinchidan, kasbni obro‘y olish, yaxshi nom chiqarishning sababi, deb bilsin. To‘rtinchidan, moli harom odamlar (amaldorlar, poraxo‘rlar, qaroqchilar, o‘g‘rilar, qimorbozlar, kazzob do‘kondorlar) bilan muomala qilmasin...»³³.

Inson kamoloti turli yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi, ammo uning asosiy mezonini ma‘naviy yetuklikdir. Ma‘naviyatli inson jamiyat muammolarini aqli bilan hal etadi. Inson jamiyatdan ajralib yashay olmaydi, chunki uning kamoloti ham ijtimoiy muhit bilan bog‘liq. Axloq me‘yorlari esa jamiyat taraqqiyoti va ehtiyojlarga qarab o‘zgaradi. Ta‘lim va ijtimoiy munosabatlar inson xatti-harakatlarini ma‘naviylikka yaqinlashtiradi. Axloq jamiyatda o‘zgaras emas, u vaqt o‘tishi bilan rivojlanadi. Bu holat professional etikada ham yaqqol ko‘rinadi. Mehnat taqsimoti tufayli turli kasblar shakllandi va har bir kasbga xos odob-axloq me‘yorlari paydo bo‘ldi. Inson kasb tanlagach, doimiy ravishda odamlar bilan munosabatga kiradi va o‘ziga xos axloqiy ko‘nikmalar shakllantiradi.

Axloq ijtimoiy hodisa bo‘lib, insoniyat jamiyat vujudga kelishi bilan bir vaqtda jamoalar bilan shahslar o‘rtasidagi ehtiyoj va manfaatlarga xizmat qiluvchi ijtimoiy munosabat tariqasida vujudga kelgan. U o‘zining tarixiy taraqqiyotida quyidagi vazifalarni bajargan:

- umuminsoniy madaniyatning inson tabiiy xislatlarini o‘zganrtiruvchi faoliyat shaklidagi tarkibiy qismi;
- jamiyatda yashovchi har bir shahsni har tomonlama kamol toptiruvchi ma‘naviy-ijtimoiy omil asoslaridan biri;
- kishilarning ichki tuyg‘ularini, hissiyotlarini takomillashtirib, umuminsoniy moddiy va ma‘naviy qadriyatlarni

³³ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai Sultoni/H.Komilov tarjimasi.- Toshkent:A. Qodiriy nomidagi xalq merosinashriyoti,1994.-B 6970.

anglab yetish, ularni asrash va kelgusi avlodlarga yetkazib berish yo‘llaridan eng afzali;

➤ axloqshunoslik – insonlarga axloq-odob, burch, qadriyatni shunchaki aks ettirmaydi, balki ularni tanqidiy baholaydi, tahlil etadi³⁴.

Inson eng oliy qadriyat bo‘lib, uning ma’naviy kamoloti umuminsoniy, milliy va shaxsiy qadriyatlarga bog‘liq. Axloq esa faqat bir soha emas, balki jamiyatning barcha jabhalariga ta’sir etadi. U fuqarolik jamiyati, bozor iqtisodiyoti va zamonaviy hayot tarziga ham tegishli bo‘lgan masalalarni qamrab oladi. Bu esa axloqiy tarbiyaning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Ma’lumki, insonning botiniy go‘zalligi bevosita axloqiy fazilatlar va axloqiy munosabatlar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Chunki axloq, avvalo, ijtimoiyma’naviy hodisa sifatida inson kamolotida muhim ahamiyatga ega.

Bu xususda akademik **E.Yusupov**: «Axloq insonning konkret sharoitlarda bo‘layotgan voqea va hodisalarga mustaqil baho berishi, ularga nisbatan o‘z munosabatini bildirishi hamdir, - deydi. Umuman, axloq bu insonning o‘zini boshqarishi, boshqalar bilan munosabatidagi ma’naviy darajasidir. Axloqsiz jamiyatda inson haqiqiy shaxs sifatida shakllanmaydi. Faqat yetuk axloq orqali hayot ma’nosi, jamiyat oldidagi burch, yaxshilik va yomonlikka bo‘lgan munosabat paydo bo‘ladi»³⁵.

Birinchisi- yaxshi, chiroyli xulqlar. Xulq axloqning muhim qismidir va inson kamolotida katta ahamiyatga ega. Xulq ikki xil bo‘ladi: yaxshi va yomon. Yaxshi xulqlarga shirinsuxanlik, halollik, sabr, vijdon, g‘ayrat, adolatparvarlik kabi fazilatlar kiradi. Ular insonning axloqiy go‘zalligini ko‘rsatib, uni kamolot sari yetaklaydi.

³⁴ Muhammadiev N.E. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasb etikasi va estetik madaniyati. - T.,2005, 5-8 bet.

³⁵ Yusupov E. Inson kamolotining ma’naviy asoslari. - T. Yangi asr avlodi. 1998. 116-bet.

Ikkinchisi- yomon, xunuk xulqlar. Yomon xulqlarga xudbinlik, hasad, firibgarlik, tuhmatchilik, bevafoqlik, behayollik kabi illatlar kiradi. Bu sifatlar insonni ma'naviy tubanlikka olib boradi va unda jirkanch taassurot uyg'otadi.

Bu xususda ma'rifatparvar alloma **Abdulla Avloniy** shunday degan edi: «Bu sanagan yomon xulqlarning fanoliqlarini, yuqorida sanagan yaxshi xulqlarning go'zalligini insof muvozanasi ila o'lchab, vijdon muhokamasi ila ta'qiqlab, yaxshilarini tinglab amal qilmak, yomonlarini anglab, hazar qilmak, lozimdur. Zero, insonning izzati, dunyoning lazzati yaxshi so'zlarni eshitub va ko'rub hissa olmak, yomon va zararliklarini o'qub, bilub, o'zini tiymak, qo'ldan kelgancha xalq va millat foydasiga tirtishmak va bu fano dunyodan yaxshilik otini olub ketmakdadur»³⁶.

Sharq odobida so'zga e'tibor katta ahamiyatga ega. «Ulug'lar huzurida sergak bo'ling» degan gap bejiz emas. So'z insonning ilmiy darajasi va fazilatini ko'rsatadi. Shirin va muloyim so'z do'stlikni mustahkamlaydi, dushmanlikni kamaytiradi. Shu sababli har kim bilan muomalada ehtiyotkor va muloyim bo'lish lozim.

Sharq hikmatlari durdonalarida yaxshi xulqning o'nta belgisi alohida ko'rsatib o'tiladi. Bular:

- 1) Bo'lar-bo'lmasga odamlar bilan janjallashmaslik.
- 2) Insoflilik.
- 3) Birovning aybini qidirmaslik.
- 4) Biror kishidan noloyiq ish sodir bo'lsa uni yaxshilik yo'lga solib yuborishlik.
- 5) Agar aybdor o'z aybini bo'yniga olsa uni kechirish.
- 6) Muhtojlarning hojatini chiqarish.
- 7) Boshqalarga yordam qo'lini cho'zish.
- 8) O'z nafsini tiya bilishlik.
- 9) Boshqalarga ochiq chehra bilan muomala qilishlik.

³⁶ Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 tomlik. T.2. –Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – 71 b.

10) Doimo yaxshi soʻzlash.

Etiket axloqiy madaniyatning tashqi koʻrinishidir. U insonning muomaladagi odobi va oʻzini tutish qoidalariga rioya qilishini belgilaydi.

Kasb egalari quyidagilarni bilishi lozim hisoblanadi:

1. Har qanday kasb egasi qasamyodini buzmasligi va unga amal qilishi va kasbiy mohir ustasi boʻlishi zarur.

2. XVI asrda: har bir soha mutaxassisi oʻz sohasi bilan bir qatorda uchta kasbga - diniy, tibbiyot va qonunlarni bilishi lozim boʻlgan.

3. XIX asrda: yangi kasblar paydo boʻlgan va eski kasb mutaxassislariga kattaroq hurmat qilishgan.

4. Xorijiy tillarni bilish - Raqamli texnologiyalar va kompyuter bilan samarali ishlash malakasiga ega boʻlish. Bugungi kunda jadal bilan rivojlanayotgan axborot texnologiyalari va sunʼiy intellekt, robototexnika davrida yashar ekanmiz, kasbidan qatʼi nazar har bir inson quyidagi koʻnikmalarga ega boʻlishi zarur va dolzarb sanaladi.

2. Rasmiy muloqotdagi etiket qoidalari

Zamonaviy jamiyatda rasmiy muloqot madaniyati va etiket qoidalariga rioya qilish har bir mutaxassisning kasbiy saviyasi va madaniyatini aks ettiradi. **Noam Chomsky** (1928–hozirgacha) Noam Chomsky tilning rasmiy va norasmiy shakllari orasidagi sintaktik va semantik farqlarni oʻrgangan. U rasmiy muloqotni grammatik jihatdan aniq tuzilgan va qatʼiy qoidalarga asoslangan deb hisoblaydi. Norasmiy muloqot esa odatda qisqartmalar, soʻz oʻyinlari va grammatik buzilishlar bilan ajralib turadi.

Rasmiy muloqot bu tashkilot, muassasa yoki davlat muassasalari doirasida amalga oshiriladigan ogʻzaki va yozma muloqot turidir. Bunday muloqotda qatnashuvchilar orasidagi masofa, lavozim, yoshi va mavqei inobatga olinadi. Shu sababli, muloqotning mazmuni, shakli va ohangi oʻziga xos meʼyorlar asosida quriladi. Rasmiy

muloqotda avvalo, hurmat va izzat-ikromga asoslangan muomala shakllari muhim o‘rin tutadi. Suhbatdoshlarga “Siz” deb murojaat qilish, ularning lavozimi va mavqeiga mos salomlashish shakllaridan foydalanish odobning ajralmas qismidir.

Rasmiy muhitda nutq ohangi betaraf, vazmin, hissiyotlardan xoli bo‘lishi zarur. Ayniqsa, og‘zaki muloqotda tanlangan so‘zlar aniq, lo‘nda va maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Bundan tashqari, yozma muloqotda (rasmiy xat, elektron pochta, xabarnoma, axborot va boshqalar) adabiy tilga qat’iy rioya etilishi lozim. Har bir yozma murojaat aniq tuzilishga ega bo‘lib, muqaddima, asosiy qism va xulosadan iborat bo‘ladi.

Xalqaro muzokaralarda, diplomatik uchrashuvlarda va rasmiy nutqlarda quyidagi jihatlar muhim³⁷:

- Nutqni rejalashtirish va strukturaviy qurish;
- Madaniyatga mos xitob shakllari: “Assalomu alaykum hurmatli...”;
- Emotsional betaraflik, intonatsiyadagi xotirjamlik va pauzalarni boshqarish;

Murojaatlar “Hurmatli janob...”, “Sizga murojaat qilayotganimdan maqsad...” kabi rasmiy iboralar bilan boshlanadi hamda “Hurmat bilan...”, “E’tiboringiz uchun rahmat...” kabi muloyim yakuniy ifodalar bilan nihoyasiga yetadi. Xat mazmuni noaniq, ortiqcha so‘zlardan holi bo‘lishi, grammatik va uslubiy xatolarga yo‘l qo‘yilmasligi shart.

³⁷ Bazarbayeva, N. & Olimova, G. (2025). “Notiqlik san’atida nutq texnikasining ahamiyati”, International Scientific Conference.

Sun'iy intellekt vositalaridan kasbiy muloqotda foydalanish

Sun'iy intellekt kasbiy muloqotni tayyorlash, tahrirlash va takomillashtirishda samarali yordamchi vosita hisoblanadi. Undan rasmiy yozishmalarni tayyorlash, matn uslubini moslashtirish, grammatik va uslubiy xatolarni aniqlash, tarjima qilish, murakkab axborotni soddalashtirish hamda uchrashuv va muzokaralarga tayyorgarlik ko'rishda foydalanish mumkin. SI, shuningdek, katta hajmdagi axborotni qayta ishlash, umumlashtirish, asosiy fikrlarni ajratish va turli ma'lumotlarni taqqoslash imkonini beradi. Biroq SI tomonidan taqdim etilgan natijalar mutlaq ishonchli deb qabul qilinmasligi lozim. Axborotning manbasi, aniqligi va mantiqiy asoslanganligi tekshirilishi, zarur hollarda ishonchli manbalar bilan solishtirilishi kerak. Kasbiy muloqotda SI'dan foydalanish professional etiket, axborot xavfsizligi va kasbiy mas'uliyat tamoyillariga asoslanadi. SI yordamida tayyorlangan material muloqot maqsadi, auditoriya va vaziyatga moslashtirilishi, maxfiy va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishga e'tibor qaratilishi zarur. SI'dan samarali foydalanish maqsadni aniqlash, aniq topshiriq berish, natijani tahlil qilish, axborotni tekshirish va yakuniy tahrir bosqichlarini qamrab oladi. Bunday yondashuv kasbiy muloqot samaradorligini oshirish bilan birga, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

kasbiy muloqotda SI'dan samarali foydalanish texnologiyani inson o'rniga qo'yish emas, balki undan ongli, mas'uliyatli va professional etiket talablariga muvofiq foydalanishni anglatadi.

Professional etiket kasbiy muloqotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, rasmiy va norasmiy vaziyatlarda mos kommunikativ uslubni tanlashni talab qiladi. Sun'iy intellekt esa ushbu jarayonda matn tayyorlash, tahrirlash, axborotni tahlil qilish va muloqotga tayyorgarlik ko'rishda samarali yordamchi vosita bo'la oladi. Biroq SI'dan foydalanishda uning imkoniyatlari bilan bir qatorda cheklovlarini ham hisobga olish kerak. SI tomonidan yaratilgan

axborotni tekshirish, mantiqiy tahlil qilish va tanqidiy baholash mutaxassisning muhim kompetensiyalaridan biridir.

Rasmiy muloqot:

- ✓ **Salomlashish:** “Xayrli kun!”, “Assalom alaykum”, “Hurmatli janob/ xonim.”
- ✓ **Til:** Formallikni saqlash. Faqat zarur bo‘lganda qisqa va rasmiy so‘zlashuv.
- ✓ **Xulq-atvor:** Kiyim-kechakni professional tanlash, har bir so‘zni va xulqni hisobga olish.
- ✓ **Muomala:** To‘g‘ridan-to‘g‘ri, muloyim va xushmuomalalikni saqlash.
- ✓ **Imzolar:** E-mail yoki rasmiy xatlarda, o‘zingizni tanishtirib, lavozimni qo‘shish.

Rasmiy muloqotda nutq madaniyati ham muhim ahamiyatga ega. Bu nafaqat to‘g‘ri va adabiy so‘zlashni, balki tinglash madaniyatini ham o‘z ichiga oladi. Suhbatdoshni diqqat bilan tinglash, gapini bo‘lmaslik, fikr bildirayotganda esa tanqidiy emas, balki konstruktiv va taklif beruvchi ohangda so‘z yuritish muloqot samaradorligini oshiradi.

Norasmiy muloqot:

- ✓ **Salomlashish:** “Salom!”, “Qalay!”, “Qandaysan?”
- ✓ **Til:** Qisqa, samimiy va do‘stona so‘zlashuv. Harf va iboralar oddiy bo‘lishi mumkin.
- ✓ **Xulq-atvor:** Engil va bermalol kiyinish mumkin. Muloqotda tabiiylik va samimiylik afzal.
- ✓ **Muomala:** Erkin, lekin qaysi bir chegaralarni bilish zarur.
- ✓ **Imzolar:** Muloqotning oxirida rasmiy imzo kerak emas,

Shuningdek, tashqi ko‘rinish va tana tili ham rasmiy muloqotning ajralmas jihatlaridandir. Toza, orasta, rasmiy kiyimbosh, samimiy, ammo cheklangan mimika va vazmin imo-ishoralar bu muloqotning jiddiy va e‘tiborli kechishini ta‘minlaydi. Ko‘z bilan aloqa qilish, belgilangan tartibda so‘zlash va vaqtni qadrlash ham muhim madaniy belgilar sirasiga kiradi. Bugungi texnologik rivojlanish davrida rasmiy muloqotda telefon, elektron pochta va messenjerlar orqali ham aloqalar keng qo‘llanmoqda. Bunday holatda ham etik me‘yorlar saqlanishi, rasmiy til, aniqlik, madaniy ifoda va do‘stona, biroq rasmiy uslub asosiy mezon bo‘lib qolaveradi. Ish vaqtida shaxsiy xabarlar, norasmiy muloqotdan tiyilish professional madaniyat talabidir.

Rasmiy muloqotda etiket qoidalariga amal qilish bu nafaqat shaxsiy madaniyat ko‘rsatkichi, balki tashkilotning obro‘cini, kasbiy muhitdagi hurmat va ishonchni mustahkamlovchi vositadir. Har bir mutaxassis, rahbar yoki xodim rasmiy muloqotda madaniyat, etik me‘yorlar, so‘z va harakat uyg‘unligini doimiy ravishda saqlab qolishi lozim.

3. Norasmiy muloqotdagi etiket xususiyatlari

Insonlar o‘rtasidagi muloqot ijtimoiy munosabatlarning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Muloqotning asosiy ikki shakli rasmiy va norasmiy muloqot hisoblanadi. Rasmiy muloqot qat’iy ijtimoiy vazifalarni bajarishga xizmat qilsa, norasmiy muloqot ko‘proq shaxslararo yaqinlik, hissiy aloqalar va kundalik hayotiy ehtiyojlar bilan bog‘liq holda kechadi. Norasmiy muloqot odatda do‘stlar, tanishlar, hamkasblar, qo‘shnilar yoki oila a‘zolari o‘rtasida sodir bo‘ladi. Bunday muloqotda qatnashchilar o‘z fikrlarini erkin, majburlovchisiz, tabiiy holatda ifoda etadilar. Norasmiy muloqot protokol va rasmiy qoidalardan xoli bo‘lib, unda shaxsiy fikr, munosabat va emotsional ifodalar ustunlik qiladi.

Norasmiy muloqotning qatoriga erkinlik, samimiylik, hissiy ifodadorlik va holatga moslashuvchanlikni kiritish mumkin. Avvalo, bu muloqot shakli qatnashchilar o'rtasidagi yaqin munosabatlarga asoslangan bo'lib, ijtimoiy-psixologik yaqinlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Muloqot jarayonida tana harakatlari, yuz ifodalari, ovoz ohangi, pauzalar va boshqa paraverbal vositalar keng qo'llaniladi. Bu esa muloqotning mazmunini yanada boyitadi va uni jonli, samimiy tusga keltiradi.

Tashkilot madaniyatining hayotiy manbai sifatida norasmiy muloqot nafaqat professionallar o'rtasida hamkorlikni osonlashtiradi, balki hamkasblar o'rtasida ijtimoiy bog'lanishlarni rivojlantiradi³⁸. Shuningdek, norasmiy muloqot til uslubining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Unda ko'pincha og'zaki nutq unsurlari, sheva, jargon, qisqartmalar, kinoya, so'z o'yinlari va hazil-mutoyibalar keng qo'llaniladi. Bunday uslub muloqotni soddalashtiradi, muloqot ishtirokchilari o'rtasida hissiy yaqinlikni kuchaytiradi. Norasmiy muloqot aksar hollarda oldindan rejalashtirilmagan, tasodifiy tarzda yuz beradi va uning davomiyligi, mavzusi va formasi holatga qarab shakllanadi. Bu esa uni yuqori darajadagi moslashuvchanlikka ega muloqot shakliga aylantiradi. Norasmiy muloqotning yana bir muhim jihati shundaki, unda axborot almashinuvidan ko'ra munosabat o'rnatish va hissiy yaqinlikni saqlab qolish ustun turadi. Bu esa jamiyatda ijtimoiy muhitning barqarorligi, insonlar o'rtasidagi ishonch va hamkorlikning mustahkamlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, jamoaviy mehnat jaryonlarida norasmiy muloqot ishtirokchilarning motivatsiyasi, muomala madaniyati va ijtimoiy integratsiyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Norasmiy muloqot insonlar o'rtasidagi tabiiy, samimiy va hissiy aloqalarning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi. U do'stona munosabatlar, oila rishtalari, ish jamoalaridagi norasmiy muhit va kundalik hayotda

³⁸ Ernst, A. and Reinecke, L. (2022), "Informal communication and well-being during work from home: what is the role of modality?", *Presented at the 72nd Annual Conference of the International Communication Association (ICA)*, Paris, France.

yuzaga keladigan kommunikatsion ehtiyojlarni ta'minlab, insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois, norasmiy muloqot nafaqat shaxsiy, balki umumijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muloqot shaklidir.

Norasmiy muloqotning asosiy xususiyatlari. Do'stlar, tanishlar, hamkasblar yoki oila a'zolari o'rtasida sodir bo'ladi. Uning asosiy xususiyatlari oddiy va erkin tilda muloqot qilinadi, samimiylik, do'stona muhit, hazil va shaxsiy fikrlar bo'lishi mumkin, erkin format, telefon, ijtimoiy tarmoqlar, norasmiy uchrashuvlar orqali olib boriladi. Odob-axloq me'yorlari esa ochiq va do'stona muloqot bo'lishiga qaramay, hurmat saqlanishi lozim.

4. Adabiy til – umumxalq tilining me'yorlashtirilgan oliy shakli va adabiy norma

Adabiy til umumxalq tilining me'yorga solingan, sayqallashtirilgan, muayyan qoidalar asosida qayta ishlab chiqilgan shakli. Adabiy til tusunchasida **me'yor** tushunchasi tayanch tushuncha hisoblanadi. Me'yor jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan va ularga tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatidir. Til va nutq tizimida me'yor o'ziga xos o'ringa ega. Til material sifatida nutq jarayonida xizmat qila boshlagan lahzalardan uni me'yorlashtirish jamiyat ehtiyojiga aylangan va me'yoriy muammolar kun tartibiga qo'yilgan. Jamiyat taraqqiyoti bilan baravar holda til va nutqdagi me'yoriy holatlarni o'rganish, tahlil qilishga ham ehtiyoj kuchayib borgan va bu muammolarni hal qilishda xalqning maishiy, ma'naviy-ma'rifiy turmushi, ijtimoiy-falsafiy va estetik dunyoqarashi, urf-odatlarini singari qator omillar e'tiborga olingan. Til hodisalarini, uning me'yoriy jihatlarini tadqiq etishda tilning milliy xususiyatlarini hisobga olmaslik ham aslo mumkin bo'lmagan.

Demak, me'yor milliylik va tarixiylik mazmunini kasb etadi, necha yuz, ming yillar davomida shakllangan an'anaviylikka ega bo'ladi. Tildan foydalanishdagi an'anaviy me'yorlarning davrlar o'tishi bilan o'zgarib, yangilanib turishi ham tarixiy jarayondir.

Anglashiladiki, til me'yorini belgilash muammolarini hal qilish har bir milliy til madaniyatini rivojlantirishning uzviy qismiga aylanadi. Shuning uchun ham me'yor masalalarining nutq madaniyati doirasida o'rganilishi bejiz emas.

Til elementlarining ma'lum bir me'yorga keltirilishi, bir tomondan, til mutaxassislari orqali boshqarib borilsa, ikkinchi tomondan, tabiiy ravishda ham yuz beradi.

Til birliklarini me'yorlashtirish, hamma uchun umumiy va tushunarli bo'lgan bir qolipga keltirish umuman tilshunoslikning vazifasi sanalsa ham, u nutq madaniyati sohasining xizmatlarini inkor etmaydi. Binobarin, me'yor muammolari hamisha ushbu sohaning tadqiqot obyekti bo'lib qolaveradi. Nutq madaniyati tilda ma'lum me'yorga keltirilgan til birliklarining nutqda qo'llanish shart-sharoitlarini, qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslaydi hamda bu me'yorga amal qilishni bir jihatdan nazorat ham qilib boradi. Nutqdagi yutuq va kamchiliklar tahlil qilinib, bu kamchiliklarni tugatish uchun eng ma'qul yo'llari ko'rsatib turiladi. Nutq madaniyati keng miqyosdagi til tarbiyasini va ommaviy stilistik savodxonlikni, boshqacha aytganda, so'zlovchi va yozuvchi omma orasida til haqidagi fanning hozirgi zamon yutuqlarini tatbiq etishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

B.N.Golovin: «Norma bu til birliklarini o'zaro yaxshi tushunish zarurati tufayli undan foydalanadigan xalq tomonidan yaratilgan, til qurilishining amalda bulgan xususiyatidir. Aynan mana shu zarurat til sistemasining yagonaligiga erishish yulida odamlarga biron variantni ma'qul ko'rish, boshqasidan voz kechish istagini tug'diradi. Jamiyatning ana shunday yagonalikka erishish yo'lidagi intilishi bilan

birgalikda til normasi milliy adabiy tilda yuqori darajaga ko'tarilib, mustahkamlanib boradi.

Normani tadqiq etishda shu narsani qattiq yodda tutish kerakki, tilning taraqqiyot qonunlari obyektiv jarayonning ifodasi sifatida kishilarning irodasiga bog'liq bo'lmagan holda amal qiladi.

Ba'zi tilshunoslar o'zbek tili doirasidagi normalarni ikkiga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladi:

1. Tilning umumnormasi yoki umumiy norma.
2. Tilning xususiy normalari yoki xususiy norma.

Umumiy norma ma'lum tilning, masalan, o'zbek tilining barcha ko'rinishlarida qo'llanayotgan normalar sistemasining yig'indisidan iborat.

Xususiy norma – umumiy normaning nutq ko'rinishlari, shakllaridagi, tilning shakllaridagi aniq ko'rinishlaridir. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda o'zbek tilining quyidagi xususiy normalari haqida gapirish mumkin:

- 1) o'zbek adabiy tili normasi;
- 2) o'zbek lahja va shevalari normasi (dialektal norma);
- 3) o'zbek so'zlashuv nutqi normasi;
- 4) o'zbek tilining ijtimoiy tarmoqlari, ya'ni «ijtimoiy dialektlar», «ijtimoiy argolar» normasi (jargonlar, professional nutq ko'rinishlari, argoning boshqa xillariga xos normalari).

O'zbek adabiy tili normalari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1) leksik-semantik normalar leksik (so'z qo'llash) normalari; 2) talaffuz (orfoepik) normalar; 3) aksentologik (so'z va formalarda urg'uning to'g'riligi) normalar; 4) fonetik (nutq tovushlarini toi ishlatish) normalar; 5) grammatik (morfologik va sintaktik) normalar; 6) so'z yasalish normalari; 7) imloviy normalar; 8) yozuv (grafika) normalari; 9) punktuatsion normalar; 10) uslubiy normalar.

Adabiy tilda milliy tilning yashash va amal qilish qonuniyatlaridan kelib chiqib so'z tanlash imkoniyatlari uning leksik

normasini belgilaydi. Umumxalq tilidan o'sib chiqqan adabiy til unda mavjud bo'lgan so'z variantlaridan lug'aviy norma sifatida eng ma'qulini hamma uchun tushunarli bo'lgan ko'rinishini tanlab oladi, qolgan variantlar esa sheva va lahjalarda, ijtimoiy guruhlar tilida yashayveradi. Har bir shevada o'sha sheva uchun so'z qo'llashning o'z lug'aviy normasi bo'lgani kabi adabiy til normasida ham shevalarda uchragani kabi o'ziga xosliklar bor. Masalan, she'riy asarlar tilida visol, ruxsor, siyna, falak, yanoq, qalb, hijron kabi so'zlar sheva va lahjalar va hatto jonli so'zlashuv tili uchun xos emas.

Ijtimoiy hayotda yuz berayotgan o'zgarishlar, yangiliklar eng avvalo leksikada o'z aksini topadi. Shuning uchun ham leksikaning boyib borishi tildagi boshqa unsurlarga qaraganda birmuncha faoldir. Bu hol leksik norma masalasi bilan tilshunoslikda muntazam shug'ullanish lozimligini taqozo qiladi.

O'zbek adabiy tilining lug'aviy normasi birmuncha tartibga keltirilgan bo'lib, u imlo lug'atlarida o'z ifodasini topgan. Shu tufayli yozma nutqda so'z qo'llash birmuncha turg'un holatda bo'lib, normani buzishlar unchalik sezilmaydi. Ammo og'zaki nutqda so'z qo'llash normasiga hamma vaqt ham yetarli darajada amal qilinyapti deb bo'lmaydi. Ularning ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

Ba'zan so'zlar rus tilidan ko'r-ko'rona kalka qilingan holda qo'llaniladi. Bugungi tantananing aybdorlari, boshliq o'zlaridami, men o'zimda bo'laman kabi. Bu gaplarni bugungi tantananing sababchilari, boshliq xonasidami (yoki kabinetidami), men o'z kabinetimda (yoki xonamda bo'laman) tarzida qo'llash maqsadga muvofiq bo'lar edi. To'g'ri, men o'z xonamda bo'laman deyishdan ko'ra nutqning sodir bo'lishidagi vaziyat, vaqtni tejash nuqtai nazaridan men o'zimdaman yoki o'zimda bo'laman deyish osonroq. Ammo gap faqat tejamlilik va tushunarli bo'lishdagina emas. Agar masalaga shunday qaraydigan bo'lsak, bu fikrni ma'lum vaziyatda hatto imo-ishora bilan ham tushuntirish mumkin. Bu yerda gap «o'z» so'ziga yuklatilgan ko'chma ma'noning to'g'ri yoki noto'g'riligida,

fikrni shunday ifodalashning tilimiz uchun normal yoki normal emasligida boryapti. Vaqti kelib u normaga aylanishi mumkindir. Ammo fikrni shu ma'noda ifodalovchi vositalar tilimizda bo'lgan holda, sun'iylikka yo'l qo'yish maqsadga muvofiq emas.

Xullas, norma tilning ijtimoiy vazifa bajarishining asosiy sharti bo'lib, unga amal qilish shu tilda so'zlashuvchi va yozuvchilar uchun majburiydir. O'zbek tilining qanchalik normaga keltirilganligi va unga qanchalik amal qilinishi umummilliy o'zbek madaniyatining taraqqiyot darajasini belgilovchi omillardan biridir. Bu esa o'z-o'zidan nutq madaniyati bilan bevosita bog'liqdir. Chunki normaning til sathlarining biror qismi bo'yicha buzilishi nutq madaniyatining holatiga slabiy ta'sir qiladi. (Har bir til sathi bo'icha adabiy til me'yorining buzilish holatlarini misollar va matnlar doirasida amaliy mashg'ulot darsida tahlil qilamiz.)

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiy til va uning og'zaki va yozma shakli haqida gapiring.
2. Me'yor (norma) tushunchasiga ta'rif bering.
3. Adabiy til me'yorlarini til sathlari bo'yicha izohlang.
4. Adabiy tilning nutq madaniyati bilan qanday bog'liqligi bor?
5. Imloviy me'yor va orfografik me'yor buzilishiga misol ayting.
6. Leksik-semantik me'yorning buzilishiga misol ayting.
7. Grammatik me'yorning buzilishining nutq madaniyatiga ta'siri nimalarda ko'rinadi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. K. Yo'ldoshev. Nutq madaniyati va uslubiyati. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
2. Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. (2026). *Principles of Strategic Communication* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032626291>
3. R. Safarov. Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2018.

4. M. Jo‘rayev, D. Tursunov. Kasbiy muloqot etikasi. Toshkent: Fan, 2020.
5. G‘.Xolmurodov. Muloqot psixologiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2014.
6. Г.Л.Смирнова. Этика делового общения. Москва: Юрайт, 2018.
7. А. В. Поляков. Коммуникации в профессиональной деятельности. Москва: Проспект, 2019.
8. О. Г. Соловьева. Риторика и культура делового общения. Москва: Юнити-Дана, 2016.
9. Rasulov R., Husanov N., Mo‘yidinov Q.: Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. – Toshkent, 2006.
10. Karimov S. v.b. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish.
11. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – T.: O‘qituvchi, 1992.
12. Н.Ғойибов ва бошқалар. Нотиқлик санъати. – Т., 2012.
13. Ernst, A. and Reinecke, L. (2022), “Informal communication and well-being during work from home: what is the role of modality?”, *Presented at the 72nd Annual Conference of the International Communication Association (ICA)*, Paris, France.
14. Richerson and Boyd, "The Evolution of Human Ultra Sociality", In press: I. Eibl-Eibesfeldt and F. Salter, eds. Ideology, Warfare, and Indoctrinability, 1997.
15. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai Sultoni/H. Komilov tarjimasi. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosinashriyoti, 1994. -B 6970.
16. Muhammadiev N.E. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasb etikasi va estetik madaniyati. – T., 2005, 5-8 bet.
17. Yusupov E. Inson kamolotining ma’naviy asoslari. – T. Yangi asr avlodi. 1998. 116-bet.

5-mavzu: KASBIY MULOQOTDA NUTQ MADANIYATINING AXLOQIY ASOSLARI

Reja:

- 1- kasbiy nutq madaniyatining axloqiy tamoyillar.
- 3- Axloqiy asoslar va etik tamoyillar.
- 4- Axloqiy muhit va muloqot sifati.

Tayanch tushunchalar: Kasbiy muloqot, Nutq madaniyati, Axloqiy mezonlar, Kommunikativ kompetensiya, Etika, Diskurs etikasi, Nutqiy intellekt, Til odobi, muloyimlik.

1. kasbiy nutq madaniyatining axloqiy tamoyillar

Axloq - inson va jamiyat o'rtasidagi ob'yektiv aloqadorlik tufayli kelib chiqadigan, shaxsiy va umumiy manfaatlarni muvofiqlashtirib turish asosida har bir shaxsning hayoti va faoliyatini boshqaradigan, tartibga soladigan muayyan xulqatvor, odob, hatti-harakat normalarning majmuidir. "Axloq normalari iborasi odatda oldindan so'z, yaxshi yoki yomon, ijtimoiy jihatdan ko'rsatilgan xulq-atvor, har bir madaniyat uchun turli xulq-atvorlar yig'indisini tashqil etadi"³⁹. Ibn Sino axloqni ruhiy komillik bilan chambarchas bog'laydi. Uning nazarida insonning maqsadi – saodatga erishish, bu esa aql va nafsni uyg'unlashtirish orqali ro'yobga chiqadi. Falokatlar insonni sinovdan o'tkazuvchi omil sifatida talqin qilinib, ular orqali sabr, qanoat va iroda kabi fazilatlar shakllanadi⁴⁰. Ibn Sino insonning axloqiy rivojlanishini ruh va aqlning uyg'unligiga bog'laydi. Unga ko'ra, inson ruhiy kamolotga faqat aql orqali yetishi mumkin. Axloqiy me'yorlar shaxsiy nafsoniyatni yengish va oliy qadriyatlarga bo'ysunish orqali yuzaga chiqadi.

³⁹ Richerson and Boyd, "The Evolution of Human Ultra Sociality", In press: I. Eibl-Eibesfeldt and F. Salter, eds. Ideology, Warfare, and Indoctrinability, 1997.

⁴⁰ Xudoyberdiyeva, M. Ibn Sino falsafasida aql va ruh muammosi. Samarqand.: SamDU nashriyoti, 2012. – B. 55.

Kasb axloqi - jamiyat tomonidan qabul qilingan axloq qoidalarini kishilarning ixtisoslariga nisbatan amalda tatbiq qiluvchi aniq kasbiy burch, sha'n, or-nomus, qadr-qimmat kabi hatti-harakatlarning majmui, umumiy axloqning kishilar kasbkoridagi o'ziga xos ko'rinishidir.

Kasbiy muloqotda nutq madaniyatining axloqiy asoslari kasbiy etika va til me'yorlari, halollik, adolat va hurmat kabi ahloqiy qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Bu asoslar kasbiy faoliyatda etik muammolarni hal qilish va muloqot jarayonida axloqiy me'yorlarga rioya qilishni ta'minlaydi. Masalan, axborotning maxfiyligini saqlash, fikrlarni konstruktiv ifoda etish kabi qoidalar bu kategoriya kiradi. Nutqshunos olimlar Y.N. Karaulov va A.A. Leontyev axloqiy nutq normalarini quyidagi omillar asosida talqin qiladilar:

Xushmuomalalik – nutqning axloqiy asoslaridan biri bo'lib, hurmat va e'tibor bilan muomala qilish talab etiladi.

Tinglash madaniyati – suhbatdoshning hissiyotlarini tushunish va unga mos munosabat bildirish lozim.

Sof va odobli til ishlatish – muloqot jarayonida haqorat yoki qo'pol iboralarini ishlatish axloqiy normalarga zid.

Zamonaviy ijtimoiy munosabatlar va kasbiy faoliyatda samarali muloqot yuritish nafaqat kasbiy kompetensiyaning, balki umumiy madaniyat va axloqiy yetuklikning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Har qanday kasb vakili o'z faoliyat jarayonida nutqiy vositalar orqali axborot yetkazish, fikr almashish, muammolarni muhokama qilish va ijtimoiy munosabatlar o'rnatishga ehtiyoj sezadi. Shu nuqtai nazardan, kasbiy muloqotda nutq madaniyati alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning asosi sifatida axloqiy tamoyillar turadi. Nutq madaniyati bu shaxsning muloqot davomida til vositalaridan to'g'ri, aniq, ravon va odob doirasida foydalanish ko'nikmasidir. U tilni grammatika

va uslubiy jihatdan puxta bilish, o‘rinli so‘zlash, muloqot kontekstiga mos ravishda ohangni tanlash, madaniy va axloqiy me‘yorlarga rioya qilish kabi omillarni o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, kasbiy muhitda muloqot jarayoni turli ijtimoiy guruhlar, mansab va rollar o‘rtasida yuzaga kelar ekan, bu muloqotning axloqiy mezonlarga asoslanishi zarur bo‘ladi.

Axloqiy asoslar deganda, odob-axloq qoidalar, muloqot madaniyatiga oid etik tamoyillar, hurmat, halollik, mas‘uliyat, bag‘rikenglik kabi fazilatlar tushuniladi. Kasbiy nutqda axloqiy mezonlarga asoslangan holda muloqot qilish bu suhbatdoshni tinglash, fikriga hurmat bilan yondashish, og‘zaki yoki yozma nutqda noo‘rin, kamsituvchi yoki tajovuzkor ifodalardan saqlanish, ijtimoiy va kasbiy odob me‘yorlariga rioya qilishni bildiradi. Masalan, pedagog, shifokor, huquqshunos yoki menejer kabi kasb egalari o‘z faoliyatida nafaqat bilim, balki nutq madaniyatiga va axloqiy mezonlarga asoslangan muomala yuritishi lozim. Shifokor bemor bilan muloqotda tushunarli, ravon va ishonch uyg‘otuvchi tarzda so‘zlashi zarur. Pedagog esa talabalar bilan aloqa o‘rnatishda muloyim, madaniyatli, axloqiy mas‘uliyat bilan yondashgan holda nutq qurishi kerak. Bunday yondashuv professional obro‘, ijtimoiy ishonch va kasbiy samaradorlikni oshiradi.

Kasbiy muloqotda axloqiylikning yana bir muhim jihat, bu etika va etiket qoidalariga amal qilishdir. Nutq odobi bilan bog‘liq etik me‘yorlar kasbiy soha xususiyatiga qarab farqlanadi. Biroq ularning asosiy tamoyillari umumiydir: hurmat, muvozanat, e‘tibor, halollik, xolislik. Bu tamoyillar kommunikativ jarayonni sog‘lom, madaniyatli va samimiy tarzda olib borish imkonini beradi. Zamonaviy kommunikatsion madaniyatda, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta, masofaviy muloqot vositalarida ham axloqiy tamoyillarning buzilishi turli nizolar, tushunmovchiliklar va hatto huquqiy masalalarga sabab

bo‘lmoqda. Shu bois, raqamli muhitda ham kasbiy muloqot madaniyatini saqlash, til odobi va axloqiy me‘yorlarga amal qilish mutaxassis shaxsiyati va kasbiy fazilatining ajralmas qismidir.

Kasbiy muloqotda nutq madaniyati axloqiy asoslar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu ikki tushuncha bir-birini to‘ldiradi. Nutq madaniyatining axloqiy negizda shakllanishi kasb egasining ijtimoiy mas‘uliyati, kommunikativ madaniyati va axloqiy kamolotini namoyon etadi. Bunday yondashuv professional muhitda sog‘lom ijtimoiy psixologik muhitni ta‘minlaydi, ishonchli va samarali muloqotga asos yaratadi va umuman olganda, shaxsning kasbiy etukligini belgilovchi muhim mezon hisoblanadi.

Olimlarning nazariyalari asosida yondashuv

1. Jürgen Habermasning “diskurs etikasi” nazariyasiga ko‘ra, axloqiy muloqot ochiq, inklyuziv va adolatli bo‘lishi lozim. Uning fikricha, har qanday kommunikatsiya barcha ishtirokchilar teng huquqli bo‘lgan, majburlovsiz va mantiqiy asoslangan bahs orqali olib borilishi kerak. Kasbiy muloqotda bu prinsiplar hurmatli munosabat, tanqidiy fikrni to‘g‘ri qabul qilish va muloyimlikni talab qiladi. Habermas shunday deydi: *“Har qanday haqiqatga da’vo faqat kommunikativ rozilik orqali asoslanmog‘i kerak”* (Habermas, 1984).

1. Dell Hymes tomonidan ishlab chiqilgan **“kommunikativ kompetensiya”** nazariyasida tilni bilish bilan bir qatorda, u qanday ijtimoiy va axloqiy kontekstdan foydalanilishini anglash ham muhim deb hisoblanadi. Kasbiy muhitda bu yondashuv, masalan, rahbar va xodim, shifokor va bemor, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi til odobiga asoslangan muomala madaniyatini shakllantirishda muhim hisoblanadi.

2. Paul Gricening kooperativ printsipiga ko‘ra, samarali va axloqiy muloqot quyidagi tamoyillarga asoslanadi: aniqlik, kerakli hajmdagi axborot, dolzarblik va mantiqiylik. Kasbiy sohalarda bu

prinsiplar orqali ortiqcha, yolgʻon yoki manipulyativ nutqdan voz kechiladi va axloqiylik taʼminlanadi.

3.Brown va Levinsonning politeness theory (odob nazariyasi) kasbiy muloqotda xushmuomalalik, ogʻzaki va yozma nutqda ijtimoiy roʻyxatni saqlash, tanqidiy fikrni muloyim ifoda qilish va qarama-qarshi fikrlarni etiket asosida bildirish usullarini ishlab chiqadi. Bu yondashuv, ayniqsa, rahbarlar, mijozlar bilan ishlaydigan mutaxassislar uchun muhimdir.

Nutq madaniyati va kasbiy muloqot tushunchasi

Nutq madaniyati bu shaxsning til vositalaridan maqsadga muvofiq, madaniyatli, axloqiy meʼyorlarga rioya qilgan holda foydalanish qobiliyatidir. Ayniqsa, kasbiy muloqotda bu sifatlar yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy muloqot bu professional soha vakillari oʻrtasida rasmiy yoki norasmiy muhitda kechadigan ijtimoiy axborot almashinuvi boʻlib, u maʼlum etik meʼyorlar asosida olib borilishi kerak.

3. Axloqiy asoslar va etik tamoyillar

Kasbiy muloqotda nutq madaniyatining axloqiy asoslari quyidagilarga tayanadi: hurmat, halollik, xolislik, insonparvarlik, javobgarlik, bagʻrikenglik, va axborotdan masʼuliyat bilan foydalanish. Nutqda ushbu axloqiy mezonlarga amal qilish muloqot jarayonini samimiy, ochiq va ishonchli qiladi. Nazariy tahlil va zamonaviy talqin Jamiyatdagi barcha ijtimoiy munosabatlar, kasbiy faoliyatlar, shaxslararo aloqalar va umuman insonning xulq-atvori muayyan axloqiy asoslar va etik tamoyillar bilan tartibga solinadi. Bu tushunchalar nafaqat shaxsiy fazilatlar darajasida, balki institutlangan meʼyorlar sifatida ham qaraladi. Ayni jihatdan, axloqiy asoslar va etik tamoyillar nafaqat shaxsning ichki eʼtiqodini, balki uning ijtimoiy faoliyatdagi javobgarlik, xolislik, halollik va hurmatga asoslangan xatti-harakatlarini belgilaydi.

Axloqiy asoslar mohiyatining nazariy asoslari bu shaxs yoki jamiyat tomonidan to'g'ri va noto'g'ri ajratuvchi qadriyatlar tizimidir. Ular qadimdan falsafa va diniy tafakkurda markaziy o'rinni egallab kelgan. Masalan:

- **Aristotel** axloqni “e'tiqod asosida shakllanadigan o'rtacha fazilatlar majmui” deb tariflab, unda me'yor (golden mean) tushunchasini ilgari suradi.
- Islom axloqshunosligida (ahlok) asosiy prinsiplar Qur'on va hadisga tayanadi, bunda niyat, halollik, adolat va sabr-toqat markaziy o'rinda turadi.

Golden mean” (o'rtacha yo'l) nima? “Golden mean” Aristotel tomonidan ilgari surilgan axloqiy fazilatlar mezoni bo'lib, u shaxsning harakat va hissiyotlarini haddan tashqari ifodalanish (ortiqchalik) va yetishmovchilik (kamchilik) o'rtasida muvozanatli yo'lni tanlash orqali axloqli bo'lishini nazarda tutadi. Aristotelga ko'ra: Fazilat bu ikki nuqson orasidagi o'rtacha holatdir: biri haddan oshish (excess), ikkinchisi yetishmaslik (deficiency). Aristotel shunday yozadi:

“Har bir fazilat ikki nuqson oralig'idadir – biz haqiqatga erishish uchun ularning o'rtasini topmog'imiz kerak.”

- Axloqiy harakat avtomatik emas, balki aqlli tanlov asosida amalga oshirilishi kerak.
- Fazilatli bo'lish uchun inson har bir holatda ahvolga mos (kontekstual) qaror qabul qilishi lozim.
- “Golden mean” har doim shaxsga va vaziyatga mos ravishda o'zgaradi; u matematik tenglik emas, madaniy-intellektual muvozanat tamoyilidir.

Shunday qilib, axloqiy asoslar universallik, ichki iymon, ijtimoiy javobgarlik va ongli tanlovga asoslanadi. Etika esa axloqiy

qadriyatlarni ilmiy va me'yoriy asosda o'rganuvchi fan bo'lib, u axloqiy qadriyatlarni tizimlashtiradi va qo'llash me'yorlarini belgilaydi. Etik tamoyillar kasbiy, tibbiy, huquqiy, siyosiy, pedagogik, ilmiy va boshqa faoliyat sohalarida alohida o'rin tutadi. Zamonaviy etik tamoyillar odatda quyidagi prinsiplarni o'z ichiga oladi:

1. Halollik (integrity) – har qanday sohada haqiqatparastlik va adolat asosida ish tutish.
2. Mas'uliyat (responsibility) – o'z harakati uchun javob berish.
3. Xolislik (objectivity) – qaror qabul qilishda shaxsiy manfaatlar yoki hissiyotni aralashtirmaslik.
4. Hurmat (respect) – boshqalarning sha'ni, fikri va huquqiga hurmat bilan yondashish.
5. Ishonchlilik (trustworthiness) – axborotni noto'g'ri taqdim etmaslik, va'daga sodiqlik.
6. Maxfiylik (confidentiality) – kasbiy sir va shaxsiy ma'lumotlarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish.

Bu tamoyillar, ayniqsa, kasbiy etika kodekslari orqali aniq va majburiy me'yorlar sifatida huquqiy kuchga ega bo'ladi. Masalan, shifokorlar uchun "Hipokrat qasamyodi", jurnalistlar uchun "Axborot etikasi kodeksi", o'qituvchilar uchun "Pedagogik etika mezonlari" mavjud. Axloqiy asoslar odatda shaxsning ichki e'tiqodi va qadriyatlariga tayanadi, etik tamoyillar esa ushbu qadriyatlarning ijtimoiy va kasbiy kontekstdagi amaliy ifodasi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, axloq – bu ichki prinsip, etika esa tashqi me'yordir. Har ikkisi bir-birini to'ldiradi. Etika axloqiylikni tashkilotli, normativ va umumiy qabul qilingan shaklga keltiradi. Axloqiy asoslar va etik tamoyillar jamiyat hayoti va kasbiy faoliyatning poydevoridir. Axloqiy qadriyatlar shaxsiy ong va ichki e'tiqodga asoslangan bo'lsa, etik tamoyillar bu qadriyatlarni jamiyat va sohalar miqyosida huquqiy va madaniy me'yor sifatida

mustahkamlab beradi. Axloq va etikaning uyg'unligi orqali insoniylik, adolat, mas'uliyat va ijtimoiy barqarorlik ta'minlanadi.

Profesional etika beshta tamoyilga asoslanadi:

1. Yaxlitlilik. Siz barcha sohaning ishchan munosabatlarida sodiqlik va to'g'rilik xususiyatiga ega bo'lishingiz kerak.
2. Ob'yektivlik. Ish jarayonida boshqalarga kasbiy va xizmat yuzasidan ob'yektiv bo'lish, hamkasblaringizning ishiga tahdidlar bo'lishi kerak emas.
3. Kasbiy kompetentlik va ish haqida qayg'urish.
4. Konfedetsiallik, ya'ni o'z kasbiy sohangizdagi ma'lumotlardan o'z manfaatlaringiz uchun foydalanish tavsiya etilmaydi.
5. Kasbiy xulq-atvor. Har qanday sohada o'z kasbingizga sodiq bo'lish darkor. Etiketga keladigan bo'lsak, odob qoidalari etiket qoidalaridan ustun hisoblangan

Zero, odob rasm-rusmlar asosan tashqi ta'sirga emas, balki ichki jihatlarga –insoniylikni, xulq va axloqiylik uchun asos sifatida qaratilgan. Ya'ni etiket “muhimi qandayligi emas, balki boshqalar uchun qanday ko'rinishda” shiori ostida o'zini yo'qotib qo'ymaslik, aslzodalikning mavjudligini ko'rsatishga intilish va shu bilan jamoatchilikda ijobiy taassurot qoldirish bilan bog'liq bo'lgan. Odob insonlararo munosabatlarni axloqiylashtirish hamda uni axloqiy anglash orqali takomillashadigan tashqi va ichki go'zallik uyg'unligi sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, “Odob inson haqida yoqimli taassurot uyg'otadigan, lekin jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida burilish yasaydigan darajada muhim ahamiyatga ega bo'lmaydigan, milliy urf-odatlarga asoslangan chiroyli hatti-harakatlarni o'z ichiga oladi”. Bundan tashqari, odob insonlarni ranjitmaslik, Jan Pol Sartr aytganidek, erkin jamiyatda erkin bo'lish, ya'ni boshqalarni erkini ta'minlashga, odamlarni axloqiylikka, ular orasida munosabatlarni

yaxshilashga qaratilgan. Ushbu atamalarning ilmiy asosiga murojaat qilsak, ularning mazmun-mohiyati yanada aniqroq namoyon bo‘ladi. Shu ma’noda etiketbirinchidan, inson va jamiyat o‘rtasida munosabatlarning qaysi axloqiy mezonlarga asoslanishini belgilasa, ikkinchidan, siyosat va ijtimoiy voqelikni bir–biri bilan “murosayu – madora” qilishga chaqiruvchi tarbiya vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

4. Axloqiy muhit va muloqot sifati

Kasbiy muloqotda axloqiy tamoyillar ustuvor bo‘lgan muhitda xodimlar o‘rtasida ishonch, ijobiy ijtimoiy psixologik muhit, kasbiy birdamlik va natijadorlik yuqori bo‘ladi. Aksincha, axloqiy me’yorlar buzilgan joyda muloqot sifati pasayadi, tushunmovchilik, ziddiyat va ishonchsizlik kuchayadi.

So‘zda, Navoiy, ne desang chin degil,

Rost navo nag‘maga tahsin degil⁴¹.

Bu bayt Navoiy ijodidagi axloqiy-didaktik she’rlarning yorqin namunasi. Navoiy insonni o‘z nutqiga mas’ul bo‘lishga, haqiqatdan chekinmaslikka da’vat etadi. Rost so‘zlash va haqiqatni inkor qilmaslik g‘oyasi ilgari surilgan. Ey Navoiy, so‘zda aytgan gaplaring chin bo‘lmasa, uning qadr-qimmati yo‘q. Haqiqatni aytmay turib, shirali ohang (nag‘ma) bilan gapirish va maqtovga sazovor bo‘lish to‘g‘ri emas. Balki rost navo ya’ni so‘z tahsinga sazovor. Bu baytda rost so‘zlash va haqiqatparast bo‘lish muhimligi ta’kidlangan. Navoiy aytmoqchiki, inson chiroyli va shirali gapirishi mumkin, ammo agar u haqiqatni gapirmasa, bu gap hech qanday qiymatga ega emas. Haqiqat va samimiyat bo‘lmagan joyda so‘zning mazmuni yo‘qoladi.

⁴¹ Alisher Navoiy, “Xazoyin ul-ma’oniyy” “Navodir-ush-shabob, 12-jild, 212-bet.

Xulqiy go‘zallikning estetik-axloqiy mohiyatiga ikki xil nuqtai nazardan yondashish mumkin.

1. Mavjudligi muayyan ichki va tashqi ta’sirlarga, vositalarga bog‘liq bo‘lmagan go‘zallik. Bu ko‘proq insonning tashqi qiyofasiga daxldor xususiyat; insonning chinakam go‘zal chehrasi har qanday soxta bejamalikdan, «yasama go‘zallikdan» ustun turadi.

2. Muayyan ijobiy faoliyatlar, hatti-harakatlar, amallar, botiniy tuyg‘ular orqali paydo bo‘ladigan go‘zallik. U ezgulik vositasida xulqiy go‘zallikni takomillashtiradi. Davlat xizmatidagi xodimlarning ishi – og‘ir yumush. Uni sharaf bilan ado etmoq uchun, kishi o‘zi rahbarlik qiladigan sohani bilishigina emas, balki yana bir qator sifat va fazilatlarga ega bo‘lmog‘i kerak. Ular ichida avvalo til va nutq imkoniyatlarini ishga sola bilishni ajratib ko‘rsatish darkor. Nutqiy muloqotga kirishgan kishining maqsadlari doirasini umumlashgan holda quyidagilar bilan belgilash mumkin:

- o‘zga(lar)ga, muayyan jamoaga o‘z g‘oya va fikrlarini yetkazish orqali hamfikrlar doirasini kengaytirish;
- ma’naviy (ruhiy) hayotini uzaytirish orqali hayotda iz qoldirish;
- hukmronlikka bo‘lgan intilishni amalga oshirish;
- shartnomaga asosan o‘z xizmat doirasida muayyan (siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy) masalani hal yetish;
- e’tibor qozonish;
- jamiyatda tutgan baland mavqeini saqlab qolish va h.k.

Davlat xizmatidagi xodimlarning axloqiy sifatlarining quyidagi jihatlarini tavsiflash mumkin:

- xulqiy nuqtai nazardan xodimning axloqiy tutgan yo‘li, uning did-farosati va yashashdan maqsadi yo‘nalishi;
- adolat, vijdon va burch davlat xizmatchisi faoliyatidagi yuksak axloqiy fazilat sifatida:

- axloqiy me'yorlarga bo'ysinish:
- etiket qoidalariga rioya qilish.

Shuningdek, davlat xizmatidagi xodimlarga qo'yiladigan axloqiy talablar huquqiy asosga ega bo'lib, ular qonunlar, nizomlar va yo'riqnomalar tarzida rasmiylashtiriladi: ularni buzgan xodimlar intizomiy jazoga, qonunga zid ish ko'rganlar esa jinoiy javobgarlikka tortiladi. Shuning uchun davlat xizmatidagi xodimlarning professional etika, jasurlik, shijoat, adolat va sadoqatlilik kabi axloqiy me'yorlarga tayangan holda har bir ishga beg'araz va xolis yondashishni taqozo etadi.

Davlat xizmatchisi professional etikaning normalari insonni qadr-qimmatini hurmat qilish va qonunni buzganlarga nisbatan qonunda belgilangan talablar asosida ish ko'rishga asoslanadi. Ular hokimiyat va qonun vakili sifatida ish ko'rar ekan, uning axloqi tarbiyaviylik xususiyatga ega bo'lishi lozim. Ularning axloqi qanchalik yuqori bo'lsa, xalqning davlatga, qonun kuchiga ishonchi ham shunchalik kuchli bo'ladi.

*Professional etika bo'yicha mutaxassis **Leandro Valente** o'zining "Etiketning oltin qoidasi" asarida quyidagilarni keltiradi:*

1. Har doim yaxshi narsalarga qarab intilish kerak, bu birinchi qoida. Yaxshilik deganda, yaxshi xizmat, jamoat va rahbar tasarrufida siz haqingizda yaxshi fikr qoldirish kerak.

2. Sadoqat bilan xizmat qilish. Har sohaning mas'uliyati bor, unga amal qilish zarur.

3. Kasbdoshlar orasida o'zaro hurmat va ishonch qozonish, bir-biriga do'stona va yaxshi muomalada bo'lish. Jamoani va o'z-o'zini hurmat qilish har bir mutaxassis uchun kerak.

4. Kasbdoshlaringiz bilan do'stona munosabatda bo'lishingiz kerak.

5. Haqqoniy, adolatli bo'lish – har bir insonning ma'naviy aspekti. Bu xususiyatni ish jarayonida har bir insonda ijobiy jihatlarini namoyon bo'lishida kuzatish mumkin.

6. Bilimli, hissiyotli, xulq atvorli bo‘lish va boshqalarga namuna bo‘lish ish jarayonining eng yaxshi xislatlaridan biridir.

7. Har bir inson odob-axloqli va namunali xulqli bo‘lishi, etiket qoidalariga amal qilishi doimo kerak.

8. Har doim har bir inson saxiy, ko‘ngli toza, shahsiy hayotda xushxulqli bag‘rikeng bo‘lishi talab qilinadi.

9. Har qanday axborotni (sirni) har bir inson saqlay bilishi, shundagina jamoa oldida hurmat qozonishi va karyeraga ega bo‘lishi va jamoat oldida katta hurmat qozonishi lozim.

10. Barchaga siz yaxshi xulq-atvoringiz va kasbiy mahoratingiz bilan namuna bo‘lishingiz zarur⁴².

Kasbiy muloqot va uning mohiyati

Kasbiy muloqot bu muayyan kasbiy faoliyat doirasida amalga oshiriladigan, ishbilarmonlik, rasmiy yoki norasmiy tarzda kechadigan muloqot jarayonidir. Ushbu muloqotning asosiy maqsadi kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish, hamkasblar, mijozlar va rahbariyat bilan samarali aloqa o‘rnatishdir.

Kasbiy muloqot boshqa turdagi muloqotlardan farqli ravishda:

✓ Aniq maqsadga ega bo‘ladi (masalan, qaror qabul qilish, kelishuvga erishish, muammoni hal qilish);

✓ Tartib-qoidalariga asoslanadi (rasmiy protokol, etika me‘yorlari, nutq madaniyati);

✓ Muayyan axloqiy me‘yorlarga mos bo‘ladi (hurmat, xushmuomalalik, adolat tamoyillari).

Kasbiy muloqotda nutq madaniyati axloqiy asoslarga tayangan holda shakllanadi va rivojlanadi. Bu asoslar, yuqorida ta’kidlanganidek, til odobi, etik me‘yorlar, madaniy kontekst va

⁴². Leandro Valente 10 Golden Rules To Professional Ethics In The Workplace.
<https://www.linkedin.com/in/leandrovalente>

professionallikni o‘z ichiga oladi. Habermas, Hymes, Grice va Brown-Levinson kabi olimlarning nazariyalari ushbu jarayonni nazariy jihatdan asoslab beradi. Shunday ekan, kasbiy muloqotda nutq madaniyatini axloqiy mezonlar asosida yuritish bu shunchaki madaniy odob emas, balki kasbiy yuksaklik, ijtimoiy mas’uliyat va insoniylik ifodasidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Kasbiy nutq madaniyatining asosiy axloqiy tamoyillarini sanab bering. Ularning har biri kasbiy faoliyatda qanday ahamiyatga ega ekanligini qisqacha izohlang.
2. Kasbiy muloqotda nutq madaniyatiga rioya qilmaslik qanday axloqiy muammolarga olib kelishi mumkin? Amaliy misollar bilan izohlang.
3. “Nutq madaniyati” va “kasbiy muloqot” tushunchalarini ta’riflang hamda ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni izohlab bering.
4. Axloqiy asoslar va etik tamoyillar o‘rtasidagi farq va o‘xshashliklarni ko‘rsating. Har ikkisi kasbiy muloqotda qanday ahamiyatga ega?
5. Axloqiy muhit qanday yaratiladi? Muloqot muhitining axloqiy jihatdan toza bo‘lishi kasbiy munosabatlarga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
6. Yozma topshiriq: “Kasbiy muloqotda axloqiy mezonlarga amal qilish nafaqat odob, balki madaniyatdir” mavzusida 120 so‘zli kichik esse yozing.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. K. Yo‘ldoshev. Nutq madaniyati va uslubi. Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
2. Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. (2026). *Principles of Strategic Communication* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032626291>

3. R. Safarov. Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2018.
4. M. Jo'rayev, D. Tursunov. Kasbiy muloqot etikasi. Toshkent: Fan, 2020.
5. G'.Xolmurodov. Muloqot psixologiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2014.
6. Г.Л.Смирнова. Этика делового общения. Москва: Юрайт, 2018.
7. А. В. Поляков. Коммуникации в профессиональной деятельности. Москва: Проспект, 2019.
8. О. Г. Соловьева. Риторика и культура делового общения. Москва: Юнити-Дана, 2016.
9. Rasulov R., Husanov N., Mo'yudinov Q.: Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2006.
10. Karimov S. v.b. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish.
11. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – T.: O'qituvchi, 1992.
12. Н.Ғойибов ва бошқалар. Нотиклик санъати. – Т., 2012.
13. Ernst, A. and Reinecke, L. (2022), "Informal communication and well-being during work from home: what is the role of modality?", *Presented at the 72nd Annual Conference of the International Communication Association (ICA)*, Paris, France.
14. Richerson and Boyd, "The Evolution of Human Ultra Sociality", In press: I. Eibl-Eibesfeldt and F. Salter, eds. Ideology, Warfare, and Indoctrinability, 1997.
15. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai Sultoni/H. Komilov tarjimasi. - Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosinashriyoti, 1994. - B 6970.
16. Muhammadiev N.E. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasb etikasi va estetik madaniyati. - T., 2005, 5-8 bet.

17. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. - T. Yangi asr avlodi. 1998. 116-bet.
18. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 tomlik. T.2. –Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – 71 b.

6-mavzu: YOZMA VA OG‘ZAKI NUTQ FAOLIYATLARI ORQALI KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH.

Reja

1. Til va nutq munosabati.
2. Nutqning og‘zaki shakllari.
3. Yozma nutqning turlari.
4. Monologning ichki va tashqi ko‘rinishlari.

Tayanch tushunchalar: Ogzaki nutq, yozma nutq , sifatlari, monolog ichki va tashqi monolog, dialog, polilog monologning turlari.

1. Til va nutq munosabati

Zamonaviy ta’lim tizimida mutaxassis tayyorlash jarayoni faqat nazariy bilimlarni egallash bilan cheklanmaydi. Mehnat bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun mutaxassis o‘z bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi, kasbiy muammolarni tahlil qilishi, qaror qabul qilishi va o‘z fikrini samarali ifodalashi lozim. Shu sababli kompetensiyaga asoslangan ta’limda bilim, ko‘nikma va munosabatlarning real faoliyatda namoyon bo‘lishiga alohida e’tibor qaratiladi (Mulder, 2017)⁴³.

Kasbiy faoliyatning deyarli barcha sohalarida kommunikatsiya muhim o‘rin tutadi. Mutaxassis ish jarayonida hamkasblari bilan suhbatlashadi, mijozlar bilan muloqot qiladi, yig‘ilishlarda fikr bildiradi, hisobot tayyorlaydi, elektron xatlar yozadi, loyiha va tadqiqot natijalarini taqdim etadi. Shuning uchun yozma va og‘zaki

⁴³ Mulder, M. (2017). Competence theory and research: A synthesis. In M. Mulder (Ed.), *Competence-based vocational and professional education: Bridging the worlds of work and education* (pp. 1071–1106). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-41713-4_50

nutq kompetensiyasi kasbiy kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Kommunikativ kompetensiya tushunchasi tilni faqat grammatik jihatdan to'g'ri qo'llash qobiliyatidan kengroq mazmunga ega. Hymes (1972)⁴⁴ kommunikativ kompetensiyani til birliklarini muayyan ijtimoiy vaziyat, maqsad va suhbat sharoitiga mos ravishda qo'llash qobiliyati bilan bog'laydi. Demak, professional kommunikatsiyada "to'g'ri gapirish"ning o'zi yetarli emas, balki kimga, nima maqsadda, qanday vaziyatda va qanday uslubda murojaat qilinayotganini hisobga olish ham zarur.

Kasbiy nutq madaniyati turli sohalar va kommunikatsion holatlarga qarab turlicha namoyon bo'ladi. Har bir kasbiy nutq turi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning barchasi samarali muloqotni tashkil etishga xizmat qiladi. Uni asosiy ko'rinishlarga ajratish mumkin masalan: Muloqot shakliga ko'ra og'zaki kasbiy nutq, bu so'zlashuv orqali amalga oshiriladigan muloqot. (ma'ruzalar, ishbilarmonlik, muzokaralari, intervyular, rasmiy uchrashuvlar, seminar va konferensiyalar) Yozma kasbiy nutq esa yozma shaklda ifodalanadigan kasbiy muloqot. (Ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, Xizmat yozishmalari buyruq, ariza, hisobot, Loyiha va texnik hujjatlar, Rasmiy bayonotlar...) Uslubiga ko'ra: Ilmiy nutq – aniq, mantiqiy, dalillarga asoslangan holda ilmiy axborotni yetkazishga qaratilgan. Rasmiy ish uslubi rasmiy hujjatlar, farmoyishlar, qonunlar va boshqa hujjatlar uchun xos bo'lgan rasmiy-muomala uslubi. Publitsistik nutq keng ommaga mo'ljallangan, emotsional ta'sirga ega nutq (maqolalar, chiqishlar, ommaviy nutqlar). Badiiy nutq adabiy va san'at sohasi vakillari tomonidan qo'llaniladigan, obrazlilikka asoslangan nutq turi. So'zlashuv nutqi norasmiy kasbiy muloqot jarayonida qo'llaniladigan, jonli muloqot uchun xos bo'lgan nutq turi. Kasbiy sohaga ko'ra pedagogik nutq o'qituvchilar va pedagoglar

⁴⁴ Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics: Selected readings* (pp. 269–293). Penguin Books.

uchun xos bo'lib, didaktik xususiyatga ega. Tibbiy nutq shifokorlar va tibbiyot sohasi xodimlarining muloqoti, aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Huquqiy nutq huquqshunoslar, advokatlar va sudyalardan tomonidan ishlatiladigan, huquqiy me'yorlarga asoslangan nutq. Texnik nutq muhandislar, texnologlar va ilmiy tadqiqotchilar foydalanadigan aniq, lo'nda va terminlarga boy nutq. Biznes nutqi tadbirkorlik va menejment sohasida rasmiy va norasmiy ishbilarmonlik muloqoti. Harbiy nutq buyruq va aniq harakatga yo'naltirilgan harbiy kommunikatsiya. Medialingvistik nutq jurnalistika va ommaviy axborot vositalari orqali yetkaziladigan kasbiy muloqot turi hisoblanadi.

Til ijtimoiy hodisa bo'lib, kishilarning asosiy aloqa vositasi sanaladi. Til murakkab strukturaga ega bo'lgan tizimdir. U jamoa a'zolari uchun umumiy bo'lgan va kishilar ixtiyoriga bog'liq bo'lmagan holda yashovchi ob'ektiv reallikdir.

Ferdinand de Sossyur: Til "umuman nutq faoliyatining soʻqial elementi bo'lib, individga nisbatan tashqi hodisadir, individ o'zicha tilni yarata olmaydi ham, uni o'zgartira olmaydi ham"

Fonema eng kichik til birligi bo'lib, morfema va so'zlarning shakllanishi uchun asos bo'ladi. Lekin morfema va so'zdan farqli o'laroq fonema bir planli birlik sanaladi, ya'ni u faqat ifoda planiga ega bo'lib, mazmun planidan holidir.

Morfema so'zning eng kichik bo'linmas ma'noli qismi bo'lib, bir yoki bir nechta fonemadan tashkil topadi: *arra-lat*.

Bunda o'zak morfema (*arra*) va affiksial morfema (*lat*) bir-biridan farqlanadi. Ba'zan o'zak morfema bir so'zga teng bo'lishi mumkin: *arra o'tkir*. Bunda *arra* so'zi morfema hamdir. Biroq ko'p qismli so'zlar sostavida kelgan o'zak-morfema (*arra-lat*) bilan bir qismli so'z-morfema (*arra*) o'rtasida katta farq bor: keyingi holatda *arra* so'zi o'zining leksik ma'nosi (ish quroli)dan tashqari grammatik ma'no (son va bosh kelishik formasidagi ega) ham anglatadi.

Soʻz tilning eng asosiy va muhim birligidir. Fonema va morfemadan farqli oʻlaroq, soʻz ham til birligi, ham nutq birligi boʻlishi mumkin. Soʻz borliqdagi narsa va hodisalar haqidagi tushunchani ifodalaydi. Dunyodagi narsa-hodisalar bir-biri bilan bogʻliq va aloqador boʻlgani kabi, ular haqidagi tushunchalar ham oʻzaro bogʻliq va aloqadordir.

Yuqoridagilardan tashqari yana tilning asosiy boʻlmagan, qoʻshimcha birliklari ham mavjud. Bular turgʻun iboralar (frazologizm), murakkab terminlar, til formulalari (soʻz birikma va gaplarning tuzilishi qoidalari). Turgʻun birikmalar (ibora va termin) aslida erkin birikmalardan hosil boʻlgan, bora-bora ajralmas holga kelib, til hodisasi sifatida nutqda bir butun holda qoʻllanadigan boʻlgan. Masalan, *boshi osmonga etdi, koʻzi toʻrt boʻladi* kabi.

Tilda soʻz va **gaplarning** shakllanish va oʻzaro bogʻlanish qoidalari mavjud. Bular **til formulalari yoki modellari** deyiladi.

Nutq nima? Nutq soʻzlovchining jamoa aʼzolari bilan oʻzaro aloqa qilish uchun tilni qoʻllanish faoliyatidir.

Koʻrinadiki, bunda **nutq** bilan **nutq faoliyati** chegaralanmagan. Har qanday nutq individual tarzda yuzaga keladi, uni ayrim yakka shaxs amalga oshiradi. Biroq bu umumtil tizimi qonunlariga asoslanadi, uni buzmaydi. Demak, nutqda tilning barcha elementlari va ularning oʻzaro birikish qoidalari reallashadi, harakatga kiradi.

Nutq faoliyati. Inson oʻzining ongli faoliyati bilan hayvondan farq qiladi. Inson faoliyati xilma-xil va murakkab jarayondir. Faoliyatning uchun xil tomoni bor: motiv, maqsad, ijro. Avvalo, har qanday faoliyat maʼlum ehtiyoj tufayli yuz beradi. Bunda maʼlum motiv (sabab) asosida kishida biror faoliyatni bajarish haqida maqsad tugʻiladi va uni amalga oshirish planini tuzadi. Shu plan asosida faoliyat ijro etilib, kuzatilgan maqsadga erishiladi. Faoliyat turlari: mehnat faoliyati, ilmiy faoliyat, nutq faoliyati va h.k.

Nutq faoliyati murakkab psixofiziologik jarayon boʻlib, soʻzlash akti va tushunish (idrok qilish) aktidan tashkil topadi. Soʻzlash va

tushunish aktlari *nutq harakatlari* deyiladi. Nutq harakatlari sistemasi *nutq faoliyati* deyiladi. Demak, nutq faoliyati soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi munosabatdan iboratdir

Soʻzlovchi biror gapni talaffuz qilishdan oldin, dastlab shu fikrni aytishga tayyorlanadi. Soʻngra shu mazmunni soʻz va grammatik formulalar yordamida kodlashtiradi. Bosh miyada hosil boʻlgan impuls taʼsirida nutq apparati harakatga kiradi. Bu process normal kishilarda tabiiy ravishda, avtomatik tarzda sodir boʻladi. Tinglovchining tushunishi ham xuddi shunday tez va avtomatik tarzda boʻladi. Bunda, albatta, suhbatdoshlarning bir ijtimoiy guruhga mansub boʻlishi, bilim va tajribasi, suhbat mavzusi va boshqa omillar muhim rol oʻynaydi.

Til faktlari va qonuniyatlarini yaxshi bilish, tabiiy nutq faoliyatini engillashtiradi. Har bir nutq akti odatda maʼlum bir tipik vaziyatga muvofiq boʻladi. Masalan, geografiya oʻqituvchisi bilan matematika oʻqituvchisining darsdagi nutqini qiyoslaylik. Soʻzlovchi nutq mavzusiga mos soʻz va gaplar tanlaydi.

Nutq dastlab ichki va tashqi nutqqa boʻlinadi. Real tovush materiyasining oʻzi bilan shakllangan va zuhur etilgan nutq **tashqi nutq** deyiladi (yozuv ham shuning ifodasidir). Real tovushlarning ongdagi obrazi bilan shakllangan, ammo zuhur etilmagan nutq **ichki nutq** deyiladi.

Kishilar oʻrtasidagi haqiqiy aloqa quroli vazifasini tashqi nutq bajaradi. Uning ikki xil turi bor: *ogʻzaki va yozma*.

Nutq tilning aloqa vositasi sifatida real qoʻllanishidir. Til va nutq munosabati vosita va uning qoʻllanishi oʻrtasidagi munosabatdir. Til faqat kishilar oʻrtasida jamiyat ichida yashaydi.

Til aloqa materiali, nutq esa aloqa shaklidir.

Til birligi boʻlgan soʻz (leksema) nutqda qoʻllanib, nutq birligi boʻlib kela oladi. Ammo nutq birligi sanalgan soʻz-shakl (glosema) til birligi boʻla olmaydi.

Til birliklarining miqdori taxminan aniq bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida 31 ta fonema, 300 ga yaqin affiks, qariyb 100 mingga yaqin so‘z (leksema) mavjud. Ammo nutq birligi bo‘lgan so‘z (glosema), so‘z birikmasi va gaplarning miqdori cheksizdir.

Tilning hayoti uzoq, u xalq hayoti bilan bog‘liq. Og‘zaki nutqning hayoti qisqa, u aytilgan vaqtdagina mavjud (yozma nutq bundan mustasno).

Til turg‘un, statik hodisa, nutq harakatda bo‘luvchi dinamik hodisa.

Madaniyat kishilarning tabiatni, borliqni o‘zlashtirish va o‘zgartirish jarayonida yaratgan moddiy, ma’naviy boyliklar hamda bu boyliklarni qayta tiklash va bunyod etish yo‘llari va uslublari majmui. Jamiyatdan tashqarida madaniyat yo‘q. Madaniyat inson faoliyatining ham mahsuli, ham sifat ko‘rsatkichidir. SHu bilan birga, insonning o‘zi ham, piravord natijada madaniyat mahsulidir. Ilg‘or jamiyat va davlat bo‘lishning muhim omili – madaniyat omilidir. Bu – ishlab chiqarish madaniyati, boshqarish madaniyati, rejalashtirish madaniyati, turmush madaniyati, xizmat ko‘rsatish madaniyati, muomala madaniyati, ekologiya madaniyati, bola tarbiyasi madaniyati va hokazo. *Til va nutq madaniyati* umuminsoniy va milliy madaniyatning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Til madaniyati tushunchasi til tizimining madaniylik darajasini, ya’ni uning qanchalik ishlanganligi, me’yorlashganligini ko‘rsatadi. Nutq madaniyati yoki nutq odobi esa og‘zaki yoki yozma adabiy til me’yorlari (talaffuz, urg‘u, so‘z qo‘llash, grammatika, uslubshunoslik qoidalarini) egallash, shuningdek, muloqot jarayonida tilning tasviriy vositalaridan nutqning maqsad va mazmuniga mos ravishda foydalanish mahoratidir. Yozma nutq suhbatdoshsiz nutqdir. U oddiy maktub, ariza va ma’lumotnomadan boshlanib, to qissa va romanga qadarbo‘lgan har xil yozma asarlarni o‘z ichiga oladi. Yozma nutq tildan tashqari vositalar (ohang, pauza, mimika va b.)ga ega bo‘lmaydi. Yozma nutq og‘zaki nutqdan keyin shakllangan bo‘lib,

asta-sekin murakkablashib boradi. Uning asosiy xususiyati ma'lum orfografik, punktuacion va stilistik me'yorlarga amal qilinishidir.

2. Nutqning og'zaki shakllari

Og'zaki nutq bir yoki bir necha kishining ovoz chiqarib so'zlashi asosida yuzaga keladi: suhbat, ma'ruza va b. Og'zaki nutq o'z navbatida yana ikki turga bo'linadi: dialogik va monologik. Fikr suhbat, muhokama, munozara shaklidagi nutqiy faoliyatlar davomida og'zaki bayon qilinadi.

Suhbat – ma'lum bir mavzu yuzasidan dialog (yoki polilog) tarzida bo'lib o'tadigan nutqiy muloqot.

Suhbat oldiga qo'yilgan talablar:

1. Mavzudan chetga chiqmaslik.
2. Savollarga aniq, qisqa, to'la javob berish.
3. Javob berish jarayonida savolning ahamiyatiga e'tibor berish, dalil va misollarning ishonarli bo'lishini ta'minlash.
4. Suhbat jarayonida tinglovchilar holati, vaqti qiziqishlari, mavzuning dolzarbligini hisobga olish.
5. Suhbatda kamtarlik, xushmuomalalik talablariga javob berish.
6. Suhbat davomida nutqning ifodalilik, ta'sirchanlik, mantiqiylik, to'g'rilik, soflik kabi xususiyatlari talablariga rioya qilish.

Muhokama – biror masala yuzasidan ko'pchilikning fikrini to'plash, ma'lum to'xtamlarga kelishini anglatadi.

Muhokama nutqi oldiga qo'yilgan talablar:

1. Muhokama mavzusidan chetga chiqmaslik.
2. Fikrni ixcham, sodda, ta'sirli qilib ifodalash.
3. Ortiqcha lirik chekinishlarga berilmaslik.
4. Fikrga mos dalil va isbotlarni aniq, lo'nda qilib keltirish.
5. Boshqalar bildirgan fikrlarni takrorlamaslik.
6. Fikrni ifodalash davomida o'zgalar fikriga hurmat bilan qarash, o'rinsiz bildirilgan fikrlarni kishi shaxsiga tegmasdan inkor etish.

7. Fikrni bayon qilish davomida hayajonlanmaslik, o'zini og'ir tutish.

Munozara – biror masala yuzasidan taraflarning bahsini, tortishuvini anglatadi. Bahs jarayonida har bir ishtirokchi o'zining haq ekanligini isbotlashga intiladi.

Notiqlik. Aytilayotgan fikrning tinglovchiga etib borishi va uning ruhiyatiga ta'sir etish notiqlik san'atiga bog'liq.

Mohirona nutq maqsadi va xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: -tashviiqiy nutq, -tanqidiy nutq, -tabrik nutqi.

Tashviiqiy nutq deb muallif ko'zda tutgan biron voqea-hodisani bajarishga tinglovchilarni da'vat etuvchi, undovchi nutqqa aytiladi.

Tanqidiy nutq – yuz bergan hodisalar, shaxslar hatti-harakatlariga e'tirozli munosabatda bo'luvchi nutqdir.

Tabrik nutqi – to'ylarda, tantanalarda, yubileylarda, tug'ilgan kunlarda so'zlanadigan nutq. Oldimizda yangi tafakkur sohiblarini tarbiyalashdek mas'uliyatli vazifa turibdi. Nutq madaniyatiga ega bo'lish degan gap yuksak milliy madaniyatga ega bo'lish degan gap. Aslida millatni, elni, xalqni qadrlagan kishigina uning madaniyatini qadrlaydi va o'zi ham e'zoz topadi.

Og'zaki nutq xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatsa bo'ladi:

1. Ogzaki nutq tezkorlik bilan amalga oshadi. Tushunchalar bilan “uning libosi” bo'lgan so'z birgalikda “yashin tezligida” tilga kela boshlaydi. Ba'zan tushunchani ifadalovchi so'zni usha tezlikda so'zlovchi topa olmay qoladi. Unga yaqin yoki uylangan tushunchani ifodalay olmaydigan so'zlarni ishlatib yuboradi. Bundan tinglovchi ham, so'zlovchi ham zarar ko'radi.

2. Ogzaki nutqda so'z birikmalari va gaplarning modellari aytilmoqchi bo'lgan fikrga monand holda tezkorlik bilan tanlanadi. Gap qurilishini, modellarini aql nazorat kilib boradi. Fikrni aytilganlarni xotirada ushlab turgan holda rivojlantirishga to'g'ri keladi. Agar xotira biroz sustlik qilsa, gap tuzilishi, so'z birikmalari o'zaro mantiqiy va grammatik jihatdan bog'lanmay qoladi. Chunki

yangi fikr oldingi qism unutilgani sababli u bilan moslasha olmaydi. Masalan: “Ustoz, sizni... xalq oldida qilgan ulkan xizmatlaringiz uchun minnatdormiz” degan jumlada soʻzlovchi “Ustoz, sizni...” degan iborani aytgach, fikrni qanday davom ettirish ustida oʻylagan chogʻida avvalgi qismni oldindan rejalashtirgan modelini unutib qoʻygan. Shu sababli tushum kelishigida qoʻllangan “sizni” soʻzi keyingi qism bilan grammatik va mantiqiy jihatdan mos kelmay qolgan. Ogʻzaki nutq tahrir qilish imkoniyatidan mahrumdir. U qanday shaklda ifoda etilgan boʻlsa, aynan shunday holda tinglovchiga yetkaziladi. Ogʻzaki nutqda, odatda, muloqot uchun zarur boʻlgan asosiy maʼlumotlarga bayon etiladi. Bu holat, bir tomondan, vaqt tejalishi, ikkinchi tomondan esa nutq kuchining tejab ishlatilishi bilan bogʻliq. Shu sababli ogʻzaki nutqda uzoq kirish soʻzlari yoki keng izohlar kam uchraydi. Aksincha, hodisalar va narsalarning oʻzaro bogʻliqlik darajasi hamda ular soʻzlovchi va tinglovchi uchun qanchalik ravshanligi eʼtiborga olinadi. Faqat zarurat tugʻilgandagina oldindan maʼlum boʻlgan narsalarga izoh beriladi.

Ogʻzaki nutq soʻz boyligi jihatidan yozma nutqqa nisbatan ancha cheklangan boʻladi. Unda bir xil soʻzlar va iboralar koʻproq takrorlanadi. Bu holat til vositalarini tanlashdagi qiyinchiliklar bilan bogʻliqdir. Ogʻzaki nutqda soʻzlovchining faol nutqiy harakatlari pauza, ohang, urgʻu, imo-ishoralar fikrning tinglovchiga yetib borishida muhim ahamiyat kasb etadi. Yozma nutq esa ogʻzaki nutqdan quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi: yozma shaklda fikr bayon etayotgan muallif vaqt borasida erkin boʻlib, chuqur fikrlash imkoniyatiga ega boʻladi. U oʻz nutqining qismlarini hamda butun matnni bir necha bor tahrir qilishi, fikr uchun eng qulay usullarni tanlashi va gap tuzilishini mukammallashtirishi mumkin. Nutqiy faoliyat odatda quyidagi shakllarda amalga oshadi: monolog, dialog va polilog.

3. Yozma nutqning turlari

Yozma nutq ogʻzaki nutqdan quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi: nutqni yozayotganda muallif vaqt jihatidan bimalol fikrlash imkoniyatiga ega boʻladi. U oʻz nutqi qismlarini va butun nutqni qayta-qayta tahrir qilishi, fikr uchun eng mos imkoniyatlarni tanlashi, gap tuzilishini qulaylashtirishi mumkin. Shuning uchun ham yozma nutq ogʻzaki nutqdan ravondir. Yozma va ogʻzaki nutqning xususiyatlari kasbiy muloqotda foydalaniladigan asosiy vositalarni oʻrganadi. Yozma nutq rasmiy hujjatlar, email, hisobotlar, va memorandumlarga, ogʻzaki nutq esa taqdimotlar, muzokaralar, va ishchi uchrashuvlarga tegishli. Ular muloqotning maqsadiga qarab formal yoki informal uslubda boʻlishi mumkin. Maʼlumki, nutq ogʻzaki va yozma shakllarga ega. Ogʻzaki nutq soʻzlovchi gapirib turgan vaqt birligidagina mavjud boʻlib, bu jarayon tugashi bilan nutq ham tugaydi. Ammo nutq taʼsirida uygʻongan hayajon, berilgan axborot maʼlum vaqtgacha tinglovchi ongida saklanishi, uning xulqiga taʼsir etishi mumkin. Yozma va ogʻzaki nutq jamiyat taraqqiyotida muhim oʻrin tutadi.

Antik davr mutafakkiri *Aristotel* ogʻzaki nutqni inson tafakkurining ifodasi deb taʼriflagan boʻlsa, yozma nutq inson bilimlarini avloddan-avlodga yetkazishda muhim omil boʻlib kelmoqda. Shunday qilib, har ikki nutq turi inson faoliyatida ajralmas ahamiyatga ega boʻlib, ularning har biri oʻz vazifasiga koʻra samarali ishlatilishi kerak. Ogʻzaki nutq tabiiy va tezkor muloqot shakli boʻlib, fikr almashish jarayonida intonatsiya, imo-ishoralar va yuz ifodalari muhim rol oʻynaydi. Masalan, nutqshunos olim **A. A. Leontyev** ogʻzaki nutqning hissiy taʼsir kuchiga urgʻu berib, uni jonli muloqotning asosiy shakli sifatida taʼriflaydi.

Yozma nutq esa aniq va barqaror boʻlib, uzoq vaqt saqlanadi va chuqur tahlil qilish imkoniyatini beradi.) taniqli rus Filolog olim **N. S. Valgina**(**Nina Sergeyevna Valgina** (1927-yil) yozma nutqni rejalangan va grammatik jihatdan mukammal shakllangan nutq turi

sifatida tavsiflaydi. Masalan, ilmiy maqolalar va rasmiy hujjatlar yozma shaklda bo'lishi ularning huquqiy va ilmiy ahamiyatini oshiradi.

Til jamiyat hayotida fikr almashish, axborot yetkazish va insonlararo muloqotni tashkil etishning muhim vositasidir. Til vositalari nutq orqali ifodalanadi va aynan shu jarayonda turli nutq uslublari shakllanadi. Nutq uslubi deganda, til birliklarining muayyan kommunikativ vazifa, ijtimoiy holat, auditoriya va muloqot kontekstiga qarab tanlab qo'llanilishi tushuniladi. Har bir nutq uslubi o'zining leksik-semantik, grammatik, stilistik va funksional xususiyatlariga ega. Publitsistik uslub gazeta, jurnal maqolalari, teleradio chiqishlari, intervyular va ommaviy nutq shakllarida namoyon bo'ladi. Uning asosiy vazifasi keng ommani dolzarb ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy masalalar yuzasidan xabardor qilish, ularda muayyan munosabat shakllantirishdir. Publitsistik matnlarda axborot berish bilan bir qatorda tinglovchi yoki o'quvchiga ta'sir ko'rsatish, uni ishontirish va ruhlantirish elementlari ham mavjud bo'ladi. Bunday nutqda dalillilik, aniqlik va ifodaviylik uyg'unlashadi, so'zlovchining shaxsiy pozitsiyasi yaqqol seziladi. Rasmiy-ish yuritish uslubi esa hujjatlar, qonunlar, buyruqlar, farmonlar, arizalar kabi rasmiy matnlarda qo'llaniladi. Bu uslub muloqotning rasmiy shaklida davlat va tashkilotlar o'rtasidagi yozishmalar, huquqiy munosabatlarda qo'llaniladi. Unda aniq, standartlashtirilgan iboralar ishlatiladi, subyektivlikdan voz kechiladi va qat'iy qoliplar asosida matnlar tuziladi. Rasmiy nutqda grammatik shakllar rasmiylik va obyektivlikni ta'minlash uchun tanlanadi. Unda murojaat, so'rov, farmon va ko'rsatma ifodalarini tez-tez uchraydi. Ilmiy uslub ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, konferensiya ma'ruzalari kabi shakllarda yuzaga chiqadi. Bu uslubning asosiy vazifasi ilmiy bilimlarni bayon qilish, izohlash va asoslash orqali uni keng auditoriyaga yetkazishdir. Ilmiy uslubda mantiqiy izchillik, tushunchalarning aniqligi va obyektiv yondashuv muhim ahamiyat

kasb etadi. Ilmiy matnlar, odatda, terminologik boylik, qat'iy uslubiy konstruksiyalar va dalillangan fikrlar bilan ajralib turadi. Muallif o'z shaxsiy hissiyotlarini emas, balki ilmiy dalillarni asos qilib oladi. Badiiy uslub esa adabiy asarlarda – roman, hikoya, doston, she'r va dramalarda qo'llaniladi. Uning asosiy xususiyati – estetik maqsadga yo'naltirilganligi, ya'ni o'quvchida ma'naviy-emotsional taassurot uyg'otish va uni obrazlar orqali tarbiyalashdir. Badiiy uslubda tasviriylilik, obrazlilik, badiiy vositalarning (metafora, epitet, tashbeh va h.k.) keng ishlatilishi muhim rol o'ynaydi. Bunday matnlarda muallifning hissiyati, qarashi, kayfiyati, shaxsiy pozitsiyasi ifodalanadi. Shuning uchun badiiy uslub hayotni badiiy-estetik tasvir orqali ko'rsatishga xizmat qiladi.

Har bir nutq uslubi o'ziga xos leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlarga ega bo'lib, til vositalarining muayyan kommunikativ ehtiyojlar asosida tanlanishini ta'minlaydi. Uslublar o'rtasidagi tafovutlar matn tuzilishi, til vositalarining tanlovi va muallifning maqsadiga qarab shakllanadi. Bu esa tilning boyligi va moslashuvchanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

3. Monologning ichki va tashqi ko'rinishlari

Monolog so'zlovchining o'ziga yoki tinglovchilarga qaratilgan uzviy nutqidir. Monologik nutqda so'zlovchi o'ziga ma'lum bo'lgan voqea-hodisalar, ichki kechinmalar haqida axborot beradi. Bunday nutq tinglovchini faol suhbatga jalb etmaydi, unda aytilgan fikrlarga javob talab qilinmaydi. Sintaktik jihatdan monologik nutq murakkab tuzilishga ega bo'lib, keng qamrovli bo'ladi. Monologik nutq o'z xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: ichki monolog va tashqi monolog. Tashqi monolog esa o'z navbatida dramatik monolog, lirik monolog va xabar monologlariga ajraladi.

Ichki monolog badiiy adabiyotda qo'llaniladigan uslubiy usullardan biridir. Unda voqealar va ularning qahramon ruhiyatiga

ko'rsatgan ta'siri natijasida yuzaga kelgan ichki fikrlar ifodalanadi. Ichki monolog so'zlovchining ichki nutqidir.

Tashqi monolog so'zlovchining tashqi nutqidir. Unda til vositalari real muloqotga aylanadi. So'zlovchining nutq mazmunini yetkazishda yordam beruvchi harakatlar bilan boyitilgan nutq dramatik monolog deb ataladi. Bunday monologda so'zlovchining qo'l, gavda, ko'z, bosh, yelkalar kabi tana a'zolari zarurat tug'ilganda harakatga keladi. Turli xil ma'noli harakatlar fikrning tinglovchi tomonidan aniq tushunilishiga yordam beradi.

So'zlovchining ichki kechinmalari va his-tuyg'ularini ifodalovchi tashqi monolog lirik monolog deb ataladi. Unda insonning orzu-umidlari, tashqi muhitdan olgan taassurotlari va kelajak rejalari o'z ifodasini topadi.

...Sochlarim mening qop-qora. Shunday qoraki, qorong'i kechalarning qora dostonlari mening sochimdan urilgandek, shu qora sochlarim meniki bo'lish bilan birga, qora kunga ham qolgan. Ularning tok novdalaridek rango-rang yopinchilari yo'q.

So'zlovchining ro'y bergan hodisalar haqida hikoya qilib berishi xabar **monologi** deyiladi. Xabar monologida voqelik roviy tilida bayon etiladi. U hikoyachilik va qissachilikda ko'proq qo'llaniladi. **Dialog.** Dialog nutq shakllaridan biri bo'lib, unda har bir fikr to'g'ridan-to'g'ri suhbatdoshga qaratilgan bo'ladi. Dialogik nutqning sintaktik tuzilishi monologik nutqga qaraganda sodda bo'ladi. Dialog fikrlarning qisqaligi bilan ajralib turadi. Unda suhbatni davom ettirish uchun eng zarur fikrlar ifodalanadi. Voqealar keng izohlanmaydi. Shu jihatdan ham dialog monologga o'xshamaydi. Dialog so'roq, buyruq va darak gaplardan tashkil topadi.

Polilog. Ikkidan ortiq ishtirokchilarning nutqidan tuzilgan suhbat polilog deyiladi. Polilog til xususiyatlari jihatidan dialogga o'xshaydi, faqat unda suhbatdoshlar soni ko'proq bo'ladi. So'zlovchi tomonidan o'rta tashlangan muammoga birdan ortiq ishtirokchi o'z fikrini bildirishi mumkin.

Misol:

O‘qituvchi: Bugun sizlardan bir savolga javob olishni istayman. Nega kitob o‘qish odati yoshlarda sustlashmoqda, deb o‘ylaysiz?

Dilorom: Menimcha, bunga asosiy sabab – internet va telefonlarning haddan ortiq ta’siri. Odamlar axborotni tezroq va osonroq tarzda olishni afzal ko‘rishyapti.

Sherzod: Ha, to‘g‘ri. Lekin maktab va oila ham bunda katta rol o‘ynaydi. Agar kichikligidan kitobga mehr uyg‘otilmasa, keyin bu odat shakllanmaydi.

Aziza: Yana bir sabab – zamonaviy yoshlarning e’tiborini jalb qiladigan zamonaviy adabiyotlar yetishmasligi deb o‘ylayman. O‘quvchiga yaqin bo‘lgan mavzular haqida yozilgan asarlar ko‘proq bo‘lsa, o‘qishga qiziqish ham oshardi.

Xulosa qilib aytganda har ikkala nutq turi inson tafakkuri va ijtimoiy hayotining ajralmas qismi bo‘lib, ularning har biri ma’lum sharoitga qarab samarali ishlatiladi. Aristotel fikricha, “Nutq inson tafakkurining ifodasi bo‘lib, u inson ijtimoiy hayotining asosidir.” Zamonaviy lingvistlar esa yozma nutqni axborotni keng auditoriyaga yetkazish vositasi sifatida ko‘radilar. Shunday qilib, og‘zaki va yozma nutq inson muloqotining ikkita asosiy shakli bo‘lib, har biri o‘ziga xos xususiyat va funksiyalarga ega. Og‘zaki nutq tezkor va tabiiy bo‘lsa, yozma nutq mantiqan aniq va uzoq muddat saqlanadigan shakldir. Har ikkisi ham til taraqqiyotida, madaniyat va ilm-fan rivojida muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, inson o‘z fikrini aniq va to‘g‘ri ifodalash uchun har ikki nutq shaklini mukammal egallashi lozim.

Fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida shakllangan sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, madaniyatshunoslik singari fanlarning hamkorligigina bu muammolarni ijobiy hal qilish imkonini beradi. Shunday qilib, muloqot inson faoliyatidagi eng murakkab jarayon sanalib, bu jarayonning amalga oshishida ma’lum qonun-qoidalar mavjud. Bu jarayonda so‘zlovchi va tinglovchi suhbatdoshlar zaruriy a’zo sifatida

ishtirok etishadi. Muloqotga ta'sir etuvchi omillar ta'sir birliklari mavjud bo'ladi. S.Mo'minov suhbatdoshlarning millatini, jinsini, yoshini, ijtimoiy belgilarini, ularning o'zaro yaqinlik darajasini, muloqot vaqtini, vaziyatni, holatni, ijtimoiy muhitni ana shu birliklar sifatida qaraydi.

Olimning fikricha, muloqot xulqi muammosini milliy xarakter millat aholisining o'ziga xos urf-odatlarini, qadriyat va an'analarini hisobga olmasdan turib o'rganish mutlaqo mumkin emas. Chunki muloqot xulqi milliy xarakterning uzviy bir qismi bo'lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Demak, muloqotning ham til, ham tildan tashqaridagi omillari mavjud bo'lib, ular o'zaro birlashgandagina kutilgan nutq shakllanishi mumkin. Shuning uchun ham dastlab muloqotning ana shu omillari haqida tushunchaga ega bo'lish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu ikki omil nutqiy jarayonda chambarchas bog'langan bo'lib, biri ikkinchisini taqozo qiladi va bir-birisiz yashay olmaydi. Vaziyatga bog'liq holda inson muomalasining ko'rinishlari shu qadar ko'p bo'ladiki, bir vaziyat va holatda amalga oshirilgan suhbat boshqa bir o'rinda hech qachon takrorlanmaydi.

Ular salomlashish, xayrlashish, tabriklash singari vaziyatlardagina umumiylikni tashkil qilishi va nutqiy odat degan ma'no ostiga birlashishi mumkin. Masalaning mohiyatini yanada yaxshiroq va tezroq anglash uchun dastlab tildan tashqarida bo'lgan omillar haqida mulohaza yuritish maqsadga muvofiq bo'ladi. Psixologik nuqtayi nazardan olib qaraganda muloqotda shaklning ahamiyati nihoyatda sezilib turadi. Suhbatdoshlar o'zaro tanish-notanishligidan qat'i nazar, odatda bir-birlariga samimiyat bildirishga, iltifotli, sermulozamat bo'lishga, izzat-ikrom, hurmat ko'rsatishga, manzirat qilishga, bir-birlarining kayfiyatiga, ko'ngliga qarab gapirishga harakat qiladilar. Muloqot jarayonida ko'zda tutilgan maqsaddan kelib chiqib, ba'zan ro'y beradigan noqulay vaziyatni yumshatishga harakat qiladilar. Bir-birlariga gapirib olishga imkon beradilar. Bunday vaqtda orada jimlik, sukunat hukmron bo'lishi,

suhbatda uzilishlar ro‘y berishi mumkin. Lekin muloyimlik bilan uni bartaraf etish yo‘llari ham axtariladi.

Bunday paytlarda suhbatdoshlarning yoshi, jinsi, saviyasi albatta sezilib turadi. Suhbat jarayonida, yuqorida ta’kidlaganimzdek, undan ko‘zda tutilgan maqsaddan kelib chiqib yoki suhbatdoshlarga mutlaqo bog‘liq bo‘lmagan holda buning aksi ro‘y berishi ham mumkin. Muloqot jarayoniga yuqorida sanab o‘tilganlardan boshqa ta’sir etuvchi tashqi omillar ham kuzatiladi. Suhbat jarayoniga aralashmayotgan, ammo suhbatdoshlar uchun hurmatli bo‘lgan kishining ta’siri bunga misol bo‘la oladi. Suhbatdosh ustozga, sevimli yoki jamiyatda obro‘si, hurmati bor kishiga, arboblari va amaldorlarga yaqin, hatto qarindosh bo‘lishi ham mumkin. Bu narsa ham ma’lum ma’noda tashqaridan suhbatdoshlar nutqini “boshqarib boradi”, uning davomi va yakuniga ta’sir ko‘rsatadi. Muloqotning hududiy farqlanishini ham e’tibordan chetda qoldira olmaymiz. Ko‘p yillik kuzatishlarimizdan ham, badiiy adabiyot namunalaridan ham ma’lum ki, qishloq odamlarining nutqi birmuncha sodda, zamonaviy nutq madaniyati talablariga hamma vaqt ham to‘liq javob beravermaydigan, shevachilik qusurlaridan butunlay qutulib keta olmagan nutq sifatida namoyon bo‘ladi. Ayni paytda bu nutq ko‘nglimizga qanchalik ma’qul bo‘lgan-bo‘lmaganligidan qat’i nazar, uning to‘g‘ri, samimiy bo‘lishini ham ta’kidlaymiz. Buning aksicha, necha ming yillar davomida madaniyat va ma’rifat markazi sanalib kelingan shahar muomala madaniyatida boshqacha manzarani kuzatamiz. Shaharning tub aholisi yoki unda uzoq yillar davomida yashayotgan kishilarning, ziyolilarning muomalasidagi sertavozelik, xushmuomalalik, vaziyatga, jamoaga, suhbatdoshning kayfiyatiga qarab muomalada bo‘lish singari tahsinga sazovor holatlarni alohida qayd etish mumkin. Ayni paytda, bu muloqotning samimiylik yoki aksincha, sun’iylilik, soxtalik darajasini baholash tinglovchi suhbatdoshlarning aql-u zakovatiga havola etiladi.

Nutq vaziyatiga qadar suhbatdoshlar suhbat mavzusidan yoki unga aloqador ayrim faktlardan xabardor bo'lgan bo'lishlari mumkin va bu narsa ularni ma'lum darajada muloqot jarayoniga tayyorlaydi. Ammo kutilgan natijalarni berish-bermasligini shu nutqiy vaziyatning o'zi belgilaydi. Mana shu muloqot jarayonining tuzilishini S.Mo'minov umumiy tarzda quyidagi bosqichlarga ajratadi:

I. So'zlovchi faoliyatidagi bosqichlar:

1. Salomlashish va murojaat bosqichi.
2. Tanishuv bosqichi.
3. Daromad bosqichi.
4. Muddao bosqichi.
5. Xotima va xayrlashuv bosqichi.

II. Tinglovchi faoliyatidagi bosqichlar:

1. Tinglash bosqichi.

2. Munosabat bildirish bosqichi. Olimning kuzatishlari shundan dalolat beradiki, muloqot jarayonidagi eng qiyin faoliyat tinglashdir. Chunki hamma holatlarda insonning "men"i bo'rtib turishligi suhbat jarayonida ham bilinadi. So'zlovchi odatda tinglovchiga o'z fikrini ma'qullatish istagida bo'ladi, o'zi ko'proq gapirishga intiladi yoki shunday bo'layotganini sezmay qoladi. Bunday paytda esa, tinglovchi – suhbatdoshga oson bo'lmaydi. Chunki tinglayotgan kishi ham xuddi so'zlayotgan kishining kayfiyati va istagida bo'lishi mumkin. S.Mo'minov tinglashning inson psixologiyasi bilan bog'liq xususiyatlaridan yana biri har kim o'zi xohlagan narsani eshitishi ekanligini ta'kidlab, Bxagva Shri Raynshning "Transsendentlik haqida" nomli asaridan qiziq bir hikoyani keltiradi: Ikki kishi shovqinli, odamlar bilan gavjum trotuarda ketayotgan ekan. Kutilmaganda ulardan biri: "Eshitgin-a, chigirtka qanday chiroyli sayrayapti!" – debdi. Hech narsa eshitmagan sherigi shunday olomon orasida, buning ustiga, mashinalar shovqini ostida qanday qilib chigirtkaning ovozi eshitganini ajablanib so'rabdi. Kasbi zoolog bo'lgan hamrohi buni qanday qilib tushuntirishni bilmabdi va

choʻntagidan bitta tanga olib trotuarga tashlabdi—yoʻlovchilar darrov bunga eʼtibor qilishibdi. Shunda u: “Koʻrdingmi, biz oʻzimiz istagan narsaning ovozini eshitamiz” – debdi. Harqalay, muloqot jarayonida til birliklari nutqiy vaziyat va ana shu koʻzda tutilgan maqsaddan kelib chiqib tanlanadi. Favqulodda holatlarda, qattiq ruhiy qoʻzgʻalish, masalan gʻazablangan paytlarda ishlatiladigan soʻzlar bu qamrovga kirmaydi. Muloqot jarayonining muhim qismini murojaatlar tashkil qiladi. Murojaat esa tanish kishilarga ham, notanishlarga ham boʻlishi mumkin. Bu vaziyat esa alohida til elementlarini tanlashni taqozo etadi. Masalan, notanish kishilarga murojaat qilinganda ishlatilishi odat tusiga kirgan soʻzlarni olaylik: yigit, ogʻayni, aka, uka, amaki, togʻa, jiyan, ota, buva, xola, buvi, momo, opa, singlim, qizim, bolam kabi. Bu soʻzlarga murojaat qiluvchining xohish-irodasi yoki kayfiyatiga qarab – jon subyektiv baho shakli qoʻshilishi mumkin. Bundan tashqari, bu murojaat soʻzlarining dialektal koʻrinishlari ham mavjud boʻlib, ularning barchasi birgalikda qoʻllanishda maʼlum hududiy-vazifaviy chegaralanishlarni keltirib chiqaradi. Masalan, kasb-hunarga oid usta soʻzini ishlatish faol. Lavoziim yoki vazifani ifoda etadigan rais buva, qozi buva, xoʻjayin, domla, muallim, doktor / duxtir, shofyor / shopir singari soʻzlar ham murojaatlarda turgʻunlik kasb etgan. Agar ularga o, ey, hov, hoy kabi undovlar qoʻshilib ishlatilsa, murojaat mazmuni oʻzgaradi. Garchi chaqiriq masofa nuqtai nazaridan murojaat qiluvchidan nisbatan uzoqroqdagi kishiga qaratilayotganday boʻlsa ham, bunday murojaatda maʼlum maʼnoda eshituvchiga nisbatan hurmat darajasi pasayadi.

Tanishlarga qaratilgan murojaatlar ham farqlanadi. Yoshi ulugʻ, lavozim jihatdan yuqoridagi, yaqin va hurmatli kishiga nisbatan qilinadigan murojaatlar tanish, ammo soʻzlovchi uchun unchalik ahamiyatli boʻlmagan kishiga nisbatan qilinadigan murojaatdan boshqacha boʻladi. Birinchi guruhdagi kishilarga nisbatan dada, dadash, azizim, onam, lobarim, dilbarim, erkam, pari, bek, gul, poshsho, botir, goʻzal, malak, boyvuchcha, boyvachcha, valineʼmat,

shirin, oppoq, doʻndiq, nuridiyda, jon, qanot, chiroq, gʻuncha, xon, xonim, poshsha, oy, shunqor, lochin, qaldirgʻoch, qoʻzi, boʻta, toy, qulun, arslon soʻzlari hamda –cha (qizcha, ukacha, oʻgʻilcha, bolacha); -chak/ -choq/-chiq (toychoq, qoʻzichoq, kelinchak), -kay (bolakay); -gina/-kina/-qina (qizgina, bolagina); -loq (qizaloq, boʻtaloq); -xon (Matlubaxon, Diloromxon), -jon (bolajon, ukajon, opajon, singiljon), -boy (Hamidboy, Hikmatboy), -bek (Javlonbek, Habibbek), -qul (Shodmonqul, Shodiqul), -toy (Nurislomtoy, erkatoy, kenjatoy), -oy (Oysuluv, Sanamoy, Toʻlgʻanoy, oyimqiz), -beka (Qutlibeka, Zulfiyabegim), -poshsha (Oyposhsha, kelinposhsha), -bibbi (Xurshidabibi, Shohidabibi), -pari, -bonu (Shahnozabonu, Dilnozabonu, Komilabonu), -niso (Guliniso, Xayriniso), -gul (Gulsanam, Bodomgul) affiksoidlari bilan murojaat qilinadi. Muloqot jarayonida soʻz va iboralarning maʼlum qolipda takrorlanaverishi kishilarda odat va koʻnikmalarni keltirib chiqaradi. Har bir muomala jarayonining oʻz qoida va odatlari shakllanib, u umumxalq, umummilliy xarakter kasb etadi. Muloqotda unga rioya qilish taomilga kiradi. Aksincha, undan chiqish bu odatlarga itoat qilmaslik deb qabul qilinadi. Inson muloqot jarayonida salomlashish, tanishish, xayrlashish, biron narsani iltimos qilish, tabriklash, minnatdorchilik bildirish singari koʻplab nutqiy vaziyatlarga duch keladi va ularning har birining oʻziga xos muomala odatlari mavjud boʻladi. Bu odatlar umuminsoniy, umummilliy urfodat va taomillar, madaniyat va qadriyatlar doirasida boʻladi. Masalan, salomlashish odati: assalomu alaykum – vaalaykum assalom, hormang – bor boʻling, xush kelibsiz – xushvaqt boʻling, yaxshimisiz – xudoga shukur; xayrlashish odati: men boray, boʻlmasa – oʻtirsangiz boʻlardi / choy ichib ketsangiz boʻlardi, xayr – omon boʻling, yaxshi qoling – yaxshi boring, yana kelinglar – sizlar ham boringlar; iltimos qilish odati: iltimos, agar mumkin boʻlsa, agar sizga malol kelmasa, bemalol boʻlsa, sizdan bir narsa soʻramoqchi edim, mobodo sizga ogʻirlik qilmasa,

imkoniyatingiz bo'lsa, nima desam ekan...so'rash sal noqulay bo'lib turibdi kabi.

O'zbek nutqiy odati tadqiqotchisi Sh.Iskandarova uning vazifa doirasini belgilab, suhbatdoshlar o'rtasida aloqa o'rnatish, ularning bir-birlariga iltifot ko'rsatishga harakat qilishi, suhbatni boshqarib borish, murojaat qilish, xitob, ta'sir etish singari omillarni qayd qiladi. Bundan tashqari, olima nutqiy odatlar insonlar o'rtasidagi chegaralanuvini ham alohida qayd qiladi. Masalan: keksalar bilan keksalar, keksalar bilan yoshlar, tengdosh keksalar, tengdosh yoshlar, ayollar bilan ayollar, erkaklar bilan erkaklar, ayollar bilan erkaklar o'rtasidagi muloqotlar va hokazo. Ularning har birida o'ziga xos odatlar shakllangan. Birgina ayollar o'rtasidagi muloqot jarayonida qo'llanilishi odat tusiga kirgan ayrim so'z va iboralarni eslab o'taylik: dugonajon, ovsinjon, egachi, aylanay, o'rgilay, girgitton, qoqindiq, asalim, shirinin, toychog'im va boshqalar. Bular barcha ayollar uchun umumiy bo'lgan til birliklari –ayol, buvi, ona, turmush o'rtog'i, dugona, farzand, opa, singil, amma, xola va notanish kishi bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda ularning har birining boshqa bir ayol bilan muloqot odati yana o'ziga xos tarzda shakllangan bo'ladi. Xullas, muloqot jarayoni g'oyatda murakkab bo'lib, suhbatdoshga vaziyatdan kelib chiqib munosabatda bo'lish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Notiqlikning turlari va tarkibi.

Adabiyotlarda notiqlik quyidagicha tasniflangan⁴⁵:

T/r.	Nutq turkumlari	Nutq turlari
1	Ijtimoiy-siyosiy notiqlik	Ijtimoiy-siyosiy nutq Hisobot nutqi (konf., majlislarda) Siyosiy nutq Sharhlar (xalqaro obzor) Miting nutqi Tashviqot nutqi
2	Akademik notiqlik	Ilmiy nutq Ilmiy axborot Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlaridagi ma'ruzalar
3	Sud notiqligi	Prokurorlik yoki ayblov nutqi Advokatlik yoki himoya nutqi Ayblanuvchining himoya nutqi
4	Ijtimoiy- maishiy notiqlik	Tantanalardagi nutq O'rtakashlar nutqi Sahna nutqi Teleradio jurnalistlar nutqi
5	Diniy notiqlik	Juma namozida imom va'zxonligi Amri ma'rufda imom va'zxonligi

⁴⁵ Ғойибов Н.в.б. Нотиқлик санъати. –Т ., 2012.

S.Inomxo‘jayevning “Notiqlik san’ati asoslari” kitobida esa quyidagicha tasniflangan⁴⁶:

/r.	Notiqlik turlari	Nutq ko‘rinishlari
	Siyosiy-ijtimoiy notiqlik	Siyosiy-ijtimoiy siyosiy-iqtisodiy mavzudagi nutq Sessiya, konferensiyadagi nutq Siyosiy nutq Diplomatik nutq Siyosiy sharh Harbiy vatanparvarlik nutqi Miting nutqi Ilmiy-ommabop nutq
	Akademik notiqlik	O‘quv yurtlari ma’ruzalari Ilmiy nutq (ma’ruzalar) Ilmiy sharh Ilmiy axborot
	Sud notiqligi	Qoralovchi (prokuror) nutqi Jamoatchi qoralovchi nutqi Oqlovchi (advokat) nutqi Jamoatchi oqlovchi nutqi O‘z-o‘zini himoya qilish nutqi
	Ijtimoiy-maishiy notiqlik	Madhiya (yubiley yoki maqtov nutqi) Ta’ziya (motam) nutqi Tabrik nutqi (tost) Teleradio jurnalistlar nutqi
	Diniy notiqlik	Xutba Va’z

⁴⁶ С.Иномхўжаев. Нотиқлик санъати асослари. –Т., 1982.

Savol va topshiriqlar:

- 1.Og‘zaki nutqning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
- 2.Yozma nutq qanday afzalliklarga ega?
- 3.Og‘zaki nutqning ekspressivligi qanday vositalar orqali ifodalanadi?
- 4.Yozma nutqda fikr izchilligi qanday ta’minlanadi?
- 5.Qaysi vaziyatlarda yozma nutq, qaysi vaziyatlarda og‘zaki nutq samaraliroq bo‘ladi?
- 6.Yozma nutqning qanday turlarini bilasiz? Har biriga misol keltiring.
- 7.Og‘zaki nutq dialogik va monologik shaklda qanday namoyon bo‘ladi?
- 8.Ilmiy nutq va publitsistik nutq o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
- 9.Og‘zaki nutqning rasmiy va norasmiy shakllariga misollar keltiring.
- 10.Voizlik san’ati qanday san’at?
- 11.Nutq so‘zlash jarayonida qanday qoidalariga amal qilish lozim?
- 12.Tinglovchiga aytilishi lozim bo‘lgan fikrga qanday talablar qo‘yiladi?
- 13.Qaysi nuqta tinglovchilarni komillikka boshlash nuqtasi hisoblanadi?
- 14.Siyosiy notiqlik haqida ma’lumot bering.
- 15.Diniy notiqlikning asosiy turlari haqida nimalarni bilasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. K. Yo‘ldoshev. Nutq madaniyati va uslubiyati. Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
2. R. Safarov. Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari. Toshkent: Akademya nashr, 2018.
3. Usmonov R.A. Kasbiy muloqotning etikasi va axloqi, 2010 yil.

4. Rajabov S.B. Nutq madaniyati va uning axloqiy aspektlari, 2012 yil.
5. Turaev A.K. Kasbiy nutq va uning etik qoidalari, 2014 yil.
6. Shomurodov B.T. Kasbiy nutq madaniyati va uning axloqiy tamoyillari 2021 yil: Toshkent, “Ma’naviyat” nashriyoti.
7. Nadim Muhammad Humayun. Nutq madaniyati (o‘quv qo‘llanma). TerDU NMM nashri, 2025.
8. О. Г. Соловьева. Риторика и культура делового общения. Москва: Юнити-Дана, 2016.
9. Carnegie D. – How to Win Friends and Influence People.
10. Goffman E. – The Presentation of Self in Everyday Life.
11. Rasulov R., Husanov N., Mo‘ydinov Q.: Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. – Toshkent, 2006.
12. .Karimov S. v.b. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish.
13. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – T.: O‘qituvchi, 1992.
14. Н.Ғойибов ва бошқалар. Нотиклик санъати. – Т., 2012.
15. Карнеги Д. Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Т.: O‘zbekiston, 2003.

7-mavzu: KASBIY YOZISH: HUJJATLAR VA ULARNING YOZMA STRUKTURASI

Reja:

- 1- Kasbiy yozishning o‘ziga xos xususiyatlari
- 2- Tashkiliy hujjatlar.
- 3- Farmoyish hujjatlari.
- 4- Ma’lumot-axborot hujjatlari .
5. Xizmat yozishmalari.

Tayanchso‘zlar: Kasbiy nutq, Rasmiy yozish, Tuzilma, Hujjat turlari, Ma’muriy hujjatlar, Axborot hujjatlari, Shartnomaviy hujjatlar, Tashkiliy hujjatlar, Hujjatning tuzilishi Terminologiya, Obyektivlik, Aniqlik va aniq bayon, Rekvizitlar, Sarlavha, Imzo va muhri, Hujjat raqami, Murojaat, Hujjatning maqsadi, Yozish, me’yorlari, Rasmiy til.

1. Kasbiy yozishning o‘ziga xos xususiyatlari

Kasbiy yozish hujjatlar tuzilishi, til uslubi va mazmuniga e’tibor qaratadi. Hujjatlar, jumladan, biznes maktublar, hisobotlar, shartnomalar, va memorandumlar turli format va strukturalarga ega bo‘lib, ular aniq va lo‘nda ifodalangan bo‘lishi kerak. Har bir turdagi hujjatning maxsus elementlari va ulardan foydalanish qoidalari kasbiy yozishning muhim qismi hisoblanadi.

Kasbiy yozishning ahamiyati zamon o‘tishi bilan yanada ortib bormoqda. Ishbilarmonlik va rasmiy muloqotda aniq, tushunarli va maqsadga muvofiq yozilgan hujjatlar nafaqat samarali muloqotning kafolati, balki tashkilotlar va shaxslar o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Hujjatlar turli maqsadlar uchun ishlatiladi: ma’muriy, axborot, va tashkiliy hujjatlar orqali qonuniy va amaliy ishlar amalga oshiriladi. Har bir hujjatning o‘ziga xos

strukturasi mavjud bo‘lib, bu unga rasmiylik, tartib va aniq maqsad kiritadi.

Hujjatlarning yozma strukturasi

- 1.Sarlavha hujjat nomi va turi ko‘rsatiladi.
- 2.Murojaat (agar kerak bo‘lsa) hujjat kimga yo‘llanayotgani yoziladi.
- 3.Asosiy matn maqsad, talablar va asosiy axborot bayon qilinadi.
- 4.Imzo va muhri rasmiy tasdiqlovchi elementlar.

Kasbiy yozish bu rasmiy va ishbilarmonlik hujjatlarini yozish va rasmiylashtirish jarayoni bo‘lib, aniq me‘yorlar va talablar asosida shakllanadi. Quyida kasbiy yozishning asosiy jihatlari, hujjatlarning turlari va ularning yozma strukturasi haqida ma‘lumot beramim.

Kasbiy yozishning o‘ziga xos xususiyatlari

Rasmiylik hujjatlar aniq va tushunarli bo‘lishi lozim. Obyektivlik shaxsiy fikr va emotsional iboralar ishlatilmaydi. Tartiblilik tuzilishi qat’iy tartibga ega bo‘ladi. Aniq terminologiya noto‘g‘ri talqin qilinmaydigan so‘z va iboralar ishlatiladi. Yozma shaklga rioya qilish hujjatlar belgilangan davlat tilida va amaldagi me‘yorlarga muvofiq yoziladi.

Har qanday hujjat muayyan axborotni u yoki bu tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi, demak, har qanday hujjatdagi birlamchi va asosiy unsur - bu tildir⁴⁷. Ayni paytda hujjatchilikda til axborotni faqat qayd etish vazifasinigina bajarib qolmasdan, boshqaruv faoliyatini izchil tartibga soluvchi vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham, avvalo, o‘z qadimiy an‘analarimizdan kelib chiqib va dunyo hujjatchiligidagi ilg‘or tajribalardan ijodiy foydalangan holda, hujjatchiligimizni takomillashtirish yo‘lidan bormoq kerak. Hujjatlarning sof o‘zbek tilidagi yagona andozalarini

⁴⁷ N. Mahkamov, A. Rafiyev, I Yo‘ldoshov Davlat tilida ish yuritish (Amaliy qo‘llanma). – Toshkent, Cho‘lpon, 2010. – B. 49.

yara-tish, bular bilan bog‘liq atamalarning bir xilligiga erishish borasida ish olib borish lozim. Mukammal va oqilona tashkil etilgan hujjatchilik har qanday idoradagi ish yuritishning asosi hisoblanadi. Shuning uchun ham zamonaviy xodim zaruriy axborotni rasmiy ish tilining tegishli shakllarida bimalol ifodalay olishi, idoraviy ish yuritish malakalarini puxta egallagan bo‘lishi zarur.

2. Tashkiliy hujjatlar

Tashkiliy hujjatlar mazmunan tashkilot, muassasa va korxonalarning huquqiy maqomi, tarkibiy tarmoqlari va xodimlari, boshqaruv jarayonida jamoa ishtirokining qayd qilinishi, boshqa tashkilotlar bilan aloqalarning huquqiy tomonlari kabi masalalarni aks ettiradi. Guvohnoma, yo‘riqnoma, nizom, qoida, ustav, shartnomalar ana shunday hujjatlar sirasiga kiradi⁴⁸.

Nizom-ustav

Guvohnoma

Ichki mehnat tartiboti qoidalari

Yo‘riqnoma

Tashkilot tuzilmasi va shtatlar soni. Shtat jadvali

Ta’tillar grafigi

Shartnoma

Mehnat bitimi

Nizom-ustav

Tashkilot yoki uning tarkibiy bo‘linmalari, kichik yoki qo‘shma korxona va shu kabilar tuzilishi, huquqi, vazifalari, burchlari, ishni tashkil qilish tartibotini belgilaydigan huquqiy hujjat. Nizom ayrim mansabdor shaxslarga va turli tadbirlar (ko‘rik, musobaqa, tanlov va boshqalar)ga nisbatan ham tuzilishi mumkin.

⁴⁸ .M. Aminov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, N. Mahmudov, Y. Odilov. Davlat tilida ish yuritish (Amaliy qo‘llanma). – Toshkent, O‘zbekiston, 2020. – B. 49.

Ko‘pincha nizom muassasalar ta’sis etilishi yoki tashkil topishi paytida tuziladi va yuqori tashkilotlar farmoyishi bilan (yoki tegishli hokimiyat tomonidan) tasdiqlanadi. Muassasalarning tarkibiy qismlari ularning rahbarlari tomonidan tuziladi va muassasa rahbari farmoyishi bilan yoki tasdiqlash ustxatini qo‘yish bilan kuchga kiradi.

Muvaqqat komissiyalar, guruhlar va shu kabilarning huquqiy maqomlari ham nizom bilan belgilanadi.

Nizomning asosiy zaruriy qismlari:

1. Vazifalari nizom bilan belgilanayotgan muassasa (tarkibiy qism) nomi.
2. Hujjat turining nomi (Nizom).
3. Mazmuni (matni): muassasa tuzilishining maqsad va asoslari; asosiy vazifalari; muassasa tuzilishi, huquqi, ishni tashkil qilish tartiboti
4. Muassasa rahbari imzosi.
5. Sana va joyi.
6. Tasdiqlash ustxati (yuqori qismida o‘ng burchakda joylashadi).

Tashkilot tuzilishi bilan bog‘liq nizomlarda «muassasa rahbari imzosi» o‘rniga jamoa umumiy yig‘ilishi tasdig‘i sanasi qo‘yiladi, shuningdek, ularda tegishli hokimiyatda tasdiqlangan sana, qaror raqami ham qayd etiladi. Shu munosabat bilan ularda zaruriy qismlar joylashish shakli umumiy shakldan o‘zgacharoq bo‘lishi mumkin

Ustav

Ustav muayyan munosabat doirasidagi faoliyat yoki biror davlat organi, tashkilot, muassasaning tuzilishi, vazifasini yo‘naltirib turadigan asosiy nizom va qoidalar majmuidir. Ustav biror organ yoki muassasa vazifalari va huquqiy holatini tavsiflaydigan me‘yoriy ahamiyatga ega. Binobarin, ustav nizomga nisbatan keng tushunchadir. U ko‘proq ma’lum bir tarmoq, sohalar, yirik

muassasalar bo'yicha tuziladi. Chunonchi, davlat nashriyotlari bo'yicha namunaviy ustav qabul qilingan, shu asosda har bir nashriyot o'z nizomini qabul qiladi. Ustavning zaruriy qismlari nizomning zaruriy qismlariga o'xshash bo'ladi. Lekin ustavning mazmun qismida moliyaviy va moddiy bazalari, hisobot berish, taftish organlari ishlari tartiboti va shu kabilar ko'rsatiladi.

Tarmoq (soha)ning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib, uning ustavida qo'shimcha qismlar ham bo'lishi mumkin. Masalan, aksiyadorlik jamiyatlari ustavida a'zolik haqidagi qoida, ya'ni aksiyadorlik jamiyatiga a'zo bo'lish, undan chiqish yoki chiqarish kabi qoidalar bo'ladi.

3. Farmoyish hujjatlari

Bu turdagi hujjatlar, asosan, tashkilot rahbari (direktor)-ning buyruq, ko'rsatma, farmoyishi hamda tashkilot (muassasa) qarorlari asosida yuzaga keladi⁴⁹.

Buyruq
Buyruqdan ko'chirma
Ko'rsatma
Farmoyish

Buyruq

Mazkur huquqiy hujjat muayyan muassasa oldida turgan asosiy va kundalik vazifalarni hal qilish maqsadida qo'llanadi. Mohiyat-e'tibori bilan buyruqlar ikkiga bo'linadi: asosiy faoliyatga oid va kadrlar shaxsiy tarkibiga oid. Ular ketma-ket tartibda alohida raqamlanadi va alohida saqlanadi. Asosiy faoliyatga oid buyruqlar ishni tashkil qilish, muassasa yoki uning bo'limlari faoliyatini tartibga solishda qo'llanadi. Ularda, odatda, yuqori tashkilotlardan kelgan ko'rsatma hujjatlar xodimlarga yetkaziladi, bularning ijrosi yuzasidan

⁴⁹ M. Aminov, N. Mahmudov Davlat tilida ish yuritish (Amaliy qo'llanma). – Toshkent, O'zbekiston, 2021. – B. 143.

aniq chora-tadbir belgilanadi, mas'ul shaxslar va bajarish muddati tayinlanadi.

Buyruq vositasida rahbarlar tashkilotning ishlab chiqarish, rejalashtirish, hisobot, moliyalashtirish, kredit ajratish, mahsulotni sotish faoliyati, tashqi iqtisodiy faoliyat, tashkilot tuzilmasini takomillashtirish hamda ishlarni tashkil etish va boshqa masalalar bo'yicha amaliy ish yuritadi. Ichki mehnat tartiboti qoidalari, mukofotlash nizomi va shu kabilarni tasdiqlash bilan bog'liq me'yoriy buyruqlar ham asosiy faoliyatga oid buyruqlar sirasiga kiradi. Bunday buyruqlar umumiy tarzda bo'lib, muayyan bir shaxsga emas, balki butun jamoaga qaratiladi.

Buyruqning asosiy zaruriy qismlari:

1. Gerb, muassasaning ramziy belgisi (blanka qismlari).
2. Vazirlik va boshqarma nomi.
3. Muassasa xos raqami.
4. Hujjat shaklining xos raqami.
5. Muassasa nomi.
6. Sarlavhasi (mazmunidan kelib chiqib nomlanadi).
7. Sanasi.
8. Raqami.
9. Buyruq chiqqan joy nomi.
10. Hujjatning nomi (Buyruq).
11. Buyruq matni (basharti ilovalari bo'lsa, qayd qilinadi).
12. Rahbar yoki o'rinbosar imzosi

Buyruq loyihasi mutaxassislar tomonidan tayyorlanadi; bosh yoki yetakchi mutaxassislar, yuriskonsult, bosh hisobchi bilan kelishiladi. Yuriskonsult buyruqni ko'rishda quyidagilarga e'tibor beradi: masalani buyruq bilan rasmiylashtirish maqsadga qanchalik to'g'ri kelishi; buyruq loyihasi amaldagi qonunlarga, hukumat qarorlariga qanchalik muvofiq kelishi; mazkur idoraning ilgari berilgan buyruqlariga mos kelishi.

Buyruq loyihasiga tegishli imzolar qo'yilib, u blankaga ko'chirilgach, tashkilot rahbari uni imzolaydi. Asosiy faoliyatga oid buyruqlarda, odatda, mazmunidan kelib chiqib sarlavha qo'yiladi (ba'zi qisqa buyruqlarda qo'yilmasligi ham mumkin). Rahbar imzolagan buyruq ish yuritish bo'yicha mas'ul xodim tomonidan tegishli daftarga qayd etiladi. Buyruqning asosiy matni asoslovchi (kirish) va farmoyish qismlaridan tarkib topadi. Asoslovchi (kirish) qismida buyruqdan maqsad, shart-sharoit, sabablar ko'rsatiladi, asos qilib olinayotgan buyruqqa havola qilinadi (nomi, raqami, sanasi yoziladi). Ayrim hollarda buyruqqa asos bo'lgan hujjat uning farmoyish qismi tegishli bandida ham ko'rsatiladi.

Ba'zi buyruqlarni asoslashga hojat bo'lmasligi mumkin, bunday hollarda ular to'g'ridan-to'g'ri farmoyish qismi bilan ham berilaveradi.

Buyruqning farmoyish qismi yangi satrdan, bosh harflar bilan yoziladigan «Buyuraman» so'zidan keyin boshlanadi. Shu so'zdan so'ng ikki nuqta qo'yilib, yangi satrdan farmoyishlar beriladi. Zaruriyatga qarab farmoyishlar bandlarga bo'linib, arabcha raqamlar bilan belgilanadi. Raqamdan so'ng nuqta qo'yilib, so'z bosh harfdan boshlanadi. Farmoyishlarda, odatda, kim qanday vazifani qaysi muddatda bajarishi ko'rsatiladi. Harakat majhul fe'l shaklida ifodalanadi («Amalga oshirilsin», «Ta'minlansin», «Yuklatilsin», «Hisoblansin» va h.k.).

Bajaruvchilar – muassasa yoki uning tarkibiy qismlari (bo'limlari), mansabdor shaxslar (lavozimlari ko'rsatilgan holda) ko'pincha jo'nalish kelishigida qayd qilinadi. Buyruqda ishning bajarilish muddati umumiy tarzda yoki har bir farmoyishda aniq ko'rsatilishi mumkin. Buyruq imzo chekilgandan so'ng kuchga kiradi. Lekin ayrim bandlarga oid farmoyishda kuchga kirish muddati aniq ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Buyruqning farmoyish qismi oxirida buyruqni nazorat qilish kimga yuklatilganligi ham qayd qilib qo'yiladi: «Buyruq ijrosini nazorat qilish (lavozimi va familiyasi

to‘liq yoziladi) zimmasiga yuklatilsin». Ba’zi buyruqlarda shu buyruq munosabati bilan ilgarigi joriy yoki boshqa xil hujjat bekor qilinganligi ham ko‘rsatib o‘tiladi.

4. Ma’lumot-axborot hujjatlari

Ma’lumot-axborot hujjatlari anchayin katta guruhni tashkil qiladi, ular ish yuritish jarayonida, ayniqsa, ko‘p ishlatiladi. Bu guruh ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma’lumotnoma, tavsifnoma, e’lon, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimayi hol, tushuntirish xati, hisobot kabi hujjatlarini o‘z ichiga oladi.

Ariza

Bayonnoma

Bayonnomadan ko‘chirma

Bildirishnoma, bildirish, bildirgi

Vasiyatnoma

Dalolatnoma

Ishonchnoma

Ma’lumotnoma

Tavsifnoma, tavsiyanoma

Tavsiyanoma

Tarjimayi hol

Tilxat

Tushuntirish xati

E’lon

Hisobot

Ariza

Muayyan muassasaga yoki mansabdor shaxs nomiga biror iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan rasmiy hujjat. Ariza amaliyotda eng ko‘p qo‘llanadigan va keng tarqalgan ish qog‘ozidir. Maktab o‘quvchisi va talaba, menejer va fermer, muhandis va olim, tadbirkor va mansabdor shaxs – jamiyatning

barcha a'zosi ariza yozishdan xoli emas⁵⁰. Ariza yozuvchilarning yoshi va lavozimi, ariza yo'llanayotgan muassasalar va idoralar g'oyat xilma-xildir. Arizalar ilmiy-tadqiqot muassasasi direktoriga, maktab direktoriga, oliy o'quv yurti rektoriga, korxona direktoriga, tuman rahbariyatiga – xullas, oddiy arizachining taklif, iltimos yoki shikoyatini ko'rib chiqib hal qila oladigan har qanday idora, har qanday boshliq nomiga yozilishi mumkin. Hajmi, uslubi va turidan qat'i nazar, ariza o'zining umumiy zaruriy qismlariga ega va u ana shu qismlarning izchilligi asosida tuziladi.

Arizaning zaruriy qismlari:

1. Ariza yo'llangan muassasaning yoki mansabdor shaxsning nomi.
2. Ariza yozuvchining turarjoyi, vazifasi, ismi, otasmi va familiyasi.
3. Hujjatning nomi (Ariza).
4. Asosiy matn (taklif, iltimos, shikoyat).
5. Arizaga ilova qilinadigan hujjatlar nomi (agar zarur deb topilsa).
6. Ariza yozuvchining imzosi, ismi va otasmi bosh harflari, familiyasi.
7. Ariza yozilgan vaqt (yil, kun va oy).

Shuni eslatib o'tmoq joizki, arizaning zaruriy qismlari barcha arizalarda ham birday takrorlanavermaydi. Masalan, xodim o'zi ishlayotgan korxona yoki idora rahbariyatiga ariza yozganda, uning yashash joyi haqidagi ma'lumot zarur bo'lmaydi. Bunday hollarda xodim o'zi ishlaydigan bo'lim va lavozimini ko'rsatsa, kifoya. Shuningdek, ko'pchilik arizalar uchun ilovalarning ham hojati bo'lmaydi. Ariza ham boshqa har qanday rasmiy hujjat kabi aniq va qisqa jumlar bilan tushunarli qilib yozilishi kerak.

1. M. Aminov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, N. Mahmudov, Y. Odilov. Davlat tilida ish yuritish (Amaliy qo'llanma). – Toshkent, O'zbekiston, 2020. – B. 160.

Ma'lumot-axborot hujjatlari anchayin katta guruhni tashkil qiladi, ular ish yuritish jarayonida, ayniqsa, ko'p ishlatiladi. Bu guruh ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimayi hol, tushuntirish xati, e'lon, hisobot kabi hujjatlarni o'z ichiga oladi.

TUSHUNTIRISH XATI

Xizmat sohasidagi, xizmatga aloqador masalani, uning ayrim jihatlarini yozma izohlovchi va muassasa (bo'lim) rahbariga (ichki) yoki yuqori tashkilotga (tashqi) yo'lanuvchi hujjatdir⁵¹. Yuqoridagi ta'rifdan ko'rinadiki, tushuntirish xati xuddi ma'lumotnoma va bildirishnoma singari ichki va tashqi xususiyatga ega. Keyingi holatda, ya'ni tushuntirish xati yuqori tashkilotga yuborilayotganda, u ko'pincha biror asosiy hujjat (rejalar, hisobotlar, loyihalar)ga ilova tarzida bo'lib, mazkur hujjatni umuman yoki uning ba'zi o'rinlarini qisman izohlab, tushuntirib beradi. Bu xildagi tushuntirish xati, shuningdek, muassasada bo'lib o'tgan voqea-hodisaga, rahbarning ba'zi xatti-harakatiga, rejalashtirilgan ishlarning bajarilmay qolishiga ham izoh beradi yoki dalillaydi. Demak, bu holda tushuntirish xati mustaqil hujjat hisoblanmaydi, shunga qaramay, u muassasa xos ish qog'ozida rasmiylashtiriladi va rahbar tomonidan imzolanadi.

Ichki, boshqacha aytganda, shaxsiy tushuntirish xatlari, asosan, xodim (ishchi, xizmatchi, fermer xo'jaligi a'zosi, talaba) tomonidan, ba'zan bo'linmalar rahbarlari tomonidan muassasa rahbari nomiga yoziladi. Unda ish (o'qish) jarayonida xodim (talaba) tomonidan sodir etilgan ba'zi xatti-harakatlar (masalan, ish yoki o'qishga kech qolish, kelmay qolish, reja yoki ayrim topshiriqni bajarmaganlik, belgilangan

⁵¹ M. Aminov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, N. Mahmudov, Y. Odilov. Davlat tilida ish yuritish (Amaliy qo'llanma). – Toshkent, O'zbekiston, 2020. – B. 312.

tartib-qoidalariga rioya qilmaganlik va boshqalar) va ularning sabablari izohlanadi, dalillanadi. Bevosita xodim (muallif) tomonidan imzolanadigan bunday tushuntirish xati oddiy qog‘ozga yoziladi. Shaxsiy tushuntirish xatlari, odatda, mansabdor (rahbar) shaxsning talabi bilan yoziladi, chunki u keyinchalik xodim haqida muayyan qarorga kelish, unga nisbatan tegishli intizomiy jazo chorasi qo‘lash yoki, dalillar asosli (uzrli) bo‘lsa, qo‘lmaslik uchun asos vazifasini o‘tashi mumkin.

Umuman, tushuntirish xati quyidagi zaruriy qismlardan iborat bo‘ladi:

1. Hujjat yo‘llanayotgan tashkilot yoki mansabdor shaxsning to‘liq nomi.
2. Hujjatni tayyorlagan (yozgan) muassasa yoki shaxsning to‘liq nomi.
3. Hujjat turining nomi (Tushuntirish xati).
4. Hujjat matni (mazmuni).
5. Imzo.
6. Sana (hujjat yozilgan vaqt).

5. Xizmat yozishmalari

Xizmat yozishmalari mazmunan xilma-xil bo‘ladi. Ularda muassasa faoliyatining turli masalalari bilan bog‘liq talab, iltimos, taklif, kafolat kabilar aks ettiriladi. Bu ma’noda xizmat yozishmalari hujjatlarning yuqorida ko‘rsatilgan guruhlari bilan uzviy aloqadordir. Shularni hisobga olib, xizmat yozishmalari hozirgi zamon hujjatshunosligida mazkur guruhlardan keyin alohida guruh sifatida tasniflangan va bu mantiqan o‘rinli. Har qanday yozishmada, umuman, ko‘plab hujjatlarda manzil yozishga to‘g‘ri keladi. Manzil aksariyat hujjatlarning tarkibiy qismidir.

Xatlar

Manzil
Taklifnoma
Telegramma, telefonogramma
Telegramma
Telefonogramma
Axborot xat
Da'vo xati
Talabnoma
Ilova xat
Iltimos xat
Kafolat xati
So'rov xati
Tasdiq xat
Farmoyish xat
Diplomatik va tijorat yozishmalari
Diplomatik yozishmalarning turlari
Tijorat yozishmalari

Xatlar

Xat insonlar o'rtasidagi muloqot shakllaridan biri bo'lib, uning yuzaga kelishi yozuv va masofa bilan bog'liqdir. Ya'ni, u faqat yozuv yordamidagina shakllanadi va ma'lum masofada bo'lgan kishiga jo'natiladi. Unda xat muallifining fikr-mulohazalari va his-tuyg'ulari ifoda etiladi. Xatni jo'natish esa ma'lum vositalar yordamida amalga oshiriladi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ushbu so'zning 9 ta ma'nosi berilgan: 1. Uzoqdagi kishiga biror xabar berish yoki fikrlashish maqsadida, odatda, pochta orqali yuboriladigan, biror matn yozilgan qog'oz, noma, maktub; 2. Xatda yozilgan matn, xat matni; 3. Yozuv uchun ishlatiladigan grafik belgilar, harflar sistemasi, grafika; 4. Harflarni yozishdagi o'ziga xos uslub, ko'rinish, yozuv xili; 5. O'qish va yozish, savod, savodlilik; 6. Yozuvdagi har bir qator, satr yoki misra; 7. Chiziq, liniya; 8. Biror kimsa yoki narsani yozma

ravishda sanab ko'rsatish, ro'yxatga olish, ro'yxat; 9. Rasmiy qog'oz, hujjat. Bu o'rinda so'zning birinchi ma'nosi e'tiborga olinadi⁵².

Muassasalar orasida xizmat aloqalarini amalga oshiruvchi asosiy hujjatdir. Xat orqali bajariladigan masalalar ko'lami kong bo'lib, bunday yozishmalar vositasida turli ko'rsatmalar, so'rovlar, javoblar, tushuntirishlar, xabarlar, takliflar, iltimoslar, kafolatlar beriladi yoki qabul qilinadi. Mazmun jihatdan turlicha bo'lgan bunday hujjatlar umumlashtirilgan holda xizmat xatlari deb yuritiladi. Xizmat xatlari xususiyatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi. Xatlarni bajaradigan vazifasiga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- 1) javob xatni talab qiluvchi xatlar (da'vo xatlar, so'rov xatlar, iltimos xatlar).
- 2) javob xatni talab qilmaydigan xatlar (ilova xat, tasdiq xat, eslatma xat, axborot xat, kafolat xat va boshqalar).

Ushbu xatlar ma'lum bir maqsadda yoziladi, masalan, kafolat xatlarda kafolat berish ifodalansa, ilova xatlarda xatga ilova qilinayotgan hujjatlar haqida axborot beriladi. Biroq shunday xatlar ham uchraydiki, uning mazmunida ham kafolat berish, ham iltimos, ham eslatish ma'nolari ifodalanadi. Xizmat xatlari, odatda, xatlar uchun tayyorlangan bosma ish qog'ozlariga yoziladi. Rasmiy ish qog'ozlari bo'lmagan hollarda xizmat xatlari xos ish qog'oziga yoki oddiy qog'ozga yoziladi. Xat oddiy qog'oz varaqqa yozilsa, uning chap tomonidagi yuqori burchagiga xat jo'natayotgan muassasa nomi ko'rsatilgan to'rtburchak muhr qo'yiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Kasbiy yozishning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Kasbiy yozishning kamida uchta asosiy xususiyatini sanang (masalan: rasmiylik, obyektivlik, tartiblilik...). Har biriga qisqa izoh bering.

⁵² S.A. Karimov, Sh.M. Maxmatmurodov, O.N. Karimova. (Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish). – Toshkent, O'zbekiston, 2020. – B. 126-127.

3. Tashkiliy hujjatlar qanday turlarga bo‘linadi va ularning asosiy vazifasi nima?
4. Nizom va ustav o‘rtasidagi asosiy farq nimada?
5. Buyruq hujjatining asosiy zaruriy qismlarini sanab bering.
6. Ma’lumot-axborot hujjatlari qaysi hujjatlarni o‘z ichiga oladi?
7. Arizaning zaruriy qismlari nimalardan iborat?
8. Tushuntirish xati qachon yoziladi va uning asosiy qismlari qanday?
9. Xizmat yozishmalari va ularning xat turlari haqida nimalarni bilasiz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. M. Aminov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov, N. Mahmudov, Y. Odilov. Davlat tilida ish yuritish (Amaliy qo‘llanma). – Toshkent, O‘zbekiston, 2020.
2. K. Yo‘ldoshev. Nutq madaniyati va uslubiyati. Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2015.
3. R. Safarov. Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2018.
4. T. Sh. Karimov “Davlat tilida ish yuritish: Nazariy va amaliy asoslar” T., –: 2021.
5. R. Safarov. Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2018.
6. Usmonov R.A. Kasbiy muloqotning etikasi va axloqi, 2021 yil: Toshkent, "Ma'naviyat" nashriyoti.
7. “Davlat tilida ish yuritish: O‘zbekiston Respublikasida amaldagi qonunlar” yil: 2020 davlat nashriyoti, Toshkent.
8. T. M. Yusupova "Davlat tilida ish yuritish: Me'yoriy hujjatlar va qo‘llanmalar" – yil: 2018.

8-mavzu: RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA KASBIY NUTQ⁵³.

Reja:

- 1- Kasbiy nutq madaniyatida raqamli texnologiyalarning o‘rni.
- 2- Raqamli texnologiyalarning kommunikatsiyaga ta’siri.
- 3- Raqamli kommunikatsiyada uchraydigan muammolar.

Tayanchso‘zlar: Elektron hujjatlar, raqamli savodxonlik, sun’iy intellekt, onlayn ta’lim va kasbiy nutq, raqamli iqtisodiyot va til, raqamli texnologiy, kommunikatsiya texnologiyalari, texnologik kommunikatsiya,

1. Kasbiy nutq madaniyatida raqamli texnologiyalarning o‘rni

Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga jadal kirib kelmoqda. Ta’lim, tibbiyot, biznes va hatto davlat boshqaruvi jarayonlari ham raqamlashtirilmoqda. Ushbu texnologik o‘zgarishlar kasbiy nutq madaniyatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Raqamli texnologiya signallarni diskret (aniq ajratilgan) qiymatlar ketma-ketligi ko‘rinishida ifodalovchi, ma’lumotlarni saqlash, uzatish va boshqarishning zamonaviy usuli bo‘lib, axborot-kommunikatsiya vositalarining asosiy tamoyillariga tayanadi⁵⁴.

Globalashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari hayotning barcha sohalarini, jumladan, kasbiy muloqot madaniyatini tubdan o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi kasbiy faoliyatda muloqot vositalari, shakllari va uslublarning sifat jihatidan yangilanishiga olib kelmoqda. Bu esa har

⁵³ Andreas, N. B. (2025). *CMS 341: Digital Communications* [Course syllabus]. The University of Texas at Austin. Syllabus PDF: [CMS 341 — Digital Communications, Spring 2025 Syllabus PDF](#)

⁵⁴ X. Ziyoyeva, "Axborot texnologiyalari asoslari", 2020

bir soha mutaxassisidan nafaqat til normalariga amal qilishni, balki raqamli savodxonlik, texnologik vositalardan samarali foydalanish va virtual muhitda madaniyatli muloqot qila olish ko'nikmalarini ham talab etadi⁵⁵. Raqamli texnologiyalar kasbiy muloqot imkoniyatlarini kengaytiradi, lekin bu jarayonda nutq madaniyatiga, rasmiylikka va texnologik etikaga e'tibor qaratish lozim. Kelajakda sun'iy intellekt va yangi kommunikatsion platformalar kasbiy nutqni yanada o'zgartirishi kutilmoqda.

Kasbiy nutq madaniyati mutaxassisning o'z sohasi doirasida aniq, lo'nda, asosli va madaniyatli tarzda fikr bildirga olish malakasi bo'lsa, raqamli texnologiyalar axborotni yig'ish, saqlash, uzatish va qayta ishlashni raqamli shaklda amalga oshiruvchi texnologiyalar majmuasidir. Bugungi kunda ikki tushuncha o'zaro uyg'unlashgan holda rivojlanib, kasbiy muloqotning yangi bosqichini shakllantirmoqda.

Kasbiy nutq madaniyatida raqamli texnologiyalarning roli quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Axborot uzatish va almashinish tezligini oshirish Raqamli texnologiyalar, ayniqsa internet, messenjerlar (Telegram, Zoom, Microsoft Teams) orqali mutaxassislar o'zaro tezkor axborot almashinuvini amalga oshiradilar. Bu esa kasbiy muloqotda aniqlik va tezlikni ta'minlaydi⁵⁶.

2. Masofaviy kasbiy muloqotni rivojlantirish Online platformalar yordamida o'qituvchilar, mutaxassislar va rahbarlar geografik chegaralardan qat'i nazar, masofaviy muloqotni yo'lga qo'yish imkoniga ega bo'ldilar. Bu esa ayniqsa pandemiya davrida dolzarb bo'ldi⁵⁷.

3. Nutq namunalari va madaniyati ustida ishlash imkoniyati Audio va video yozuvlar orqali kasbiy nutq namunalari tahlil qilish,

⁵⁵ R.T. Gaziyeva, E. O. Bozorov, D. Yadgarova (Raqamli texnikaga kirish va avtomatika asoslari) Darslik. – Toshkent, O'zbekiston, 2021. – B. 12.

⁵⁶ Umarov B.A. "Raqamli texnologiyalar vositasida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish", 2025.

⁵⁷ Turkle, S. (2011). Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other.

xatolarni aniqlash va takomillashtirish mumkin bo'ldi. Bu til o'rganishda ham, notiqlik san'atini egallashda ham muhim⁵⁸.

4. Multimodal muloqotni qo'llab-quvvatlash Raqamli texnologiyalar matn, tovush, video va grafikani birlashtirgan holda ko'pkanalli (multimodal) muloqot imkonini yaratdi. Bu esa murakkab axborotlarni sodda va tushunarli yetkazishga xizmat qiladi⁵⁹.

5. Professional tayyorgarlik va malaka oshirishda foydalanish Raqamli texnologiyalar orqali onlayn kurslar, webinarlar, virtual laboratoriyalar orqali o'qituvchilar va boshqa kasb egalari kasbiy nutq ko'nikmalarini doimiy rivojlantirib borishmoqda⁶⁰.

Vaqtni samarali boshqarado, Videokonferensiyalar orqali vaqtni samarali boshqarish, tezkor muloqot qilish va ko'proq insonlar bilan ulanish imkoniyati paydo bo'ladi. Kasbiy nutqda qisqalik va aniqlik muhim ahamiyat kasb etadi, shuning uchun videokonferensiyalar bu jihatlarni rivojlantiradi.

2. Raqamli texnologiyalarning kommunikatsiyaga ta'siri

Axborot-kommunikatsiya imkoniyatlarini kengaytirish bu raqamli vositalar elektron pochta, veb-konferensiyalar (Zoom, Google Meet), onlayn taqdimotlar va sun'iy intellektga asoslangan tarjimonlar kasbiy muloqotni tezkor, qulay va global tusga keltirmoqda. Masalan, tibbiyot, muhandislik, ta'lim sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar geografik chegarasiz holda o'zaro aniq va mantiqiy axborot almashish imkoniyatiga ega bo'lib, bu holat nutqning madaniyatli va samarali shakllanishiga zamin yaratadi. Nutq malakalarini rivojlantirish uchun interaktiv platformalar Raqamli texnologiyalar yordamida yaratilgan interaktiv simulyatsiyalar,

⁵⁸ Men, L. R. (2021). Strategic Internal Communication. Routledge.

⁵⁹ Kress, G., & van Leeuwen, T. (2001). Multimodal Discourse.

⁶⁰ Boulton, A. (2016). Digital Learning and Teaching: New Frontiers.

onlayn kurslar, treninglar va videodarslar mutaxassislarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, matnli tahlil, audiovizual vositalar va virtual ta'lim muhiti kasbiy muloqot uslublarini takomillashtirish imkonini beradi. Onlayn muloqot sharoitida ham til madaniyatiga rioya qilish, mos so'z tanlovi, muloqot etikasi, professional sadoqat va hamkorlik muhim ahamiyatga ega.

Bu jarayon esa raqamli savodxonlikni talab qilgani kabi, kasbiy nutq madaniyatini zamonaviy vositalar yordamida qayta shakllantirish zaruriyatini tug'diradi. Lingvistik texnologiyalar integratsiyasi bugungi kunda nutqni avtomatik tuzatish, grammatika va stilistika tekshiruvchilari, ovozdan matnga aylantirish tizimlari keng qo'llanmoqda. Bu texnologiyalar og'zaki va yozma nutqning aniq, mantiqiy va uslubiy jihatdan to'g'ri shakllanishiga ko'maklashadi. Raqamli vositalar orqali nutq faqat og'zaki yoki yozma emas, balki grafik, audio, video va interaktiv shakllarda ifodalanadi. Bu esa auditoriyaning e'tiborini tortish, fikrni tushunarli yetkazish va kommunikatsion ta'sirchanlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. B.A.Umarov tomonidan tayyorlangan "Raqamli texnologiyalar vositasida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy kompetentligini takomillashtirish" mavzusidagi PhD dissertatsiyasida raqamli texnologiyalarning aynan nutq madaniyatini shakllantirishdagi roli alohida ko'rsatib o'tiladi.

Tadqiqotda ta'kidlanishicha: "Raqamli texnologiyalar yordamida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini, xususan, nutq madaniyatini rivojlantirishda interfaollik, refleksiya, ijodiy fikrlash va kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish asosiy yo'nalishlar sifatida qaraladi." Shuningdek, dissertatsiyada "Elektron amaliyot" platformasi orqali bo'lajak o'qituvchilar yozma, og'zaki va vizual ifoda uslublarini mashq qilib, raqamli muloqot etikasi, tahliliy fikrlash va so'z tanlash madaniyatini shakllantirishi isbotlangan. Tajriba-sinov ishlari raqamli texnologiyalar asosida olib borilgan

mashgʻulotlar talabalarning nutqiy va kasbiy kompetensiyasini ancha oshirganini koʻrsatdi. Raqamli texnologiyalar kasbiy nutq madaniyatini shakllantirishda nafaqat vosita, balki strategik imkoniyat sifatida qaralmoqda.

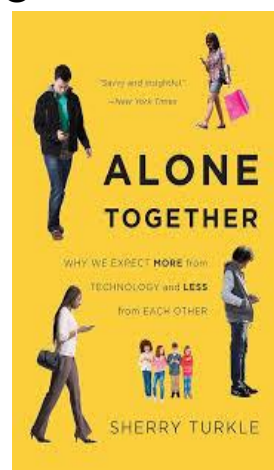
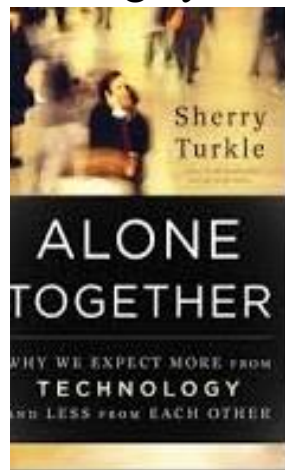
Bu vositalar mutaxassislarning muloqot madaniyatini boyitadi, ularning professional imijini oshiradi, fikr almashuvni qulay va samarali qiladi, hamda til madaniyatini yangi bosqichga olib chiqadi. Bugungi raqamli taʼlim va ish muhitida, kasbiy nutqni madaniyatli, interaktiv, mantiqiy va multimodal tarzda yetkaza oladigan mutaxassislar eng talabgir kadrlarga aylanmoqda. Shuning uchun ham raqamli texnologiyalar asosida kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirish zamonaviy taʼlim va mehnat bozorining ustuvor vazifasidir.

Raqamli texnologiyalar zamonaviy kommunikatsiya jarayonlariga sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Bu borada amerikalik media olimi **Henri Jenkins**ning kommunikatsiya madaniyati nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. **Jenkins** raqamli texnologiyalar va anʼanaviy media vositalarining bir-biriga yaqinlashuvi natijasida yangi ijtimoiy va madaniy shakllar yuzaga kelishini taʼkidlaydi. Unga koʻra, texnologik vositalarning integratsiyasi nafaqat ommaviy axborot oqimlarini, balki insonlar oʻrtasidagi muloqot shakllarini ham tubdan oʻzgartiradi⁶¹. Xususan, kasbiy nutq jarayonlarida raqamli kommunikatsiya formatlarining (masalan, videokonferensiya, onlayn yigʻilishlar va boshqa koʻp tomonlama muloqot shakllari) keng qoʻllanilishi bu sohaning interaktivligini oshirib, muloqotda koʻproq texnologik savodxonlik va multimodal kompetensiyalarni talab etmoqda.

⁶¹ Jenkins, H. (2006). Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York: New York University

Zamonaviy raqamli texnologiyalarning insonlararo muloqotga ta'siri turli tadqiqotchilar tomonidan keng yoritilgan. Xususan, amerikalik sotsiolog va psixolog Sherri Turklning *“Yolg‘izlikda birga”* asarida bu masalaga chuqur ilmiy yondashuv taklif etiladi. Turkle raqamli texnologiyalar insonlarni texnik jihatdan birlashtirayotgani bilan birga, ularning real, ya'ni yuzma-yuz muloqotlariga salbiy ta'sir ko'rsatayotganini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, *odamlar ko'proq onlayn aloqada bo'lishar ekan, haqiqiy suhbatlar va emotsional bog'lanishlar qisqarmoqda*⁶².

Kasbiy kontekstda esa bu holat, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Chunki raqamli muloqot vositalarining keng qo'llanilishi kasbiy nutq jarayonining qisqarishiga va insonlar o'rtasidagi bevosita muloqotning kamayishiga olib kelishi mumkin. Bu esa samarali fikr almashinuvi va jamoaviy hamkorlik uchun muhim bo'lgan jonli suhbatlarning o'rnini raqamli vositalarning egallashiga olib keladi.

Videokonferensiyalar kasbiy muloqotda juda katta ahamiyatga ega bo'lib, nutq madaniyatining rivojlanishiga bir nechta jihatlarida hissa qo'shadi. Quyida bularning ba'zilar keltirilgan:

Vizual aloqaning kuchayishi Videokonferensiyalar yuzma-yuz muloqotning imkoniyatlarini taqdim etadi, bu esa ishtirokchilarga bir-birining yuz ifodalarini va jismoniy xatti-harakatlarini ko'rish imkonini beradi. Bu elementlar muloqotda

⁶² Turkle, S. (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books

tushunishni yaxshilaydi, noaniq yoki tushunarsiz iboralar kamayadi, va umumiy nutq madaniyati yaxshilanadi. Global ish muhitini ta'minlash Videokonferensiyalar turli mamlakatlardan va mintaqalardan bo'lgan odamlar o'rtasida muloqot qilish imkoniyatini yaratadi. Bu xalqaro ish muhitida aniq va madaniy muloqotning rivojlanishiga hissa qo'shadi. Turli madaniyatlar va tillarda muloqot qilish zarurati, nutq madaniyati va professional etika qoidalarini yanada takomillashtirishga olib keladi.

Raqamli texnologiyalar insonlarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etib, ta'lim jarayonini innovatsion yondashuv asosida samarali tashkil etish imkonini beradi. Ularni didaktik talablar asosida moslashtirish esa ta'lim jarayonining sifatini oshirishga, shuningdek, o'qituvchilarning analitik fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining shaffofligini ta'minlash, interaktiv va moslashuvchan o'quv muhitini yaratish imkonini beradi.

Bun esa insonlarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli, ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvni ustuvorlik bilan qo'llash va raqamli texnologiyalarni pedagogik imkoniyatlarga moslashtirish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi insonlarning insonlarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishda qiyosiy loyihalashtirish, tahliliy prognozlash va malakaviy amaliyotga oid pedagogic strategiyalarga ustuvorlik berish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonining sifatini oshirish, insonlarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan integratsiya qilish hamda ularning kasbiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Amaliyotga asoslangan strategiyalar insonlarning real kasbiy faoliyatga tayyorgarligini oshirib, ularda mustaqil qaror qabul

qilish, innovatsion yondashuv va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

3. Raqamli kommunikatsiyada uchraydigan muammolar

1. Emotsional ifoda va kontekstning yetishmasligi

Yuzma-yuz muloqotda tana tili, mimika, ovoz ohangi kabi paralingvistik belgilar muhim ahamiyatga ega. Raqamli muloqotda esa bu unsurlar yo'q yoki cheklangan bo'ladi, bu esa tushunmovchilikka olib kelishi mumkin⁶³.

2. Noaniqlik va noto'g'ri talqin qilish

Matnli muloqotda yozilgan gaplar ko'pincha kontekstga bog'liq holda noto'g'ri talqin qilinadi. Ayniqsa rasmiy, kasbiy nutqda bu muammo jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin⁶⁴.

3. Texnik nosozliklar va platformaga bog'liqlik

Internet uzilishi, platformalarning ishlamay qolishi yoki texnik qiyinchiliklar muloqot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday muammolar ayniqsa onlayn darslar, intervyular yoki konferensiyalarda muhim ahamiyatga ega⁶⁵.

4. Axborot ortig'i va diqqatning pasayishi

Ko'p sonli xabarlar, elektron pochta, bildirishnomalar tufayli foydalanuvchilar diqqatini jamlay olmaydi, bu esa samarali kasbiy muloqotni susaytiradi.

Carr, N. (2010). *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*.

⁶³ Daft, R. L., & Lengel, R. H. (1986). Organizational Information Requirements, Media Richness and Structural Design. *Management Science*.

⁶⁴ Walther, J. B. (1996). Computer-mediated communication: Impersonal, interpersonal, and hyperpersonal interaction. *Communication Research*.

⁶⁵ Rice, R. E., & Gattiker, U. E. (2001). *New Media and Organizational Communication*.

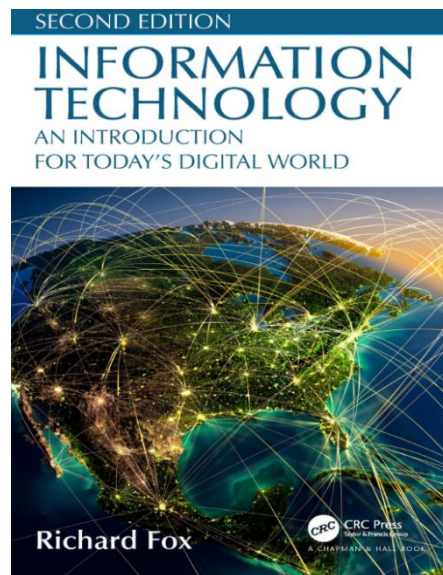
5. Maxfiylik va xavfsizlik muammolari

Onlayn platformalarda muloqot qilishda ma'lumotlar xavfsizligi muammosi dolzarb. Maxfiy ma'lumotlarning tarqalib ketishi yoki noto'g'ri qo'llanishi kasbiy obro'ga putur yetkazishi mumkin⁶⁶.

6. Kommunikatsion befarqlik (Digital Disconnection)

Ba'zi odamlar raqamli muloqotga haddan ortiq bog'lanib qolganligi sababli real hayotdagi ijtimoiy aloqalardan chetlashadi. Bu esa muloqot sifati va insoniy munosabatlarga salbiy ta'sir qiladi⁶⁷.

Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan masofaviy ta'lim bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. Uning moslashuvchanlik, modullilik, parallellik va keng qamrovlilik kabi xususiyatlari malakaviy amaliyot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Moslashuvchanlik individual ehtiyojlarga mos ta'lim, modullilik mustaqil o'zlashtirish imkoniyati, parallellik nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirish, keng qamrovlilik esa ta'limga kengroq auditoriyani jalb etish imkonini beradi.

Malakaviy amaliyotning maqsad, vazifa va mazmunini raqamli transformatsiya asosida takomillashtirish zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligi ta'kidlanib, amaliyotning maqsadini raqamli texnologiyalar yordamida aniq va o'lchanadigan natijalarga yo'naltirishga imkon beradi, bu esa o'quvchilar va o'qituvchilar uchun ta'lim jarayonining maqsadli va samarali bo'lishini ta'minlay olishiga e'tibor qaratildi. Vazifalar esa

⁶⁶ Solove, D. J. (2007). The Digital Person: Technology and Privacy in the Information Age.

⁶⁷ Turkle, S. (2011). Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other.

raqamli texnologiyalar yordamida differensiallashgan holda belgilab, talabalarning individual ehtiyojlari va imkoniyatlariga moslashtirilgan xolda kompetentsiyalarni samarali rivojlantirishga yordam beradi.

Mazmunning raqamli transformatsiyasi malakaviy amaliyotni interaktiv va innovatsion usullar orqali, ya'ni virtual va masofaviy treninglar, simulyatsiya dasturlari, elektron resurslar va platformalar yordamida o'quv jarayonining samaradorligi oshirilishiga yordam berishi aniqlangan. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni aralash ta'lim xususiyatlari bilan uyg'unlashtirish samarali ta'lim jarayonini tashkil etish uchun muhim mexanizm hisoblanadi. An'anaviy va raqamli ta'lim integratsiyasi nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lash imkonini beradi, bu esa o'qituvchilarning kasbiy ayyorgarligini sifatli rivojlantirishni ta'minlaydi. Raqamli vositalardan foydalanish interaktiv muhit yaratishga yordam berib, talabalarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi va ularning o'z-o'zini rivojlantirishiga zamin yaratadi. Moslashuvchan va modul tizimdagi ta'lim dasturlari har bir talabaning individual ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi va ularning rivojlanishiga yo'naltirilgan yondashuvni joriy qilingan. Ta'lim oluvchining intellektual imkoniyatlarini hisobga olgan holda, raqamli texnologiyalar asosida informasion yondashuvlar, amaliyotga yo'naltirilganlik, interaktivlik, ko'rgazmalilik va hamkorlik tamoyillarini amalga oshirish zamonaviy ta'lim jarayonining muhim yo'nalishi hisoblanishi, talabaning individual ehtiyoj va qobiliyatlariga mos shaxsiy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, bilim olish jarayonini samarali tashkil etish, raqamli simulyatsiyalar, virtual reallik va loyiha asosidagi o'qitish orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlangan.

Multimedia vositalari va interaktiv platformalar yordamida o'quv jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etish, guruhli faoliyat va jamoaviy loyiha asosida talabalarning o'zaro hamkorlik

ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, raqamli kontent va tahliliy vositalar orqali ta'lim mazmunini boyitish va chuqurlashtirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonini innovatsion usullar bilan boyitib, talabalarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda, shuningdek, ta'lim tizimining global talab va standartlarga moslashuvchanligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli amaliyot platformasi vositasida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasida kreativlik, ijodkorlik va nostandart muammoli topshiriqlarni kiritish o'quv jarayonining samaradorligi bo'lajak o'qituvchilarga ijodiy va innovatsion fikrlashni rivojlantirish, analitik ko'nikmalarni oshirish va amaliy pedagogik vaziyatlarda qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyati aniqlashtirilgan.

Raqamli texnologiyalar, shu jumladan virtual va kengaytirilgan reallik kabi innovatsion vositalarni ta'lim jarayoniga joriy qilish, bo'lajak o'qituvchilarning zamonaviy ta'lim usullarini o'zlashtirishiga yordam beradi. Shuningdek, o'z-o'zini rivojlantirish va baholash talabalar o'z malakalarini mustahkamlash va kasbiy o'sish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantira olishi ta'kidlangan. Interaktiv taqdimot tizimlari- videokonferensiya, virtual va AR texnologiyalaridan foydalanish, o'quv jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va samarali qilishga imkon berishi, talabalar bilan real vaqtda aloqada bo'lish, o'quv materiallarini vizual tarzda o'rganish va amaliy mashg'ulotlarni virtual muhitda o'tkazish imkoniyatini yaratadi.

Augmented Reality (AR) yordamida ta'lim jarayoni boyib, talabalarning ijodkorlik va analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirgan. Raqamli platformalar asosida o'quv amaliyotini baholash mezonlari va darajalari interaktiv tizimlar orqali shaffof va aniq amalga oshiriladi, bu esa talabalarning o'z rivojlanishlarini kuzatish va ta'limda muvaffaqiyatlarni yanada chuqurroq baholash imkonini beradi va ta'lim jarayonini modernizatsiya qilib,

o‘quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi, o‘quv amaliyotini baholashda esa aniq va samarali tizim yaratishga yordam beradi⁶⁸.

Savol va topshiriqlar:

1. Raqamli texnologiyalar tushunchasini izohlang. Ular qanday asosiy funksiyalarni bajaradi?
2. Kasbiy nutq madaniyati deganda nimani tushunasiz? U qanday asosiy xususiyatlarga ega?
3. Raqamli texnologiyalar kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirishda qanday afzalliklarga ega? Misollar bilan tushuntiring.
4. “Multimodal muloqot” nima? Bu tushuncha raqamli texnologiyalar bilan qanday bog‘liq?
5. “Raqamli texnologiyalar yordamida kasbiy nutq madaniyatini shakllantirishda duch kelinadigan muammolar va ularning yechimlari” mavzusida kichik esse yozing (100–150 so‘z).
6. Raqamli texnologiyalar yordamida kasbiy nutqdagi an‘anaviy va zamonaviy uslublar qanday farqlanadi? Misollar bilan tushuntiring.
7. Onlayn muloqotda kasbiy nutq madaniyatiga rioya qilmaslik qanday salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin?
8. "Elektron amaliyot" platformasi qanday jihatlari bilan kasbiy nutq kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi?
9. Raqamli savodxonlik kasbiy nutq madaniyatining qanday jihatlari bevosita ta’sir qiladi?
10. Zamonaviy kasbiy nutqni shakllantirishda sun’iy intellekt asosidagi vositalarning o‘rni va mas’uliyatli qo‘llanilishi haqida fikr yuriting.

⁶⁸ Umarov B.A. Raqamli texnologiyalar vositasida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy kompetentligini takomillashtirish – PhD dissertatsiya, 2023.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. K. Yo‘ldoshev. *Nutq madaniyati va uslubiyati*. Toshkent: O‘zbekiston milliy
2. Tohir Qosimov, Ibrohimov A. – “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari” (2019).
3. Karimov U., Sobirov N. – “Raqamli iqtisodiyot asoslari” (2021).
4. Xolmirzayev B. – “Kasbiy nutq madaniyati va axborot texnologiyalari” (2020).
5. Mirzayev M. – “Texnologik kommunikatsiya va zamonaviy tilshunoslik” (2018).
6. Normurodov F. – “Elektron hujjatlar va kasbiy muloqot” (2022).
7. Xusanov Sh. – “Raqamli media va nutq texnologiyalari” (2023).
8. Kattaev A. – “Til va texnologiya: O‘zaro bog‘liqlik” (2017).
9. Nadim M.H. *Nutq madaniyati (o‘quv qo‘llanma)*. TerDU NMM nashri, (2024).
10. Tohir Qosimov, Ibrohimov A. – “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari” (2019).
11. Karimov U., Sobirov N. – “Raqamli iqtisodiyot asoslari” (2021).
12. Xolmirzayev B. – “Kasbiy nutq madaniyati va axborot texnologiyalari” (2020).
13. Mirzayev M. – “Texnologik kommunikatsiya va zamonaviy tilshunoslik” (2018).
14. Normurodov F. – “Elektron hujjatlar va kasbiy muloqot” (2022).
15. Xusanov Sh. – “Raqamli media va nutq texnologiyalari” (2023).
16. Kattaev A. – “Til va texnologiya: O‘zaro bog‘liqlik” (2017).

9-mavzu. XALQARO MULOQOT VA MADANIYATLARARO NUTQ MADANIYATI

Reja:

1. Madaniyatlararo muloqotda nutq madaniyatining amaliy jihatlari.
2. Xalqaro muloqotning asosiy elementlari.
3. Xalqaro va madaniyatlararo muloqot strategiyalari.

Tayanchsoʻzlar: Kasbiy nutq, Rasmiy muloqot, Xalqaro Muloqot, Madaniyatlararo Nutq, Nutq Madaniyati, Kommunikatsiya, Ochiqlik, Noa'lar, Madaniyatlararo Farqlar

1.Madaniyatlararo muloqotda nutq madaniyatining amaliy jihatlari

Xalqaro muloqot va madaniyatlararo nutq madaniyati turli millatlar va madaniyatlar oʻrtasidagi muloqotni oʻrganadi. Bunga turli til va madaniy farqlarni yodda tutgan holda samarali muloqot strategiyalari, madaniy sezgirlik, va xalqaro protokol qoidalari kiradi⁶⁹. Bu xilma-xil madaniy kontekstlarda tushunish va oʻzaro hurmat asosida muloqot qilishga yordam beradi. Globallashuv jarayonida xalqaro va madaniyatlararo muloqot insonlar, tashkilotlar va davlatlar oʻrtasidagi oʻzaro aloqa shakllarini tubdan oʻzgartirmoqda. Bu jarayonda nutq madaniyati asosiy omillardan biri sifatida maydonga chiqadi. Chunki til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyat, qadriyatlar va ijtimoiy xatti-harakatlarning koʻzgusidir. Madaniyatlararo muloqotda esa, til orqali ifodalanadigan gʻoya, maʼno va munosabatlar kontekstdan kelib chiqib talqin qilinadi. Shu

⁶⁹ Chen, M. (2025). MMC 4302: World communication systems: Fall 2025 [Course syllabus]. University of Florida, College of Journalism and Communications. <https://www.jou.ufl.edu/assets/syllabi/202508/mpmt/MMC4302-World-Communication-Systems-Chen-Fall-2025.pdf>

bois, nutq madaniyatining amaliy jihatlarini chuqur o'rganish xalqaro muloqotning sifatini belgilaydi.

Edward Twitchell Hall (1976) o'zining "Yuqi va past kontekstli madaniyatlar" kontsepsiyasida madaniyatga qarab odamlar o'z fikrini qanday tarzda yetkazishini ko'rsatib berdi. Yuqi kontekstli madaniyatlarda masalan, Yaponiya, Koreya, Arab mamlakatlari ishoralar, tana tili va kontekst asosiy rol o'ynaydi. Past kontekstli madaniyatlarda esa masalan, AQSh, Germaniya so'zlar orqali aniq va to'g'ridan-to'g'ri fikr bildirish afzallik hisoblanadi.

Shu sababli xalqaro muloqotda noto'g'ri talqinlar va tushunmovchiliklar ko'pincha madaniy tafovutlar bilan bog'liq bo'ladi⁷⁰. Arab mamlakatlarida muloqot yuqori kontekstli (high-context) madaniyatga asoslanadi, ya'ni ma'no ko'pincha so'zlardan ko'ra kontekst va tana tilidan anglashiladi. Edward Hall (1976) tomonidan ishlab chiqilgan yuqori va past kontekstli madaniyatlar nazariyasiga ko'ra, Arab dunyosida muloqot ko'proq noverbal signallar, yuz ifodalari, tana harakatlari, ovoz ohangi va jimlik kabi vositalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, ko'z bilan uzoq qarash hurmat yoki qiziqish ifodasi bo'lishi mumkin, lekin haddan tashqari tikilib qarash tajovuz yoki noqulaylik keltirishi mumkin. Qo'l harakatlari, ayniqsa qo'lni yurak ustiga qo'yish, samimiylik va hurmat ifodasi hisoblanadi. Shuningdek, erkaklar o'rtasida quchoqlashish yoki yelka ustidan o'pish do'stlik va yaqinlik belgisi sifatida qabul qilinadi.

Arab madaniyatida tana tilining semantik og'irligi yuqori bo'lib, ijtimoiy maqom, yosh, jins va rasmiy holatga qarab harakatlar va ifodalar farqlanadi. Shuningdek, jimlik arab muloqotida muhim pragmatik vazifani bajaradi: bu o'ylayotganlik, hurmat yoki qaror qabul qilish jarayonining belgisi bo'lishi mumkin. Arab madaniyatida tana tili shunchalik muhimki, ba'zida og'zaki muloqot ikkinchi planga

⁷⁰ Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. Garden City, NY: Anchor Books. – p. 91–100.

tushib qoladi. Shu bois, Arab mamlakatlari bilan madaniyatlararo muloqot olib borishda faqat lingvistik ko'nikmalar emas, balki tana tilini to'g'ri talqin qilish malakasi ham zarur hisoblanadi⁷¹.

G. Hofstede (2010) tomonidan ishlab chiqilgan madaniy o'lchovlar modeli bu borada yana bir asosiy tahliliy vositadir. Unga ko'ra, madaniyatlar kuch masofasi, kollektivizm-individualizm, maskulin-feminin, noaniqlikdan qochish va uzoq muddatga yo'naltirilganlik kabi olti o'lchovda farqlanadi. Ushbu omillar muloqotning qanday kechishini belgilaydi. Masalan, kuch masofasi yuqori bo'lgan jamiyatlarda rasmiy va ehtiyotkorona muloqot ustun bo'lsa, kuch masofasi past bo'lgan madaniyatlarda erkin va gorizontal muloqot afzal ko'riladi⁷².

Bundan tashqari, M. Byram (1997) madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya modelida til o'rganuvchining nafaqat lingvistik bilimga, balki madaniy sezgirlik, interpretev kompetensiya, va kritik ongga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Bu kompetensiyalar zamonaviy xalqaro ta'lim, biznes muzokaralari va diplomatik muloqotda samarali ishtirok etish uchun muhim hisoblanadi⁷³. Amaliy jihatdan, nutq madaniyatini rivojlantirishda quyidagi jihatlar muhim: madaniyatga xos salomlashuv va vidolashuv shakllari, tanishish etiketi, til ohangi (intonatsiya), tana tili, nutqning uzunligi va rasmiyligi darajasi, hazilga munosabat, ixtiloflarni qanday hal qilish uslubi va muloqotdagi vaqt tushunchasi. Bu elementlarning har biri xalqaro muloqotda o'ziga xos ta'sir kuchiga ega. Madaniyatlararo muloqotda nutq madaniyati oddiy til bilimidan yuqoriroq, ijtimoiy-madaniy bilim, hissiy ong va kommunikatsion etikani mujassamlashtirgan tizimli kompetensiyadir.

⁷¹ Al-Khatib, M.A. (2001). "Language and communication in the Arab world". *Language, Culture and Curriculum*, 14(2), 125–140.

⁷² Hofstede, G. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (3rd ed.). New York: McGraw-Hill. – p. 45–73.

⁷³ Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon: Multilingual Matters. – p. 21–56.

Ushbu sohada yetarli tayyorgarlikka ega bo'lgan shaxslar xalqaro hamkorlikda samarali, hurmatga asoslangan va madaniyatlararo moslashuvchanlikka ega bo'ladi. Ushbu muloqot shakllarida nutq madaniyati muhim rol o'ynaydi. Nutq madaniyati nafaqat tilni to'g'ri ishlatish, balki uni madaniy kontekstda moslashtirish, intonatsiya, madaniy sezgirlik va kommunikativ etikani o'z ichiga oladi. Bugungi zamonaviy diplomatiya, xalqaro biznes va akademik hamkorlikda bu ko'nikmalar alohida ahamiyat kasb etadi.

Onlayn muloqotda nutq madaniyati bugungi kunda xalqaro muloqot ko'proq virtual platformalar orqali amalga oshmoqda (Zoom, Teams, Email). Bu holatda yuz ifodalari va tana tilining cheklanganligi sababli so'zlarning aniqligi va mazmuni alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Qisqa, lo'nda jumlar, rivojlangan yozma madaniyat, emoji va punktuatsiyadan madaniyatga mos foydalanish zarur⁷⁴.

2.Xalqaro muloqotning asosiy elementlari

Xalqaro muloqot bu turli madaniyat, til va ijtimoiy tizimlarga ega shaxslar yoki guruhlar o'rtasidagi axborot almashinuvidir. Bu jarayon muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun bir qator asosiy elementlarga tayanadi: xabarlovchi, xabar (kontent), kanal (vosita), qabul qiluvchi (adresat), kontekst (madaniy va ijtimoiy muhit), fikr-mulohaza (feedback) va shovqin hisoblanadi.

Edward T. Hall xalqaro muloqotda yuqori va past kontekstli madaniyatlar farqini asoslab berdi. Unga ko'ra, yuqori kontekstli madaniyatlarda (masalan, Yaponiya, Arab davlatlari) ko'p ma'lumot kontekst orqali uzatiladi, holbuki past kontekstli madaniyatlarda

⁷⁴ Turkle, S. (2011). Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic Books.

(masalan, Germaniya, AQSh) axborot aniq va to'g'ridan-to'g'ri ifodalanadi. Shu sababli, xalqaro muloqotda kontekstni anglash alohida ahamiyat kasb etadi⁷⁵.

Geert Hofstede esa o'zining madaniy o'lchovlar nazariyasida (cultural dimensions theory) xalqaro muloqotda quvvat masofasi (power distance), individualizm va kollektivizm, noaniqlikka chidamlilik (uncertainty avoidance) kabi omillarni aniqlab berdi⁷⁶. Masalan, yuqori quvvat masofasiga ega madaniyatlarda muloqot ko'proq iyerarxik xarakterda bo'lib, rasmiylik ustuvor bo'ladi. Shuningdek, Stella Ting-Toomeyning yuz saqlash nazariyasi (face-negotiation theory) ham xalqaro muloqotdagi madaniyatlararo tushunmovchiliklarning oldini olishda muhim nazariy asosdir⁷⁷. U madaniy "yuz"ni saqlash harakati orqali insonlar qanday qilib ixtilofdan qochishini va o'zaro hurmatni saqlashga intilishini tushuntiradi. Xalqaro muloqotda elementlarning har biri madaniyatlararo kontekstga mos ravishda tahlil qilinishi lozim. Bu nazariyalar asosida muloqot jarayonini anglash va boshqarish samaradorligi oshadi.

3. Xalqaro va madaniyatlararo muloqot strategiyalari

Madaniyatlararo muloqot bu ikki yoki undan ortiq turli madaniyat vakillari o'rtasida yuz beradigan alohida muloqot shaklidir. Bunday muloqot jarayonida madaniyatlar o'zaro ta'sirga kirishib, axborot va madaniy qadriyatlar almashinuvi sodir bo'ladi. Madaniyatlararo muloqot faoliyatning o'ziga xos shakli bo'lib, u faqat xorijiy tilni bilishni emas, balki boshqa xalqlarning moddiy va ma'naviy

⁷⁵ Hall, E.T. (1976). *Beyond Culture*. Anchor Books. pp. 91–95.

⁷⁶ Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Sage Publications. pp. 82–115.

⁷⁷ Ting-Toomey, S. (2005). Identity negotiation theory: Crossing cultural boundaries. In W. Gudykunst (Ed.), *Theorizing about Intercultural Communication*. Sage. pp. 72–88.

madaniyati, dini, qadriyatlari, axloqiy me'yorlari hamda dunyoqarashi haqida chuqur bilimga ega bo'lishni ham talab qiladi. Ana shu omillar yig'indisi muloqot ishtirokchilarining xulq-atvori modelini belgilaydi.

Hozirgi davrda insonlar, tashkilotlar va davlatlar o'rtasidagi muloqotni yanada murakkablashtirmoqda. Shu boisdan xalqaro va madaniyatlararo muloqot strategiyalari zamonaviy dunyoda muhim o'rin tutadi. Bu strategiyalar o'zaro tushunish, madaniy farqlarni hisobga olish va muvaffaqiyatli hamkorlikni ta'minlashda asosiy vosita hisoblanadi. *Interkultural kommunikativ kompetensiya* (ICC) Madaniyatlararo muloqot strategiyalarining nazariy asoslaridan biri Interkultural kommunikativ kompetensiya (ICC) tushunchasidir. Michael Byram tomonidan ishlab chiqilgan ICC modeli quyidagi besh asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

1. munosabat (attitude) ochiq fikrlilik va boshqa madaniyatlarni qadrlash;
2. bilim (knowledge) boshqa madaniyatlar va ularning amaliyotlari haqidagi bilimlar;
3. talqin qilish va bog'lash qobiliyati;
4. o'zaro muloqot va o'rganish qobiliyati;
5. madaniy tanqidiy ong o'z va boshqa madaniyatlarni tanqidiy baholay olish qobiliyati⁷⁸.

Ushbu model, ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitishda va xalqaro almashinuv dasturlarida qo'llaniladi. Talabalar virtual loyihalar orqali boshqa madaniyat vakillari bilan hamkorlik qiladi va bu ularning madaniyatlararo kompetensiyasini oshiradi⁷⁹. Shuningdek, Edward Hall tomonidan ilgari surilgan yuqori va past kontekstli madaniyatlar konsepsiyasiga ko'ra, ayrim madaniyatlarda ma'lumot ko'proq

⁷⁸ <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2023.1332001/full>

⁷⁹ O'Dowd, R. (2023). *Virtual Exchange and Intercultural Competence*.

kontekstda yashirin holda yetkaziladi (Yaponiya, Xitoy), boshqalarda esa bevosita va ochiq bayon etiladi⁸⁰. Masalan, xalqaro uchrashuvlarda til ohangi, tana tili va vaqtga munosabat CAT modeli asosida moslashtiriladi, bu esa tushunmovchiliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Konfliktlarni hal qilish strategiyalari

Madaniyatlararo muhitda ziddiyatlar ehtimoli yuqori bo‘ladi. Shu sababli, maxsus muloqot strategiyalari orqali konfliktlarning oldini olish zarur. Guo (2025) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda, mediatorlik, faol tinglash va madaniy empatiya asosida qurilgan suhbatlar yordamida xalqaro jamoalarda ijobiy muloqot natijalari kuzatilgan. Statistika natijalar, strategiyalar qo‘llanilgan guruhda kommunikatsion samaradorlikning 75% ga yetganini ko‘rsatgan (kontr-guruhda 70%)⁸¹.

Xalqaro va madaniyatlararo muloqot strategiyalari zamonaviy kommunikatsion ehtiyojlarni hisobga olgan holda rivojlanmoqda. Byramning ICC modeli, Hofstede va Hallning madaniyat o‘lchovlari, Giles’ning CAT nazariyasi, shuningdek CQ va cultural agility kabi tushunchalar bugungi muloqotning nazariy va amaliy poydevorini tashkil etadi. Ushbu strategiyalar xalqaro ta’lim, diplomatiya, biznes va boshqa sohalarda madaniyatlararo anglashuv va samarali hamkorlikni ta’minlaydi.

- Bugungi kunda madaniyatlararo muloqot sohasidagi tadqiqotlarning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:
- madaniyatlararo muloqot predmetining metodologik asoslari va tushunchalar tizimini aniqlash;
- uni boshqa fanlar tizimidagi o‘rnini belgilab berish;

⁸⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/High-context_and_low-context_cultures

⁸¹ <https://www.nature.com/articles/s41599-025-04391-0>

- muloqot ishtirokchilarining madaniy anglash, kommunikativ xulq va unga tolerantlik bilan munosabatda bo'lish qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish;
- turli madaniyat vakillari bilan samarali aloqa o'rnatish uchun zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalarni o'rgatish metodologiyasini ishlab chiqish⁸².

Madaniyatning rivojlanishiga xos eng umumiy qonuniyatlarni o'rganadigan fan sohasidir. Uning asosiy manbai insoniyat tomonidan yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy madaniy qadriyatlardir. Madaniyatshunoslikning bosh vazifasi – insonning tabiat va jamiyat bilan o'zaro aloqadorlikda olib boradigan faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy hayotiga oid barcha jarayonlarni chuqur o'rganishdir. Ushbu fan quyidagi asosiy sohalarni o'rganish obyekti sifatida qamrab oladi:

- inson tomonidan yaratilgan sanoat va ishlab chiqarish sohasi;
- odamlar o'rtasidagi muomala vositasi – til;
- jamiyat boyligi va rivojlanish mezonini bo'lgan bilimlar tizimi;
- ijtimoiy munosabatlar va tashkilotlar;
- jamiyatda kechayotgan etnik jarayonlar.

Madaniyatshunoslik umumnazariy fan bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati inson madaniy hayotining turli hodisalariga tizimli va tartibli yondashishdir. Madaniyat nafaqat gumanitar bilimlarni mujassam etuvchi sohaga aylanadi, balki u bilishning murakkab va ko'p qirrali obyekti sifatida namoyon bo'ladi. Madaniyat insonlarning ijodiy faoliyati natijasida yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuidir. Shu bilan birga, u jamiyat taraqqiyotining darajasini, undagi bilimlar, me'yorlar va qadriyatlar tizimini ham ifodalaydi. Madaniyatni o'rganishda faqat an'anaviy, sababiy bog'liqliklarga

⁸² Hall E. Understanding cultural Differences.- Yarmouth: Free Press, 2001- p 110.

asoslangan tasavvurlar bilan cheklanib qolmaslik, balki zamonaviy ilmiy yondashuvlardan foydalanish muhimdir.

Madaniyatga sistemali yondashuv madaniyatning turli sohalarini alohida qismlarga bo'lib emas, balki o'zaro bog'langan yaxlit tizim sifatida o'rganish imkonini beradi. Bu yondashuv turli tadqiqot uslublaridan birgalikda foydalanishga zamin yaratadi va ularning natijalarini bir-biriga qarama-qarshi qo'ymasdan tahlil qilishga imkon beradi. Madaniyat tarixida turli yo'nalishlar fan, texnika, ta'lim, maishiy turmush, ijtimoiy qarashlar, adabiyot va boshqa sohalar kompleks tarzda o'rganiladi. Madaniyat odatda quyidagi ikki asosiy shaklga bo'linadi:

- Moddiy madaniyat – insonlar tomonidan yaratilgan moddiy ne'matlar, vositalar, buyumlar va infratuzilmalar;
- Ma'naviy madaniyat – g'oya, bilim, san'at, axloq, din, urf-odat, an'ana va boshqa ruhiy-ma'naviy qadriyatlar tizimi.

Xalqaro va madaniyatlararo muloqot strategiyalari turli millat va madaniyat vakillari o'rtasida tushunishni osonlashtiradi. Bu strategiyalar orqali insonlar bir-birini hurmat qiladi, ziddiyatlardan qochadi va tinch muloqot qiladi. Ular ish, ta'lim va diplomatiyada juda foydali hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Madaniyatlararo muloqotda nutq madaniyati nima uchun muhim hisoblanadi?
2. Edward Hall yuqori va past kontekstli madaniyatlarni qanday farqlaydi?
3. Arab madaniyatida tana tilining o'rni qanday?
4. Madaniy sezgirlik deganda nimani tushunasiz?
5. Onlayn muloqotda nutq madaniyati qanday jihatlar bilan farqlanadi?

6. Xalqaro muloqotda kontekst nima sababli muhim?
7. Interkultural kommunikativ kompetensiya (ICC) ning asosiy tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
8. Madaniyatlararo ziddiyatlarni kamaytirish uchun qanday strategiyalar mavjud?
9. Madaniyatlararo muloqotda hazilga munosabat qanday farqlanishi mumkin?
10. Moddiy va ma'naviy madaniyat o'rtasidagi farq nimada?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Tohir Qosimov, Ibrohimov A. – “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari” (2019).
2. Karimov U., Sobirov N. – “Raqamli iqtisodiyot asoslari” (2021).
3. Xolmirzayev B. – “Kasbiy nutq madaniyati va axborot texnologiyalari” (2020).
4. Mirzayev M. – “Texnologik kommunikatsiya va zamonaviy tilshunoslik” (2018).
5. Normurodov F. – “Elektron hujjatlar va kasbiy muloqot” (2022).
6. Xusanov Sh. – “Raqamli media va nutq texnologiyalari” (2023).
7. Kattaev A. – “Til va texnologiya: O'zaro bog'liqlik” (2017).
8. Hall, E. T. (1976). Beyond Culture. Garden City, NY: Anchor Books.
9. Hofstede, G. (2010). Cultures and Organizations: Software of the Mind (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.
10. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters.
11. Samovar, L. A., Porter, R. E., McDaniel, E. R. (2012). Intercultural Communication: A Reader (13th ed.). Boston: Wadsworth Cengage Learning.

12. Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*.
<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fcomm.2023.1332001/full>
13. O'Dowd, R. (2023). *Virtual Exchange and Intercultural Competence*.
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10067007>
14. Hall, E. T. (1976). *High-context and Low-context Cultures*.
https://en.wikipedia.org/wiki/High-context_and_low-context_cultures
15. Giles, H. (1991). *Communication Accommodation Theory*.
https://en.wikipedia.org/wiki/Communication_accommodation_theory
16. Guo, Y. (2025). *Conflict Resolution in Cross-Cultural Communication*.
<https://www.nature.com/articles/s41599-025-04391-0>
17. Ang, S., Van Dyne, L., & Earley, P. (2020). *Cultural Intelligence: Applications and Measurement*.
<https://arxiv.org/abs/2010.02678>
18. Wikipedia contributors. (2024). *Cultural Agility*.
https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_agility
19. Ting-Toomey, S. (2005). Identity negotiation theory: Crossing cultural boundaries. In W. Gudykunst (Ed.), *Theorizing about Intercultural Communication*.

10-mavzu: NUTQNING ASOSIY KOMMUNIKATIV SIFATLARI

Reja:

1. Nutqning to'g'riligi va sofligi
2. Nutqning aniqligi va mantiqiyliigi
3. Nutqning maqsadga muvofiqligi va ta'sirchanligi

Tayanch so'zlar: nutq, to'g'rilik, soflik, aniqlik, mantiqiylik, maqsadga muvofiqlik, ta'sirchanlik.

1. Nutqning to'g'riligi va sofligi

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko'rinishi bo'lib, u faqatgina tilga bog'liq hodisa sanalmasdan, shu bilan birga, ham ruhiy, ham estetik hodisa hisoblanadi. Shuning uchun ham unga namunaviy nutq sifatida baho berilganda tinglovchi va kitobxonga ko'zda tutilgan maqsadning, aytilmoqchi bo'lgan muddaoning to'liq borib yetishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi hamda bu vazifalarning amalga oshirilishida nutq oldiga ayrim talablar qo'yiladi. Bu talablar grammatik jihatdan nutqning to'g'ri bo'lishini, so'zlar ko'zlangan ma'noni aniq aks ettirishini, chiroyli, yorqin va ta'sirchan bo'lishini taqozo qiladiki, ular nutqning asosiy xususiyatlari sifatida qaraladi. Nutq haqidagi ta'limot ortologiya ana shu sifatlarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Qadimgi davrlarda ham nutqning bu jihatlariga alohida e'tibor berib kelishgan. Masalan, rimliklar namunaviy nutqning sifatlarni o'zida aks ettiruvchi qoidalar ishlab chiqishgan. Mashhur notiq Sitseron fikricha, aniqlik va tozalik nutq uchun shunchalik zarurki, ularni asoslab o'tirishning ham hojati yo'q.

Ammo notiq tinglovchilarni o'ziga jalb qilishi uchun bu sifatlar hali yetarli emas. Buning uchun nutq jozibador bo'lishi ham kerak. Notiq Dionis Galikarnas esa nutqda maqsadga muvofiqlikni muhim deb hisoblagan. Ma'naviyati va madaniyati shakllangan xalqlar uchun

notiqlik san'ati inson faoliyatida muhim omillardan sanalgan hamda asosiy e'tiborni nutqning yaxshi bo'lishiga qaratgan o'z nazariyotchilari ham bo'lgan. Agar nutq ma'lum vaziyat va shart-sharoitlarda amalga oshirilishi nazarga olinsa, bunda joy, vaqt, mavzu va muloqot jarayonining maqsadi kabi omillar katta ahamiyatga ega bo'ladi. Aytilganlarni qisqacha umumlashtiradigan bo'lsak, nutqning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni belgilash lozim bo'ladi: to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ta'sirchanlik, obrazlilik, tushunarlilik va maqsadga muvofiqlik. Quyida ular haqida qisqacha ma'lum otlar beriladi.

Nutqning to'g'riligi. Nutqning to'g'ri bo'lishi uning bosh kommunikativ xususiyati hisoblanadi. Nutqning to'g'ri tuzilgan bo'lishi tomonlarning – so'zlovchi va tinglovchining, yozuvchi va o'quvchining bir-birlarini tez va oson tushunishlarini ta'minlaydi. Agar nutq to'g'ri bo'lmasa, u aniq ham, maqsadga muvofiq ham, mantiqiy ham bo'lmaydi. “To'g'rilik deganda, – deb yozadi rus tilshunosi V.G.Kostomarov, –nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yorining qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, orfografik, lug'at va grammatik me'yorlarini egallashni tushunish lozim bo'ladi”⁸³. Demak, nutqning to'g'ri bo'lishi dastlab uning adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi bo'lib hisoblanadi.

Nutqning to'g'ri bo'lishi asosan ikki me'yorga – urg'u va grammatik me'yorga amal qilishni taqozo qiladi. So'zlardagi ayrim bo'g'inlarning zarb bilan talaffuz qilinishi, ya'ni ularga urg'uning tushishi hamma tillarda ham bir xil xususiyatga ega emas. Masalan, rus tilida urg'u so'zlardagi har xil bo'g'inlarga tushishi mumkin bo'lgani holda, o'zbek tilida u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zga qo'shimchalar qo'shila borishi bilan urg'uning o'zni

⁸³В.Г.Костомаров. Культура речи и стиль. –М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1960. С.24.

ham o'zgarib boraveradi. Masalan: uy – uyi* – uyimi*z – uyimizda* – uyimizdagi*–uyimizdagila*r–uyimizdagilarda*n kabi.

Nutqda sintaktik me'yorlarning buzilishi ham kuzatiladi. Shukrullo, Mirmuhsin, Turob To'la, Po'lat Mo'min asarlari sintaksisini tahlil qilgan F. Is'hoqov bu buzilishlarni tanqid qilib, quyidagi misollarni keltiradi: so'z tartibining buzilishi: Otadek farzandiga kim kuyar axir, / O, naqadar og'ir farzandning dog'i (Shukrullo), G'alvirakning o'zi xunuk, lekin mag'zi soz bo'lur, / Pistaning ham qattig'idan ochiq og'zi soz bo'lur (Shukrullo); ega-kesim nomuvofiqligi: Nima yetishmasdi? Yetishmasdi faqat / Mangu bahor olib keluvchi bizlar (Mirmuhsin). F. Is'hoqov shoir Turob To'la ijodida, hatto uning prozaik asarlarida inversiyaning haddan tashqari, cheklanmagan darajada ko'p ishlatilishini achinib gapiradi.

Nutqning sofliqi. Nutqning tozaligi deganda unda til elementlarining ishlatilishida adabiy til me'yorlariga amal qilish-qilmaslik tushuniladi. Yaxshi, namunaviy nutq hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda shakllangan bo'lishi, turli g'ayriadabiy va g'ayriaxloqiy til elementlaridan xoli bo'lishi kerak. Bu masalaning til jihatida bo'lib, nutqiy tozalikning tildan tashqari – paralingvistik jihatlarida ham undan kam bo'lmagan ahamiyatga ega. Chunki u boy ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga ega bo'lgan va bugun mustaqillik davrida yashab, dunyo hamjamiyati bilan teng mavqeda muloqotda bo'layotgan o'zbek xalqining madaniy darajasiga mos bo'lishi lozim. Xo'sh, nutqimizning toza bo'lishiga xalaqit berayotgan lingvistik elementlar qaysilar? Bular asosan dialektizmlar va varvarizmlardir. To'g'ri, ular tilimizda ishlatilishi kerak, busiz bo'lmaydi. Chunki badiiy adabiyot tilida dialektizm va varvarizmlar ma'lum badiiy-estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi mumkin.

2. Nutqning aniqligi va mantiqiyligi

Aniqlik ham nutqning asosiy kommunikativ sifatlaridan biridir. Agar to'g'rilik nutqning yuzaga kelishida faqat til omili, zaruriy belgisi sifatida qaralsa, nutqning aniqligi deyilganda uning shakllanishiga xizmat qiladigan, tildan tashqarida bo'lgan omillarni ham nazarda tutish lozim bo'ladi. Bunda dastlab til va tafakkur munosabati turadi. Chunki, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi mutanosiblik va uning nutqda aks etishi ana shu aniqlikning xuddi o'zidir. Boshqacha aytganda, tabiat va jamiyatdagi turli voqeahodisalar, predmetlar, olamning jug'rofiy tuzilishi, kishilarning his-tuyg'ulari, harakat va holatlari har bir tilda o'z atamasiga– nomiga ega. Ana shu atamalar yordamida bu hodisalar inson tomonidan anglanadi, tushuniladi, idrok qilinadi va fikr almashinadi.

Shuning uchun ham, nutq oldiga u aniq bo'lishi kerak deb talab qo'yilganda til birligi hamda u ifodalayotgan tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi muvofiqlik tushuniladi. Masalaga shu talablardan kelib chiqib yondoshiladigan bo'lsa, nutq aniqligi nutq madaniyati va mas'uliyatining g'oyat zarur sharti bo'lib qoladi. Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Shukur Xolmirzayev, Tog'ay Murod va boshqa ko'plab adiblarimizning tilga bo'lgan munosabatlarini ana shu mas'uliyat samarasi deb tushunish to'g'ri bo'ladi.

Nutqning mantiqiyligi. Nutqning mantiqiyligi uning asosiy sifatlari – to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifoda etish uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan leksik birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq borib yetmasligiga, ba'zan umuman anglashilmasligiga sabab bo'lishi

mumkin. Nutqni shakllantirishdagi e'tiborsizlik oqibatida ba'zan mantiqsizlik ham yuz beradi. Quyidagi misolga diqqat qilaylik: Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajardilar (gazetadan). Gapda so'zlarning tartibi to'g'ri bo'lmaganligi, olti oylik birikmasining davlatga so'zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur yetyapti, fikrni bayon qilishda xatolik yuz beryapti. Nutqning mantiqiy bo'lishi so'zlovchi yoki yozuvchining tafakkur qobiliyati bilan bog'liq.

Shuning uchun mantiqiylik faqatgina til hodisasi sanalmasdan, tildan tashqarida bo'lgan omil sifatida ham qaraladi. Ya'ni bunda notiqdan tilni yaxshi bilish bilan birga, o'zi mulohaza yuritayotgan mavzu atrofida keng bilimga ega bo'lish ham talab qilinadi. "Nutq madaniyati asoslari" asarining muallifi B.N.Golovin mantiqiylikni ikki guruhga bo'lib –predmet va tushuncha mantiqiyligi tarzida o'rganishni tavsiya etgan edi. Predmet mantiqiyligi nutqdagi til elementlari bilan real voqelikdagi predmet va hodisalarning mazmuniy aloqasi hamda munosabatidir.

Nutq mantiqiyligining asosiy lingvistik sharti leksik-semantik va sintaktik me'yorga amal qilishdir. So'zlarni bir-biriga mazmunan bog'lash, ular o'rtasidagi grammatik aloqani to'g'ri shakllantirish sintaktik me'yorga amal qilishning asosiy sharti bo'lib hisoblanadi.

4. Odatda, ma'lum bir fikr tugab, ikkinchisi boshlangan joyda ular abzats bilan ajratiladi. Bu yerda fikr tugalligi deganda yaxlit fikr nazarda tutiladi va abzats umumiy matn mazmunining bir qismi sanaladi. Tilda abzatlarni bir-biriga bog'laydigan ko'rinadiki, demak, shuni alohida ta'kidlash kerakki, xuddi ana shu til birliklari bir abzats ichida ham fikrlarni bir-biriga bog'lashga, izchillikka xizmat qilishi mumkin.

Tushuncha mantiqiyligi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo bu talabni nutqiy jarayonning hamma ko'rinishlarida ham o'rta qo'yib bo'lmaydi. Masalan, vazifaviy uslublarda, xususan ilmiy va badiiy

nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini olib ko'raylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir qurilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda bayon qilinayotgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi. Badiiy nutq qurilishi esa bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi va endi boshqa voqealar hikoya qilinib ketiladi.

Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur yetkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng ko'lamlilik tasvir kompozitsiyasini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur yetmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi. Badiiy asarlarning qurilishidagina emas, balki alohida olingan so'zlar o'rtasidagi logik-grammatik munosabatda ham izchillik buzilganday bo'lishi mumkin: qayg'uli quvonch, ojiz jasorat, totli azob, buyuk ahmoqlik kabi. Birikma tarkibidagi ma'nosi zid so'zlarning har birining ma'nosi saqlab qolinganda yangi bir matniy ma'no kelib chiqadi va ular badiiy san'atlar doirasida oksyumoron deb ataladi. Yana: Men-chi, u kun, ne so'z bilan bayon etayki, O'z qabrimning tepasida o'zim turardim. Dedim, falak nega meni shu holga solding, Haddu poyon bormi alam, dardu sabringa. O'zim tirik mozor bo'lib kelib turibman Menga nasib etmagan shu sovuq qabringa. (E.Vohidov) Xulosa qilganimizda, mantiqiy nutq deganda yaxlit bir tizim asosida shakllangan, fikrlar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq, maqsadga muvofiq ravishda yuzaga keladigan nutqni tushunamiz.

3. Nutqning maqsadga muvofiqligi va ta'sirchanligi

Nutq inson muloqotining asosiy vositasi sifatida axborot yetkazish, fikr bildirish, ta'sir ko'rsatish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Nutqning maqsadga muvofiqligi deganda, u aytilayotgan joy, vaziyat va auditoriyaga mos kelishi tushuniladi. Har

bir nutq kommunikativ maqsadni ko‘zlagani sababli, u kontekstga mos bo‘lishi lozim. Agar nutq vaziyat va tinglovchining ijtimoiy-psixologik holatini inobatga olmasa, u o‘z ta’sirini yo‘qotadi (Hymes, 1972)⁸⁴.

Ta’sirchan nutq esa, nafaqat ma’lumot yetkazadi, balki tinglovchining hissiyotiga, e’tiqodiga va xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatishga qaratiladi. Aristotel nutq ta’sirchanligini logos (mantiq), pathos (hissiyot) va ethos (ishonchlilik) elementlari orqali izohlagan (Aristotle, Rhetoric). Bugungi kunda ham samarali notiqlik san’ati shu asosga quriladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ta’sirchan nutqda hissiy ohang, tana tili, pauzalar va ifoda vositalari asosiy rol o‘ynaydi (Mehrabian, 1971)⁸⁵. Xususan, Mehrabian modeliga ko‘ra, nutqning 93 foizi og‘zaki bo‘lmagan vositalar – ohang va tana harakatlari orqali ta’sir qiladi. Bu esa nutqni tayyorlashda faqat matn emas, balki ifoda uslubini ham e’tiborga olish lozimligini ko‘rsatadi. Natijada, nutqning maqsadga muvofiqligi va ta’sirchanligi nafaqat til qoidalarini bilish, balki muloqot kontekstini chuqur anglash, madaniy va psixologik omillarni hisobga olish orqali yuzaga chiqadi (Hall, 1976).

Nutqning ta’sirchanligi. Nutqning ijro etilishida unga ma’lum bir voqea-hodisa haqida ma’lumot berishdan tashqari yana bir maqsad – tinglovchi ongiga va ruhiyatiga ta’sir etish vazifa qilib qo‘yiladi. Shuning uchun ham ta’sirchanlik nutqning asosiy sifatlaridan biri sanaladi hamda to‘g‘rilik va aniqlik ham, mantiqiylik va tozalik ham suhbatdoshga, tinglovchiga yoki o‘quvchiga ta’sir etishga qaratilgan bo‘ladi. Bu sanab o‘tilgan xususiyatlarda til omillari birinchi o‘rinda tursa, ularning barchasidan foydalangan holda ta’sirchanlik keng doirada tildan tashqaridagi omillarni ham qamrab oladi. Tildan tashqaridagi omillar qaysilar? Eng avvalo, notiqning mavzu atrofida

⁸⁴ Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, p. 281.

⁸⁵ . Mehrabian, A. (1971). Silent Messages. Belmont, CA: Wadsworth, p. 43.

yetarli bilimga ega bo'lishi. Mavzuni yaxshi bilmagan notiqning ta'sirli nutq ijro etishi haqida gap bo'lishi ham mumkin emas. Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va shuning uchun uning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyatni e'tiborga olish ham muhim sanaladi. Ya'ni, notiq auditoriyani hisobga olishi – ularning bilim darajasidan yoshigacha, hatto nutq ijro etilayotgan paytdagi kayfiyatigacha kuzatib turilishi, nutqning tinglovchilar tomonidan qabul qilinishi nazorat qilib borilishi lozim bo'ladi. Malakali bilimga ega bo'lgan kishilar oldida jo'n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo'lmagani kabi, oddiy, yetarli darajada ma'lum otga ega bo'lmagan auditoriya oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi. Va butun diqqat-e'tibor ifodalamoqchi bo'lgan fikrni to'raligicha tinglovchilarga yetkazish vazifa qilib qo'yiladi. Tinglovchining e'tiborini qozongan nutqgina ta'sirchan nutq hisoblanishi mumkin. Buning uchun, yuqorida ta'kidlanganidek, suhbat mavzusini yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq rejasi ham bo'lishi zarur. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, tinglovchilarga avval nutq rejasini tushuntirib, shundan keyingina gapni boshlash lozim.

So'zlovchining o'z nutqiga munosabati ham muhim. Shunday bo'lgandagina quruq rasmiyatchilikdan qochish mumkin bo'ladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida samimiyat paydo bo'ladi. Notiq fikrlarini o'zi yoki auditoriyadagi kishilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir subyektiv mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta'sirli chiqadi. Tinglovchiga emotsional ta'sir o'tkazishga muvaffaq bo'lish esa notiqning yutug'i hisoblanadi. Bu haqda mashhur rus notig'i prof. V.O.Klyuchkovskiy shunday degan edi: "Jamoat orasida gapirganimizda tinglovchilarning qulog'iga, aqliga murojaat qilmang,

shundoq gapiringki, ular sizni tinglab turib, soʻzlaringizni eshitsin, predmetlarni siz bilan koʻrib, sizning holatingizga kirishsin. Tinglovchilar sizning tasviringizsiz ham aqli, yuragi, fikri bilan shu predmetni yaxshiroq kuzatadi. Nutqda fikrni rivojlantira borib, dastlab uning sxemasini tinglovchining ongiga yetkazish, keyin uning tasavvuriga yaqqol taqqoslarni taqdim etish kerak, nihoyat chiroyli lirik tasvirlar bilan uni ehtiyotkorlik bilan tinglovchining yuragiga jo qiling, oʻshanda tinglovchi – asiringiz qochib ketmaydi, hatto siz uni erkin qoʻyib yuborsangiz ham sizning abadiy itoatgoʻy mijozingiz boʻlib qoladi”⁸⁶.

Nutqning tinglovchilarga qanday taʼsir qilishida va ularda qanday taassurot qoldirishida notiqning nutqiy jarayon davomida oʻzini qanday tuta bilishi, jest va mimikalari, hatto kiyinishi kabi omillarning ham ahamiyati bor. Samimiylik, xushmuomalalik, odoblilik, auditoriyaga hurmat bilan qarash kabi fazilatlar nutqning tinglovchilar tomonidan eʼtibor bilan tinglanishiga sabab boʻladi. Nutqning taʼsirchanligi, ifodaliligi haqidagi gap, maʼlum maʼnoda, nutq sifatlari haqida aytilgan mulohazalarga yakun yasashdir. Chunki yaxshi nutqning fazilatlarini koʻrsatib oʻtish, nutqda uchraydigan ayrim tipik xatolarni tahlil qilish pirovard natijada taʼsirchan bir nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Yuqorida namunaviy nutqning asosiy talablariga qisqacha toʻxtalib oʻtildi. Ulardan xulosa qilib aytish mumkinki, yaxshi nutq soʻzlovchi va yozuvchidan savodxonlikni, katta mehnatni talab qiladigan murakkab jarayondir. Umuman, nutq aniq va ravon, grammatik jihatdan toʻgʻri shakllangan boʻlishi va orfoepik talablar darajasida talaffuz etilishi, boshdan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim boʻladi. Ana shunday nutqgina tinglovchi va oʻquvchi qalbiga borib yetadi. Shunday nutqgina madaniy nutq talablariga javob beradi. Buning uchun esa yozuvchidan va omma oldiga chiqib nutq soʻzlaydigan kishidan tinimsiz izlanish va oʻz ustida ishlash, muttasil nutqiy mashq talab qilinadi.

⁸⁶ Koʻchirma quyidagi manbadan olindi: Razumova L., Sharov V. Lektor nutqining taʼsirchanligi. -T.: 1973, 21-bet

Savol va topshiriqlar:

1. “Nutqning to‘g‘riligi” deganda nimani tushunasiz?
2. Nutq aniqligi talablarini tushuntirib bering.
3. Aristotel nutqning ta’sirchanligini qanday uch asosiy omil bilan izohlagan?
4. Mehrabian modeliga ko‘ra nutqning ta’sirchanligi asosan nimaga bog‘liq?
5. Hymesga ko‘ra, kommunikativ kompetensiya qanday tarkibiy qismlardan iborat?
6. Tilning ta’sirchan vositalarini badiiy adabiyot matnidan olingan misollar asosida ko‘rsating.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Rasulov R., Husanov N., Mo‘ydinov Q.: Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. – Toshkent, 2006.
2. Karimov S. v.b. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish.
3. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – T.: O‘qituvchi, 1992.
4. Н.Ғойи́бов ва бошқалар. Но́тиқлик санъати. – Т., 2012.
5. Карнеги Д. Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Т.: O‘zbekiston, 2003.
6. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin, p. 281.
7. Aristotle. *Rhetoric*. Trans. W. Rhys Roberts. Book I, section 1356a.
8. Mehrabian, A. (1971). *Silent Messages*. Belmont, CA: Wadsworth, p. 43.
9. Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. New York: Anchor Books, p. 91.

11-mavzu: O‘ZBEK TILINING VAZIFAVIY USLUBLARI VA NUTQ MADANIYATI

Reja:

1. Tilshunoslikda uslub tushunchasi.
2. O‘zbek tili vazifaviy uslublarining shakllanishi
3. Vazifaviy uslublarning ko‘rinishi

Tayanch so‘z va iboralar: uslub, uslubshunoslik, vazifaviy uslubshunoslik, yo‘nalishlar, rasmiy uslub, ilmiy uslub, ixchamlik, yorqinlik, Uslublararo qo‘llaniladigan yoki neytral til birliklari.

1. Tilshunoslikda uslub tushunchasi.

Tilshunoslikda uslub tushunchasi bu til birliklarining ma’lum kommunikativ vazifa va maqsadga muvofiq tarzda tanlanib, tartibga solinib qo‘llanishidir. Har bir uslub o‘ziga xos til vositalari, sintaktik qurilish, uslubiy vosita va kontekstga ega. Uslub matnning janri, muallif pozitsiyasi, auditoriyasi va muloqot muhitiga qarab farqlanadi. Zamonaviy tilshunoslikda uslublar funktsional uslublar sifatida qaraladi: badiiy, ilmiy, rasmiy, publitsistik va so‘zlashuv uslubi kabi.

Har bir uslubning o‘z ifoda shakli, vositasi va estetik yondashuvi mavjud. Stilistika uslubshunoslik til birliklarining aloqa vositasi sifatida muomala jarayonida turli soha va vaziyatda qo‘llanishi, nutqni tashkil qilish qonuniyatlari, til tizimidagi barcha vositalarning nutq jarayonidagi imkoniyatlari va ma’no nozikliklarini aniqlash bilan shug‘ullanadi. Til birliklarini ijtimoiy muhitda tanlab ishlatish zarurati va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish uslubshunoslikda yangi sohani vazifaviy uslubshunoslikni vujudga keltirdi. Kishilar o‘z ijtimoiy faoliyatlarida tildagi barcha vositalardan

fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklardan foydalanganlarida, avvalo ularni o‘z ehtiyojlaridan kelib chiqib, nutq mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydilar va qo‘llaydilar. O‘zbek tili uslublarini vazifaviy jihatdan tasnif qilish ikki omilga – til va tildan tashqarida bo‘lgan omillarga tayanadi.

Tilimizda 5ta uslub – so‘zlashuv, ommabop, ilmiy, rasmiy va badiiy uslublar mavjud.

2. O‘zbek tili vazifaviy (funktional) uslublarining shakllanishi

Vazifaviy uslublar (yoki funksional uslublar) bu adabiy tilning turli ijtimoiy sohalarda amalga oshuvchi shakllari bo‘lib, har biri muayyan kommunikativ ehtiyoj, stilistik vazifa va auditoriyaga xizmat qiladi. O‘zbek tilida bu uslublar tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy zarurat va ilm-fan, siyosat, san’at kabi sohalarning rivoji asosida shakllangan. O‘zbek tili vazifaviy uslublari ijtimoiy ehtiyoj, madaniyat va til taraqqiyoti asosida bosqichma-bosqich shakllandi. Bugungi kunda bu uslublar turli sohalardagi muloqot talablariga mos ravishda mustahkam adabiy me’yorga ega⁸⁷.

Rasmiy uslub

Hozirgi o‘zbek tilining davlat-ma’muriy, huquqiy muassasalarida, rasmiy diplomatik munosabatlarida namoyon bo‘ladigan ko‘rinishidir. Rasmiy uslub adabiy tilning funksional uslublaridan biri bo‘lib, u huquqiy, diplomatik, ma’muriy va ish yuritish sohalarida foydalaniladi. Bu uslub asosan rasmiy hujjatlar (qonunlar, farmoyishlar, buyruqlar, arizalar, dalolatnomalar va boshqalar) tilini tashkil qiladi. Ilmiy jihatdan rasmiy uslub – bu me’yorlangan, aniq, obyektiv va betaraf ifoda shaklidir.

Asosi belgilari:

Aniqlik va normativlik – iboralar noaniqlikka yo‘l qo‘ymaydi; tushunarli va qat’iy mazmunga ega bo‘ladi. Masalan: “Mazkur buyruq 2025-yil 1-sentabrdan kuchga kiradi.” **Betaraflik va shaxsiy fikrdan**

⁸⁷ Karimov, B. (2020). *O‘zbek tilining uslubiy tizimi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 98–117-betlar.

voz kechish – subyektiv baho yoki emotsional ifoda ishlatilmaydi. Masalan: “Ariza ko‘rib chiqildi va rad etildi.”

Andozaviylik (standartlik) – rasmiy hujjatlar o‘ziga xos qolip asosida tuziladi. Masalan: “Yuqoridagilarni inobatga olgan holda...”

Ot uslubining ustunligi – gaplar ko‘pincha otlardan tashkil topadi, bu esa matnga rasmiy tus beradi. Masalan: “Uchrashuvning tashkil etilishi bo‘yicha taklif kiritildi⁸⁸.”

Ilmiy uslub

Ilmiy asarlar uslubidir. Til birliklarining fan sohasida, ilmiy bayon jarayonida ishlatilishi mazkur uslubning shakllanishiga asos bo‘ladi.

Ilmiy uslubga xos xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Aniqlik.
2. Obyektivlik.
3. Mantiqiy izchillik.
4. Qisqalik.

Ilmiy uslub fonetik jihatdan boshqa uslublardan farqlanib turuvchi yorqin belgilarga ega emas. Leksikasida esa farq qiluvchi jihat sohaviy atamalarining ko‘pligi hisoblanadi. Bu uslubda ham, xuddi rasmiy uslubda bo‘lgani kabi, so‘zlarni ko‘chma ma’nolarda qo‘llash, tasviriy vositalardan unumli foydalanish xos xususiyat sanalmaydi. Sub’ektiv emoçionallik, obrazlilik, og‘zaki nutq elementlari, umuman g‘ayri adabiy unsurlar kam ishlatiladi. Mumkin qadar bayon bir xil me’yorda ifoda etiladi. SHu bilan birga, ayrim holatlarda fikr yuritilayotgan manba, mavzu bilan uyg‘un ravishda ba’zan bu uslubda ham obrazli ifodalardan foydalanish istisno emas. Masalan: *Differenuial tenglamalarning xususiy hosilalari fizikaga cho‘ri bo‘lib ishga kirdi, keyin u cho‘ridan bekaga aylanib ketdi* (R.Bekjonov).

Ommabop uslub

Publisistik asarlar, ommaviy axborot vositalari uslubidir

⁸⁸ Qodirov, A. (2019). *Nutq madaniyati va uslubiyat*. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 91–96-betlar.

Ijtimoiy-siyosiy atamalar asosan *-chi*, *-parast*, *-parvar*, *-xona*, *-shunos*, *-noma*, *-dosh*, *-lik* qo'shimchalari yordamida yasaladi. Misollar: *terrorchi*, *qo'poruvchi*, *aqidaparast*, *millatparvar*, *devonxona*, *bojxona*, *hissador*, *tadbirkor* kabi.

Mazkur uslubda so'z yasaliş imkoniyati boshqa vazifaviy uslublarga nisbatan mahsuldor.

Ommabop uslub imkoniyatlarining kengligini lingvistik va ekstralingvistik (paralingvistik) – tildan tashqaridagi omillarning mustahkam aloqadorligida kuzatamiz. Publiqistik janrda yozilgan asarlarning mohiyatan hozirjavobligi, ularning axborot hamda targ'ibot-tashviqot xarakterda bo'lishi va ommani dunyo yoki mamlakatimiz miqyosida sodir bo'layotgan voqea-hodisalardan zudlik bilan xabardor qilish natijasida yuzaga keladigan novatorlik unda tabiiy ravishda yangi ijtimoiy-siyosiy terminologiyani qo'llanilishi va tilimizda me'yorlashishiga sabab bo'ladi. Boshqacha aytganda, ommabop uslub tilning yangi so'z va iboralar hisobiga boyib borishiga ko'maklashadi.

Badiiy uslub

o'zbek tili vazifaviy uslublari orasida o'ziga xos mavqega ega bo'lib, ayni paytda o'zining alohida me'yorlariga ham ega. Til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo'lgan barcha lingvistik birliklarning, shu bilan birga, boshqa vazifaviy uslublarga xos bo'lgan elementlarning ham ishlatilaverishi va ularning muhim bir vazifaga – badiiy-estetik vazifani bajarishga xizmat qilishi badiiy uslubning asosiy xususiyati hisoblanadi. Tabiiyki, bunday imkoniyatlar boshqa vazifaviy uslublarda chegaralangan.

Til vositalarini qo'llashdagi keng qamrovlilik bo'lishi, bu uslub doirasida alohida fonetik, grammatik, leksik va frazeologik me'yorlarning amal qilishi uni boshqa vazifaviy uslublardan farqlaydi.

Mas., fonetik o'zgarishlar: **So'rma** mendan, kim diloru / Do'stmi yo janona deb (E.Vohidov). Ne balolig' kun edikim. **Oshino** bo'ldim **sango** (Navoiy).

Badiiy uslubda grammatik shakllarning barcha ko'rinishlari – lahja va tarixiy variantlari ham asarning mavzu talabi bilan qo'llanilaverishi mumkin.

So'z variantlari va sinonimlarning tanlanishi: *So'ng bu iflos zafardan Ular **shodon** yurdilar. Olamda mard yo'q ekan. Bizlar mardmiz dedilar* (O.Matjon). Xoslangan leksika: *abru, albat, armug'on, bazmaro, balqimoq, bahoriston, boda, bo'ston, gavharafshon, giryon, gulbahor, guliston, gulro', gulshan, debocha, dilafro'z, dilxona, dolg'a, durafshon, duto, jahonbaxsh, jondosh, jo'shmoq, jo'shqin, kabk, kuylamoq, libos, lolagun, lo'livash, maygun, mardonavor, mastona, mahvash, mahpora, moviy, moh, mujda* kabi.

Badiiy uslubda adabiy til boyliklaridan foydalanibgina qolinmasdan, undagi ko'plab birliklarning tilda me'yorlashuviga, adabiy tilning boyib, rivojlanib borishiga doimiy ravishda ta'sir o'tkazib turadi.

So'zlashuv uslubi

kishilarning kundalik rasmiy-norasmiy, erkin muomalalari doirasida til birliklarining o'ziga xos tarzda amal qilishidir

Uni ma'lum ma'noda tildagi boshqa uslublarga qarama-qarshi qo'yish mumkin. Bu uslubning o'ziga xos xususiyati nutq jarayonida til va tildan tashqari omillarning uyg'un bo'lishida ko'rinadi. Ayni paytda bu holat so'zlashuv uslubidagi me'yoriy holatlarni belgilashni qiyinlashtiradi. Chunki tildan foydalanuvchining shaxsi, buning ustiga, nutqiy vaziyat yagona bir me'yorni tayin etishga imkon bermaydi. So'zlashuv uslubining o'ziga xosliklari: nutq elliptik(tushirib qoldirish) xarakterda bo'ladi. Masalan, qorami? ko'kmi? shaklida beriladigan savolni uy bekasi va do'kon sotuvchisining boshqa-boshqa tushinishi. Til birliklari o'zining

ekspressivlik imkoniyatlarini keng namoyish qiladi. Masalan, *ulguramizmi?* degan savolga yo‘q, *ulgurmaymiz* deyishdan ko‘ra vaziyatdan kelib chiqib, *ulgurib bo‘pmiz, ulgurish qayoqda, ulgurib ham bo‘ldik* singari javoblar birmuncha tabiiy va ekspressivroq bo‘lib chiqadi.

ohang intonatsiyaning ahamiyati nihoyatda kattadir.

Ohang og‘zaki nutqning reallashuvida til birliklaridan keyingi muhim, hal qiluvchi vosita bo‘lib, uning nutq tempi, pauza, ton, melodiya, tovush tembri, so‘z va gap urg‘usi kabi ko‘rinishlari ma‘noni farqlashda, ottenkalarni ajratib ko‘rsatishda, hayajonni kuchaytirishda xizmat qiladi. So‘zlashuv uslubi ham boshqa vazifaviy uslublar kabi fonetik, leksik, grammatik o‘ziga xosliklarga ega. So‘zlashuv uslubida nutqiy vaziyatning ahamiyati juda katta. So‘zlashuv uslubi leksikasida ikki qatlam alohida ajralib turadi. Birinchi qatlam bu kundalik turmush muomalasida faol qo‘llaniladigan ijtimoiy hayot va uy-ro‘zg‘or yumushlari bilan bog‘liq so‘zlar. Bundan tashqari bu uslubda «...siyosat, san‘at, madaniyat, sport va so‘zlovchining kasb-hunarga mansub xilma-xil narsa va hodisalarni ifodalovchi umumadabiy leksika ko‘plab ishlatiladi»⁸⁹ Ikkinchi qatlam – og‘zaki nutqdagi ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘zlar. Ular neytral qiymatdagi so‘zlar bilan sinonimik munosabatga kirisha oladi: *kichkina (bolagina), yiqildi (quladi), buzoq (ish bilmas, galvars), og‘zi ochiq (yig‘loqi)* kabi.

Bu uslubning *burnini ko‘tarmoq, ko‘zini shira bosmoq, qo‘li kaltalik qilmoq* singari o‘z frazeologizmlari mavjud. Kishi nomlari *Abdi, Bek, Zuli, Dili* singari qisqartirib ishlatish mumkin. So‘zlarning metonimik ko‘lami juda keng tarqalgan. Masalan: *auditoriya kuldi, kengash bo‘ldi, dasturxonga o‘tirdi, samovarga chiqdi* kabi.

So‘zlashuv uslubida nutqiy vaziyatning ahamiyati juda katta. *Salom, assalomu alaykum, vaalaykum assalom, xayr, ha, yo‘q, albatta, aha, xo‘p* singari so‘zlar nutqda ko‘p ishlatiladi.

⁸⁹ SHomaqsudov A. O‘zbek tili stilistikasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1983, 15-bet

3. Vazifaviy uslublarning ko‘rinishlari (turlari)

Vazifaviy uslublar adabiy tilning turli ijtimoiy sohalarda xizmat qiluvchi shakllaridir. Har bir uslub muayyan kommunikativ vazifa, mavzu, tinglovchi yoki o‘quvchi auditoriyasiga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Quyida O‘zbek tilidagi asosiy funksional (vazifaviy) uslublar va ularning ko‘rinishlari keltiriladi:

1. Badiiy uslub Vazifasi: Estetik zavq uyg‘otish, obraz yaratish, hissiy ta’sir ko‘rsatish.

Ko‘rinishlari: She’r, hikoya, roman, doston, dramalar.

Xususiyati: Obrazlilik, badiiylilik, ko‘p ma’nolilik, ifoda vositalarining boyligi.

2. Ilmiy uslub Vazifasi: Ilmiy tushunchalarni aniq, mantiqiy va dalillangan tarzda bayon qilish.

Ko‘rinishlari: Maqola, monografiya, dissertatsiya, ma’ruza matni.

Xususiyati: Terminlarga boy, mantiqiylik, betaraflik, aniq izchillik.

3. Rasmiy uslub Vazifasi: Rasmiy munosabatlarni tartibga solish, huquqiy va ma’muriy yozishmalarni yuritish.

Ko‘rinishlari: Ariza, buyruq, qonun, farmon, ma’lumotnoma.

Xususiyati: Qoliplashgan iboralar, aniqlik, normativlik, betaraflik.

4. Publitsistik uslub Vazifasi: O‘quvchi ongiga ta’sir qilish, ijtimoiy fikr uyg‘otish. Ko‘rinishlari: Gazeta maqolasi, intervyu, teleradionutq, ocherk. Xususiyati: Emotsionallik, da’vatkorlik, ta’sirchanlik, logik ifoda.

5. So‘zlashuv uslubi Vazifasi: Kundalik, norasmiy muloqotni amalga oshirish. Ko‘rinishlari: Og‘zaki suhbatlar, muloqotlar, intervyu, dialoglar. Xususiyati: Erkinlik, og‘zaki shakl, qisqartmalar, dialektal unsurlar⁹⁰.

⁹⁰ Qodirov, A. (2019). *Nutq madaniyati va uslubiyati*. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti.

Savol va topshiriqlar:

1. Uslub tushunchasini izohlab bering?
2. Nutq uslublari, ya'ni vazifaviy uslublarning deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbek tilida vazifaviy uslublarning qanday ko'rinishlari mavjud?
4. Nutq madaniyatining uslublarga yoki aksincha uslublarning nutq madaniyatiga ta'siri bormi?
5. O'zbek tili nutq uslublarning har bir turiga oid mustaqil matn yozing.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Основы культуры речи. Хрустоматия. – М.: Высшая школа. 1984, – С.29.
2. Karimov S., Jo'raev T. O'zbek tili uslubi va nutq madaniyati. Bibliografik ko'rsatkich. – Samarqand, 2001.
3. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. 1-qism. – Toshkent: "Navro'z", 1997.
4. Qodirov, A. (2019). *Nutq madaniyati va uslubi*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti.
5. Mahmudov N. O'qituvchining nutqi madaniyati. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
6. Kamegi D. O'z-o'ziga ishonch hosil qilish va omma oldida so'zlash san'ati. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2010.
7. Rasulov R. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent: O'zbekiston, 2009.
8. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. -Toshkent: "O'qituvchi", 1992.

12-mavzu: NUTQ MADANIYATINI EGALLASHNING USULLARI VA YO‘LLARI

Reja:

1. Nutq madaniyatining jamiyatdagi o‘rni.
2. Nutq madaniyatini egallash yo‘llari.
3. Zamonaviy vositalar yordamida nutq madaniyatini egallash.

Tayanch tushunchalar: madaniy nutq, nutq madaniyati, nutqning ta’sirchanligi, Zamonaviy vositalar.

1. Nutq madaniyatining jamiyatdagi o‘rni

So‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko‘rinishi bo‘lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyishganda aytilmoqchi bo‘lgan maqsadning tinglovchi va kitobxonga to‘liq borib etishi, ularga ma’lum ta’sir o‘tkazishi nazarda tutiladi. Shunga ko‘ra nutq oldiga ma’lum talablar qo‘yiladi. Bu talablar nutqning mantiq jihatdan to‘g‘ri, aniq, chiroyli, yorqin, maqsadga muvofiq bo‘lishidir. Bu belgilar nutqning asosiy sifatlari, xususiyatlari deb qaraladi.

Rimliklar qadimgi davrlardayoq yaxshi, namunaviy nutqning sifatlarini aks ettiruvchi qoidalarni ishlab chiqqanlar. Masalan, Sitseron fikricha, aniqlik va tozalik nutq uchun shunchalik zarurki, ularni asoslab o‘tirishning ham zarurati yo‘q. Ammo notiq tinglovchilarni o‘ziga jalb qilishi uchun nutqning bu sifatlarigina yetarli emas. Buning uchun nutq jozibador bo‘lishi ham kerak. Notiq Dionis Galikarnas esa nutqda maqsadga muvofiqlikni muhim deb hisoblagan. Xullas, qadimgi rim notiqlik san’ati nazariyotchilari asosiy e’tiborni nutqning har tomonlama yaxshi bo‘lishiga qaratganlar.

Jamiyat a'zolarining o'zaro fikr olishuv jarayonida tildan foydalanishi va foydalana olish qobiliyati o'zining ma'lum qonuniyatlariga ega. Bunday bir umumiy holat shundan iboratki, har bir kishi ham o'z ona tilisi yoki o'zi egallagan boshqa biror tildan ehtiyojiga yarasha foydalanish ko'nikmasiga egadir. Bunday qobiliyat shaxsning o'zi gapirayotgan til yoki til shaklining normativ sistemasini egallaganligi, uni ijodiy idrok eta olishi bilan bog'langandir. Masalan, har qanday urug' va qabila tili ham, hatto uning hozirgi davr ko'rinishlari bo'lgan sheva va lahja ham bir-biridan ma'lum darajada farqlanuvchi vositalarga egadir. Ushbu til qonuniyatlarini egallagan, ya'ni gapirayotgan sheva yoki lahjaning normativ belgilari asosida yoshlikdan so'zlay olish malakasiga erishgan har bir kishi hech qanday yordamsiz o'sha tilda fikrlasha oladi. Ammo shaxsning o'zi egallagan tilni qaysi darajada (oddiy yoki chuqur) bilishi ushbu shaxsning o'z faoliyati, intilishi, hayotiy tajribasi hamda hayotiy ehtiyojiga bog'liq bo'lgan masaladir.

Demak, odamlarning yoshlikdan ma'lum bir tilda so'zlay olishi tabiiy-shaxsiy va obyektiv qobiliyatdir. Shu tufayli ham nutq madaniyati sohasi kishilarni umuman so'zlashga, ma'lum til vositasida fikr almashishga o'rgatish vazifasini ko'zda tutmaydi. Chunki qayd etilganidek, insonning o'z ona tilida so'zlay olish qobiliyati avvaldan bor bo'lgan tabiiy instinktdir. Xo'sh, shunday ekan, nutq madaniyati sohasining maqsadi nima. Nutq madaniyati sohasi umuman ona tilida emas, balki jamiyat a'zolarini ona tilining maxsus shaklida (madaniy shaklida) gapira olishga o'rgatishni ko'zda tutadi. Tilning bunday shakli ma'lum bir milliy tilda gaplashuvchi ijtimoiy guruhlarning barchasi uchun mushtarak bo'lgan til – adabiy tildir. Shu tufayli nutq madaniyati uchun kurash bu kishilarning o'zaro har qanday fikr almashishini madaniylashtirish (masalan, sheva yoki lahjalarda gaplashishi) uchun kurash emas, balki butun millat a'zolari uchun yagona bo'lgan adabiy tilda to'g'ri fikr almashish uchun kurashdan iboratdir.

Adabiy til va nutq madaniyati sohasi bo'lmasa kishilar o'zaro fikr almasha olmaydi yoki bir-birini yaxshi tushunmaydi, deb o'ylash ham o'rinsizdir. Nutq madaniyatiga doir tashviqot va targ'ibotsiz ham odamlar bir-birlari bilan, o'zlari yoshlikdan o'rgangan til formasi vositasida, bemalol gaplasha oladi. Bu o'rinda tilshunos F. N. Filinning ushbu fikrlarini keltirib o'tish o'rinlidir:

“Har qanday jamiyat nutqiy amaliyotida ham qanday qilib to'g'ri gapirish mumkin yoki mumkinmas deyilgan masala u yoki bu tarzda o'rta qo'yilgan va hal etilgan bo'lishi kerak... Ilmiy tilshunoslik yuzaga kelgunga qadar tajribada, «til didi»ga tayanib ish ko'rilgan, normalarni belgilash stixiyali bo'lgan. Ammo, shunga qaramasdan kishilarning bir-birini tushunmasligi tufayli jamiyatning parchalanib ketishiga sabab bo'luvchi hodisalar yuzaga kelmadi”.

Darhaqiqat, masalan, o'zbek tilining farg'ona guruhi shevalarida gaplashuvchi kishilarning har qaysi bir tomondan o'zi uchun ona tili bo'lgan shevaning o'ziga xos imkoniyatlarini egallagan va biladi. Shu bilan birga u o'z nutqida va o'sha shevada gaplashuvchi o'zgalar nutqida ona sheva normasidan chetga chiqishlarni payqaydi. Xuddi shuningdek, Farg'ona shevalaridan birida gaplashuvchi kishi uchun Xorazm shevalarining yoki Samarqand vohasidagi qipchoq shevalarining birortasi uchun xos ko'pgina xususiyatlar yoqdir. Shu sababli farg'ona shevasiga mansub shaxs bunday holatni hatto normal va xatolik deb baholashi ham mumkin. Shu tufayli ham V.A.Itskovichning «Har qanday til muhitida, dialektal muhitda ham to'g'rilik va noto'g'rilik haqidagi intuitiv tasavvur mavjud degan» gaplarida haqqoniylik bor.

Demak, kishilarda tabiiy va an'ana tusiga ega bo'lgan ona tilini yoshlikdan egallay olish va undan o'rinli, tanqidiy foydalana olish qobiliyati bor ekan, unda nutq madaniyati sohasi kimlarni ko'zda tutib ish olib boradi, degan qonuniy savolning tug'ilishi tabiiydir. Bu savolga berilgan javoblar hozirgi zamon tilshunosligida juda kam.

Mavjud javoblarda esa ushbu masala turlicha talqin etilganini ko‘ramiz. Bular ichida uchta xarakterlidir:

- nutq madaniyati sohasi butun millatni (xalqni) ko‘zda tutib ish olib boradi.

- Nutq madaniyati faqat ziyolilar (o‘qimishli ommaning) nutqini yaxshilashni ko‘zda tutadi.

- Nutq madaniyati sohasi, birinchi navbatda, yosh avlod nutqini o‘g‘rilashini ko‘zda tutib ish ko‘radi.

Har uchala qarash tilshunoslik fanida hali maxsus ravishda o‘rganilgan va yetarli isbotlangan emas.

Tilshunoslikda ushbu masalani ana shu tarzda maxsus qo‘yib hal etishga intilgan maqolalar ham uchramaydi. Ammo ayrim ishlarda keltirilgan muammolar bo‘yicha yo‘l-yo‘lakay aytilgan fikrlar mavjud. Ularning ayrimlariga to‘xtab o‘tamiz.

2. Nutq madaniyatini egallash yo‘llari

Nutq madaniyati til vositalaridan mantiqan, axloqan va estetik jihatdan to‘g‘ri va ta’sirchan foydalanish qobiliyatidir. Nutq madaniyatini egallash nafaqat tilni bilish, balki uni joyiga qarab ishlata olish, fikrni ravon ifoda etish va tinglovchiga hurmat bilan murojaat qilish san’atidir⁹¹. Birinchi navbatda, adabiy til me’yorlarini puxta o‘zlashtirish nutq madaniyatining asosiy shartidir. Til me’yorlariga rioya qilish og‘zaki va yozma nutqda adashish, chalkashliklarni kamaytiradi⁹². Ikkinchidan, muloqot madaniyatini rivojlantirish ya’ni tinglovchini tushunish, fikr bildirishda muloyimlik, turli vaziyatga qarab ohangni moslashtirish lozim bo‘ladi⁹³. Shuningdek, nutq madaniyatini shakllantirishda kitobxonlik, notiqlik san’atini o‘rganish va amaliy mashqlar muhim

⁹¹. Abduazizov, A. (2007). *Til madaniyati*. Toshkent: O‘zMU nashriyoti. – b. 21.

⁹². G‘aniev, T. (2011). *O‘zbek tili va nutq madaniyati*. Toshkent: Fan. – b. 37.

⁹³. Karimov, Z. (2020). *Nutq madaniyati asoslari*. Samarqand: Registon. – b. 49.

o‘rin tutadi. Psixologlar fikriga ko‘ra, o‘z fikrini mantiqiy va ravon ifoda eta oladigan shaxslar ijtimoiy muloqotda yuqori samaradorlikka ega bo‘ladi⁹⁴. Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari, nutq texnikasi, teatr va radio tinglash orqali ham og‘zaki nutq madaniyatini shakllantirish mumkin. Ayniqsa, notiq matn bilan ishlaganda talaffuz, pauza, ohang, bo‘g‘in taqsimoti kabi jihatlarni mashq qilishi zarur⁹⁵.

Nutq madaniyati tushunchasi hozirgi ilmiy ma’noda adabiy til bilan bog‘liqdir. Shu tufayli adabiy tilni egallamagan va unda so‘zlay olmaydigan kishining nutqiy madaniyati haqida gapirish ham ortiqchadir. Anglashiladiki, oldin ham qayd etilganidek, nutq madaniyati sohasi adabiy tilda gapiruvchilar, adabiy tilni egallagan va egallayotganlar nutqini, nutqiy faoliyatini ko‘zda tutgan holda ish ko‘radi. Ammo hozirda adabiy til umumxalqning so‘zlashuv quroliga aylanayotgan bizning jamiyatimizda ham aholining ko‘pchilik qismi mahalliy lahja va shevalarda yoki adabiy til bilan o‘z shevalarining qandaydir qorishmasidan iborat bo‘lgan bir tilda so‘zlashmoqdalar. Masalan, o‘zbek millatiga mansub kishilar kundalik faoliyatlarida o‘zbek adabiy tilidan qay darajada foydalanayotganiga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajralishi mumkin:

o‘zbek adabiy tilida normal gapira oluvchi va yoza oluvchi kishilar guruhi;

o‘zbek adabiy tilida yoza oluvchi, ammo og‘zaki nutqda adabiy til normalariga to‘liq amal eta olmaydigan kishilar guruhi;

rasmiy doiralarda adabiy tilda so‘zlay oladigan, ammo oddiy so‘zlashuvda, ayniqsa oilada shevada yoki sheva bilan adabiy tilning aralashmasidan iborat bir tilda gapiruvchi shaxslar guruhi;

mahalliy shevaning kuchli ta’siri sezilib turadigan nutq egasi bo‘lmish kishilar guruhi;

⁹⁴ Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press. – p. 94.

⁹⁵ Sultonova, M. (2018). *Notiqlik san’ati*. Toshkent: O‘zbekiston. – b. 63.

mahalliy shevaning kuchsiz ta'siri (asosan talaffuzida, ayrim so'zlarni tanlashda) sezilib turadigan tilda so'zlaydigan kishilar guruhi;

adabiy tilni «bilmaydigan» va o'z mahalliy shevasida gaplashadigan kishilar guruhi.

O'zbek aholisi nutqining keltirilgan ko'rinishlari og'zaki nutq madaniyatini barchadan bir xilda talab etib bo'lmazligiga yorqin dalildir. Kishilarning "adabiy tilni bilmasligi" tushunchasi nisbiy hodisa bo'lib, uni adabiy tilni tamoman tushunmaydi ma'nosida emas, balki ular adabiy tildan to'la ma'noda foydalanmaydi, bu tilda gapirishga va yozishga tamoman odatlanmagan degan ma'noda tushunish lozim. Ammo shunday bo'lganda ham keltirilgan oltinchi guruh kishilarning mavjudligi, hattoki ularning o'zbek aholisi ko'pchiligi qismini tashkil etishi nutq madaniyati talablarini butun o'zbek millati doirasida qo'yish mumkinmasligini ko'rsatib turibdi. Bunga sabab o'zbek aholisining ma'lum qismi hali adabiy tilda gaplashishga o'tmagan va bunday nutqiy faoliyatga hali to'lig'icha ko'nikmagan.

Nutq madaniyati ijtimoiy-madaniy hayotning qonuniy talabi bo'lsada, uni egallash aslida har bir shaxsning madaniy saviyasi, ong va bilimiga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan jamiyatdagi barcha shaxslarni bir vaqtning o'zida bir xilda yuksak madaniyat darajasiga erishgan deyish mumkin bo'lmaganidek, aniq shaxslarning barchasini ham bilim va madaniy saviyasi jihatdan nutq madaniyatini egallashga bir xilda hozirlangan, qobiliyatli odam deyish qiyin. Olimlar ushbu masalada turli-tuman, ammo umumiy bir maqsadni ifoda etuvchi fikrlar bayon etishgan. Ulardan ayrimlariga to'xtalib o'taylik.

Mana shu tarzda aytilgan gaplar fanda anchaginadir. Adabiy tildagi gapiruvchi kishi uchun ham uning adabiy til normalarini qanchalik bilishi nisbiydir. Chunki kishining adabiy til normasini qanchalik egallaganligi «so'zlovchining umumiy madaniy saviyasi bilan belgilanadi». Ko'rinadiki, ushbu o'rinda ham nutq madaniyati

sohasining ish ko'rish doirasi va chegarasi mavhumlashib qoladi. Axir, nutq madaniyati sohasi insonni hamma tomonlama kamolatga yetkazishni emas, balki uning nutq madaniyatini ko'tarishni ko'zda tutadi. Bordi-yu, yuqorida ta'kidlanganidek, nutq madaniyati shaxsning umumiy madaniy kamoloti bilan bog'liq bo'lsa, demak nutq madaniyati faqat o'shanday kamolotga erishgan kishilar doirasi bilan chegaralanib qoladi. Umuman ushbu masalalar g'oyatda murakkab va munozaralidir. Nutq madaniyatining vazifasini keltirilgan holatdagi kabi keng tushunilsa, unda nutq madaniyati tilshunoslik sohasi emas, balki qandaydir keng ko'lamli (universal), murakkab fanga aylanadi. Bu holda nutq madaniyati sohasi bajaruvchi ish yanada chigallashadi va mavhumlashadi.

Shunday qilib, nutq. madaniyatini egallash borasida shaxsning umumiy madaniy darajasi yetakchi talablardan sanaladi. Demak, nutq madaniyati ma'lum ma'noda har qanday kishilar, odamlar guruhini emas, balki ma'lum madaniy saviyaga ega, adabiy tilni muayyan darajada egallagan odamlarni ko'zda tutgan holda ish ko'radi. Nutq madaniyati ma'lum madaniy va ma'naviy kamolot belgisi bo'lib, bizning davrimizda keng xalq ommasining umumiy madaniy qurilish ishiga, jumladan adabiyot va til muammolariga aralashuvi ancha faollashdi. Bunday faollik, bir tomondan, keng xalq ommasining kundalik nutqida adabiy tilning turli madaniy va kommunikativ vositalar orqali (radio, televidenie, teatr, kino, matbuot, lektsiyalar) lahjaviy nutq va so'zlashuv tiliga o'tkazayotgan ta'siri tufayli yuzaga kelgan o'zgarishlarda, ikkinchidan, jamoatchilikning adabiy tilda yo'l qo'yilayotgan nuqson va kamchiliklarga (masalan, matbuot tili, radio va televidenie tili, qo'shiqlar tili va boshqalardagi) munosabati hamda bu nuqsonlarni salbiy baholashida yorqin ko'rinmoqda.

Shu tufayli adabiy tilning ma'lum davrdagi madaniy holatini, ya'ni adabiy til madaniyatini, barcha davrlar uchun beto'kis narsa deb tasavvur qilish o'rinsizdir. Chunki til, adabiy tilning o'zi rivojlanishi ta'sirida o'zgarib turuvchi hodisadir. Mana shu ma'noda nutq

madaniyati tushunchasi ham, madaniy (adabiy) nutq namunalari ham, o'z davrida go'zal, namunali gapirgan notiqalar va hozirda ko'rkam gapirayotgan notiqalar nutqi ham ideal hodisa emas, balki nisbiy hodisadir. Xuddi shuningdek, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida ko'rkam gapirishni istagan har bir kishi ushbu adabiy tilning o'tmish davrlaridan andoza topilishi qiyin. Har davrning o'z tili va nutqiy uslubi bo'lganidek, har davrning o'z madaniy adabiy tili va betakror nutqiy madaniyati bo'ladi.

Shunday qilib, nutq madaniyati sohasi bir davrning o'zida jamiyat a'zolarining barchasini madaniy nutqiy tarbiya tilga ola olmaydi. Ushbu ma'noda madaniy nutqiy tarbiya ma'lum chegarali, istisnoli tomonlarga ega. Nutq madaniyati sohasi, asosan, adabiy tilni egallaganlar, unda so'zlash va yozishni istovchilarni va yosh avlod nutqini to'g'rilashni ko'zda tutadi. Lekin nutq madaniyati sohasi bu bilan chegaralanib qolmasligi kerak albatta. Vazifani bunday tushunish nutq madaniyati sohasi uchun chegaralangan maqsaddir. Nutq madaniyati sohasining to'liq, ya'ni pirovard matssadi barcha xalq, ommasining nutqini adabiy tarbiyaga olishdek maqsadni ko'zda tutmog'i lozim. Bu maqsad nutq madaniyati sohasining buyuk orzusidir. Bunday orzu haqida hozirgi kunda gapirish mumkin ammo uning amalga oshishi, ya'ni jamiyatning barcha a'zolarining adabiy tilni mukammal egallashi va bu tilda to'g'ri va ravon, madaniy va ko'rkam gapira olishi kelajakda amalga oshishi mumkin bo'lgan hodisadir. Shu sababli ushbu tushuncha shu kunning vazifasi sifatida ham, hali to'la amalga oshmagan haqiqat sifatida ham nutq madaniyati sohasining oliy, pirovard maqsadidir.

Notqlik mahoratini, adabiy tilda to'g'ri, ta'sirchan so'zlashning ajoyib sirlarini egallagan bunday shaxslar nutqi nutqiy taqlidning qonuniy ob'ektidir. Birov nutqiga taqlid qilish orqali nutq madaniyatini egallash shaxsdan katta havas va hafsala talab qiladi. Nutqiy taqlid taqlid qilinayotgan shaxs nutqi qanday bo'lsa, aynan

shunday gapirishda erishishdan iborat degan gap emas. Har bir shaxs nutqining o'ziga xos mustaqilligi, betakrorligi saqlanmog'i lozim. Nutqiy taqlid namunali nutqning usullarini, sirlarini o'rganish demakdir. Nutqiy taqlid ongli faoliyatdir va milliy notiqlikning eng yaxshi namunalari va an'alarini avloddan-avlodga o'tkazish, etkazish, ko'p asrlar davomida saqlab qolishning vositasi hamdir. Notiqlikdagi ba'zi betakror yo'nalishlar, notiqlik maktablari mana shu yo'l bilan yuzaga keladi.

3. Zamonaviy vositalar yordamida nutq madaniyatini egallash

Raqamli platformalar orqali nutqni rivojlantirish bu onlayn platformalar (Zoom, YouTube, TED Talks va hk...) orqali jonli muloqot va tinglab anglash ko'nikmalari rivojlanadi. Bunday vositalar foydalanuvchiga og'zaki nutq namunalari o'rganish va interaktiv tarzda ishtirok etish imkonini beradi⁹⁶. Mobil ilovalar, ASR⁹⁷, AI va onlayn platformalar yordamida nutq madaniyatini shakllantirish imkoniyati kengaydi. Ular tahliliy, interaktiv va shaxsiylashtirilgan yondashuv orqali talaffuz va fikr ifodasini rivojlantiradi. "Speakometer" sun'iy intellekt ilovasi yordamida foydalanuvchilarning fonetik farqlanishini aniqlash va mustahkamlash tajribasi natijalariga ko'ra, talaffuz darajasida ijobiy o'zgarishlar qayd etilgan. Automatic Speech Recognition (ASR) texnologiyasi bilan o'qitilgan talabalar talaffuz aniqligi va nutq ko'nikmalarini interaktiv tarzda oshirgan (Yao et al., 2023, p. 6)⁹⁸. Keltirilgan barcha hollarda nutq madaniyatini egallash bu ongli ravishda intilish va tinimsiz mehnatdir. Tilni egallash haqida gap borganda, ikki sifatiy narsani farqlamoq kerak. Bularning birinchisi,

⁹⁶ Rasulova G. "Nutq madaniyati va zamonaviy axborot vositalari", 2022, 47-bet.

⁹⁷ Automatic Speech Recognition (Avtomatik nutqni tanish)

⁹⁸ Yao, S., Lin, J., & Yang, M. (2023). Effects of ASR-based training on EFL learners' pronunciation accuracy. *Frontiers in Psychology*, 14, 1210187. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2023.1210187/full>

umuman o'zbek xalq tilini bilish, ikkinchisi o'zbek adabiy tilini egallash. Biz oldingi sahifalarda ham qayd qilganimizdek, shaxs o'zbek tilining biror lahjami yoki shevasida ham g'oyat chiroyli gapirishi, so'zga chechan, ya'ni mahoratli notiq bo'lishi mumkin. Ammo bunday nutq til materialini nuqtai nazaridan nutq madaniyati namunasi bo'la olmaydi. Nutq madaniyati - o'zbek adabiy tilida so'zlangan namunali, madaniy nutqdir. Demak, tilni bilish haqida gap borganda, umuman o'zbek tilini (xalq tilini) bilishni o'zbek adabiy tilini egallashdan farq qilmoq kerak. Nutq madaniyati shaxsning umuman tilni bilish darajasi bilangina emas, balki adabiy tilni namunali bilishi va undan nutqning og'zaki va yozma shakllarida namunali foydalana olishi darajasi bilan o'lchanadi.

Adabiy til va uning normalarini egallash va undan unumli foydalanish qandaydir xurg'un, qotib qolgan, birdan-bir yagona shaklga ega bo'lgan hodisa emas. So'zlovchi yoki yozuvchi adabiy til va uning normativ vositalaridan nutqiy talab, nutqiy sharoit, nutqiy faoliyat ehtiyoji va talabiga ko'ra ijodiy foydalanadi. Bunga sabab bir tomondan kishilar juz'iy nutqiy faoliyatining xilma-xilligi, nutqiy vaziyatlarning ko'p qirraligi bo'lsa, ikkinchisi nutqiy uslublarning rang-barangligidir. O'zbek adabiy tilining aniq mavjud ko'rinishlari turli uslublarga talabiga ko'ra ko'p qirralidir. Hozirgi o'zbek tilida ilmiy uslub, publitsistik uslub, uslub, badiiy uslub, so'zlashuv uslubi mavjud. Bu uslublarga ba'zi o'ziga xos yoki qorishiq shaxobchalarga ham bo'linadi: ilmiy-ommabop uslub, ilmiy-publitsistik uslub; adabiy so'zlashuv uslubi, sodda so'zlashuv uslubi kabi. Nutq madaniyatini egallash o'zbek tili uslublarning xususiyatlarini bilish bilan chambarchas bog'liqdir.

NUTQIY MULOQOTNI YAXSHILASH BO‘YICHA TAVSIYALAR

Nutq qobiliyatlarini qanday yaxshilash mumkin?

Nutq mahoratini oshirish amaliyot va fidoyilikni talab qiladigan jarayon ekanligini ta’kidlagan holda nutq qobiliyatingizni yaxshilashga yordam beradigan ba’zi tavsiyalarni keltirib o‘tamiz.

Muntazam ravishda mashq qiling: Qanchalik ko‘p gapirsangiz, shunchalik yaxshi bo‘lasiz. Iloji boricha gapirishni mashq qiling, hatto o‘zingiz bilan gaplashsangiz yoki ona tilida so‘zlashuvchilar yoki til hamkorlari bilan suhbatda bo‘lsangiz ham muloqotga kirishavering.

Ona tilida so‘zlashuvchilarni tinglang va taqlid qiling: ona tilida so‘zlashuvchilar so‘zlarni, iboralarni va intonatsiyani qanday talaffuz qilishiga e’tibor bering. O‘zingizning nutqingizni yaxshilash uchun ularning nutq ifodasiga, ohangi va ritmiga taqlid qilishga harakat qiling.

So‘z boyligingizni kengaytiring: Keng ko‘lamli lug‘atga ega bo‘lish fikringizni yanada samarali ifodalashga yordam beradi. Yangi so‘z va iboralarni o‘rganing va ularni kundalik suhbatda qo‘llashni mashq qiling.

Til o‘rganish resurslaridan foydalaning: nutq mahoratingizni oshirish uchun darsliklar, onlayn kurslar, podkastlar va til almashish dasturlari kabi til o‘rganish resurslaridan foydalaning. Ushbu manbalar yo‘naltirilgan amaliyot uchun yo‘l-yo‘riq va imkoniyatlarni taqdim etishi mumkin.

O‘z ovozingizni yozib oling va tinglang: suhbatlaringizni yoki nutqlaringizni yozib oling va ularni tanqidiy tinglang. Talaffuz, aniqlik va ravonlik kabi yaxshilash mumkin bo‘lgan sohalarga e’tibor bering.

Talaffuzni o‘rganish: alohida tovushlar, urg‘u shakllari va intonatsiyaning talaffuziga e’tibor qarating. Talaffuz qobiliyatingizni

yaxshilash uchun tilni burish bilan mashq qiling va baland ovozda o‘qing.

Nutq yoki notiqlik kurslarini o‘ting: Samarali nutq uchun texnika va strategiyalarni o‘rganish uchun nutq yoki notiqlik kurslarini o‘ylab ko‘ring. Ushbu kurslar asabiylikni engishga yordam beradi va notiqlikka bo‘lgan ishonchni rivojlantiradi.

Sabrli va qat’iyatli bo‘ling: nutq ko‘nikmalarini yaxshilash vaqt va kuch talab etadi. O‘zingizga nisbatan sabr-toqatli bo‘ling va amaliyotingizda qat’iyatli bo‘ling. Yo‘l davomida kichik yaxshilanishlarni nishonlang, chunki ular sizni davom ettirishga undaydi.

Yodingizda bo‘lsin, nutq ko‘nikmalarini oshirishda amaliyot muhim ahamiyatga ega. Unda davom eting, izchil bo‘ling va vaqt o‘tishi bilan taraqqiyotni ko‘rasiz. Omad!

Ko‘z bilan aloqa qilish nutqdagi jismoniy va og‘zaki bo‘lmagan o‘zaro ta’sirning muhim jihati hisoblanadi.

Ko‘z bilan aloqa qilish ma’ruzachi va tinglovchilar o‘rtasidagi ko‘z aloqasini anglatadi. Bu ko‘z bilan aloqa muloqot va nutqning samaradorligiga katta ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Nutqda ko‘z bilan aloqa qilishning ahamiyati va qo‘llanilishi haqida quyida ba’zi fikrlar mavjud:

1. Og‘zaki bo‘lmagan ma’lumot: Ko‘z bilan aloqa qilish og‘zaki bo‘lmagan ma’lumotlarni yetkazishi mumkin. So‘zlovchining tinglovchilarga qarashi hissiyot, ishonch yoki hatto g‘azabni ko‘rsatishi mumkin.

2. Shaxsiy muloqot: tomoshabinlar ko‘ziga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarash shaxsiy muloqot hissini yaratadi. Bu tuyg‘u tinglovchilarni nutqda faolroq ishtirok etishga undashi mumkin.

3. Diqqatni jalb qilish: to‘g‘ridan-to‘g‘ri va kuchli nigoh tinglovchilar e’tiborini o‘ziga jalb qilishi va ularni nutq tarzida o‘ziga jalb qilishi mumkin.

4. Ishonchni mustahkamlash: ko‘z bilan aloqa qilish tinglovchilarning ma‘ruzachiga bo‘lgan ishonchini oshirishi mumkin. To‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘z bilan aloqa qilish halollik va o‘ziga ishonchni bildiradi.

5. Asosiy fikrlarga urg‘u: to‘g‘ridan-to‘g‘ri tinglovchilarga qarab, ma‘ruzachi o‘zining asosiy fikrlariga yoki muhim fikrlariga ko‘proq e‘tibor qaratishi mumkin.

6. Tuyg‘ular va motivatsiya: ko‘z bilan aloqa qilish so‘zlovchining his-tuyg‘ularini va motivatsiyasini tinglovchilarga yetkazishi va ko‘proq hissiy aloqani yaratishi mumkin.

7. Ikki tomonlama o‘zaro ta‘sir: to‘g‘ridan-to‘g‘ri tinglovchilarning ko‘ziga qarash, ma‘ruzachi va tinglovchilar o‘rtasida ikki tomonlama ta‘sir va to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqotni osonlashtirishi mumkin. Umuman olganda, ko‘z bilan aloqa qilish nutqda og‘zaki bo‘lmagan o‘zaro ta‘sirlar va samarali muloqot tuzilishidagi muhim vositalardan biri bo‘lib, u tinglovchilar bilan muloqotning ta‘siri va kuchiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

“Nutq texnikasining buzilishi” odatda shaxsning nutqning samarali usullariga rioya qilmasligi yoki ularni yetkazishda xatoliklarga yo‘l qo‘yadigan holatlarni nazarda tutadi. Bu qoidabuzarliklar turli yo‘llar bilan namoyon bo‘lib, nutqning ravshanligi, ishonchliligi yoki umumiy ta‘sirchanligiga ta‘sir qilishi mumkin. nutq texnikasining keng tarqalgan buzilishlari:

1. Tayyorlik yo‘qligi:

Nutqga yetarlicha tayyorgarlik ko‘rmaslik qoqilish, tartibsizlik va umuman, izchillikning yo‘qligiga olib kelishi mumkin.

2. Vaqtni yomon boshqarish:

Nutq uchun belgilangan vaqtdan oshib ketish yoki undan kam o‘tish nutqni buzishi mumkin. Bu muhim fikrlarni shoshilib o‘tishga yoki tinglovchilarni e‘tiborsiz qoldirishga olib kelishi mumkin.

3. Ko‘rgazmali qurollardan samarasiz foydalanish:

Ko'rgazmali qurollardan foydalanilsa, ularning noto'g'ri integratsiyalashuvi yoki ravshanlik yo'qligi tinglovchilarning tushunishini kuchaytirish o'rniga to'sqinlik qilishi mumkin.

4. Monoton yetkazib berish:

Ohangda, sur'atda yoki urg'uda o'zgarishsiz bir xil ohangda gapirish nutqni zerikarli va kamroq jalb qilishi mumkin.

5. Ko'z bilan aloqa qilmaslik:

tinglovchilar bilan ko'z bilan aloqa qilmaslik aloqani uzish tuyg'usini keltirib chiqarishi va ma'ruzachining ishonchini kamaytirishi mumkin.

6. To'ldiruvchi so'zlardan ortiqcha foydalanish:

- "Um", "uh", "layk" kabi to'ldiruvchi so'zlarning haddan tashqari ko'p qo'llanilishi nutqning professionalligidan chalg'itishi va buzilishiga olib keladi.

7. Tomoshabinlar bilan bog'lanmaslik:

- Shaxsiy hikoyalar, tegishli misollar yoki o'xshash kontent orqali tinglovchilar bilan aloqa o'rnatishga e'tibor bermaslik qiziqishsizlikka olib kelishi mumkin.

8. Nomaqbul so'z yoki ohang:

Noto'g'ri til yoki tinglovchilar va vaziyat uchun mos bo'lmagan ohangni ishlatish tushunmovchilik yoki begonalashishga olib kelishi mumkin.

9. To'g'ridan-to'g'ri eslatmalar yoki slaydlardan o'qish:

Tomoshabinlar bilan aloqa qilmasdan doimiy ravishda eslatma yoki slaydlarni o'qish nutqni robotlashtirilgan va o'chirilmagan ko'rinishga olib kelishi mumkin.

10. Og'zaki bo'lmagan belgilarga e'tibor bermaslik:

- tinglovchilarning chalkashlik yoki zerikish kabi og'zaki bo'lmagan signallarga e'tibor bermaslik va nutqni shunga mos ravishda moslashtirmaslik.

Ushbu qoidabuzarliklarni bartaraf etish uchun o'z-o'zini anglash, mashq qilish va nutq qobiliyatlarini yaxshilashga tayyorlik talab

etiladi. Konstruktiv fikr-mulohazalar va doimiy amaliyot nutq texnikasini takomillashtirish va yanada samarali taqdimotlar o'tkazish uchun zarurdir.

Nutq texnikasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan umumiy muammolar:

Tashvish va stress

Ko'p odamlar nutqdan oldin yoki nutq paytida tashvish va stressga duch kelishadi, bu esa ishlash va xabarni etkazish sifatiga ta'sir qilishi mumkin.

O'ziga ishonch yo'qligi o'ziga ishonchning etishmasligi:

o'ziga ishonchning etishmasligi:

O'ziga bo'lgan ishonchning yetishmasligi ma'ruzachining tinglovchilar bilan muloqot qilish qobiliyatini susaytiradi va o'z xabarini ishonchli tarzda yetkaza olmaydi.

ishonchsizlik

Rejalashtirish va tuzilishdagi kamchiliklar:

Rejalashtirishning yetishmasligi nutqning tuzilishida muammolarni keltirib chiqaradi va, ehtimol, tinglovchilarni chalg'itadi.

Spikerning ovozini boshqarishdagi qiyinchiliklar tinglovchilarning xabarni to'g'ri tushunmasligiga yoki diqqatini yo'qotishiga olib kelishi mumkin.

O'zbek muloqot madaniyatida erkaklar va ayollarga xos bo'lmagan noverbal xususiyatlar ham mavjuddir. (Ushbu ma'lumotlar Z.Aliqulov, S.Boymirzayevalar tomonidan yozilgan "Sotsiolingvistika" qo'llanmasidan olindi⁹⁹)

O'zbek erkak kommunikantlari uchun xos bo'lmagan noverbal xususiyatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- qosh uchirib, chimirib gapirish;
- noz qilishni ifodalovchi ko'z suzish;
- sababsiz og'izni to'sib gapirish;
- hayronlik, bexabarlik, mensimaslik ma'nosida lab burish;

⁹⁹ Aliqulov Z., Boymirzaeva S. Sotsiolingvistika. SamDU nashri. -Samarqand. 2009. –B. 65.

- achinish ma'nosida tilni tishlab, boshni qimirlatish;
- o'pishib (ayniqsa, erkaklar bilan) ko'rishish;
- jimjiloqni labga tekizib, uyalib yerga qarash;
- ko'rsatkich barmoqni iyakka qo'yib o'y surish, so'rashish;
- suhbat jarayonida o'ng yoki chap tomonga bir siltanib qayrilib boshni xiyol pastga egib suhbatdoshidan arazlash, salbiy munosabat bildirish;
- kommunikant bilan o'ta yaqin, 50-60 santimetrdan yaqin masofada turib so'zlashish;
- tez-tez mayda qadam bilan kelib ko'rishish;
- suhbat jarayonida ikki oyoqni bir tomonga juftlab bukib o'tirish.

O'zbek ayollari uchun ham kommunikantlarga xos bo'lmagan noverbal vositalar mavjud bo'lib, quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- kommunikantning yuziga bir boqib turib tinglash;
- qo'lni arra (paxsa) qilib gapirish;
- ikkala qo'lni ham belga qo'yib gapirish;
- qo'lni "chars" etkazib, urib, siltab mahkam qisib, tortib ... so'rashish;
- ichkilik ichishga ishora ma'nosida tomoqqa chertish;
- bosh barmoqni orqaga qayirib "men" ma'nosida qo'lni ko'kragiga tomon ishora qilish;
- muhabbat izhori ma'nosida "do'st" deb ko'kragiga urish;
- suhbat davomida oyoqni chalkashtirib yoki chordona qurib o'tirish;
- katta-katta qadamlar tashlab peshvoz chiqish.

Savol va topshiriqlar:

1. Muomala madaniyati deganda nimani tushunasiz?
2. Muomala jarayoni suhbatdoshlarning yoshi, jinsi, xizmat vazifasiga qarab o'zgarishi mumkinmi?

3. Telefonda gaplashish madaniyati haqida fikringiz qanday?
4. Telefon aloqalarining qanday turlarini bilasiz?
5. O‘zbek millatiga mansub kishilar kundalik faoliyatlarida o‘zbek adabiy tilidan foydalanish darajasi haqida mulohaza yuriting.
6. Sun’iy intellekt dasturlari talaffuzdagi xatolarni qanday aniqlaydi?
7. YouTube yoki Zoom orqali nutq madaniyatini o‘rganishning foydasi nimada?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. O‘qituvchining nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
2. Karnegi D. O‘z-o‘ziga ishonch hosil qilish va omma oldida so‘zlash san’ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
3. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
4. Raupova L. Nutq madaniyati darslik. Toshkent. “innovatsiya- ziyo”, 2019
5. Bekmirzayev N. Nutq madaniyati va notiqlik asoslari. – Toshkent: Fan. 2007. Saidov U. Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. – Toshkent: Akademiya, 2007. –B. 224.
6. Jo‘raev T.T., Halimov S.G‘. Nutq madaniyati. O‘quv qo‘llanma. -Samarqand: TIBBIYOT KO‘ZGUSI, 2021. - 108 b.
7. Iskandarova Sh. O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari: Filol. fan. nomz. ...diss. avtoref. –Samarqand.1993.-27 b.
8. Abduazizov, A. (2007). *Til madaniyati*. Toshkent: O‘zMU nashriyoti. – b. 21.
9. G‘aniev, T. (2011). *O‘zbek tili va nutq madaniyati*. Toshkent: Fan. – b. 37.
10. Karimov, Z. (2020). *Nutq madaniyati asoslari*. Samarqand: Registon. – b. 49.

11. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press. – p. 94.
12. Sultonova, M. (2018). *Notiqlik san'ati*. Toshkent: O'zbekiston. – b. 63.
13. Rasulova G. "Nutq madaniyati va zamonaviy axborot vositalari", 2022, 47-bet.
14. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2023.1210187/full>

1-Amaliy mashg‘ulot

Mavzu: Rasmiy hujjatlar yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish

Reja:

1. Rasmiy hujjat tushunchasi va turlari
2. Rasmiy hujjatlarning asosiy xususiyatlari
3. Rasmiy hujjat yozish bosqichlari

Rasmiy hujjatlar yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish

Hozirgi kunda har bir inson o‘z fikri va maqsadini, nima istayotganini aniq va ravon ifodalashi uchun bir nechta nutq uslublari bilishi lozim, bulardan eng muhimi va kerakligi rasmiy uslub hisoblanadi. Har bir fuqaro ya’ni; oddiy ishchi, dehqon yoki hunarmand ham kezi kelganda oddiy hujjat hisoblangan ariza, tilxat, tushuntirish xati, tavsiyanoma va tarjimai xol yozishiga to‘g‘ri keladi. Bunday vaziyatda fuqaro o‘zbek tili imlosida bexato va ravon yozishi, yozayotgan hujjatda o‘zining fikr va maqsadini, nima istayotganini aniq va ravon ifodalashi uchun bir nechta nutq uslublari bilishi lozim. Bunday bilimlar esa maktabdanoq o‘quvchiga o‘rgatib borilishi kerak hisoblanadi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Tahliliy savollar

Quyidagi savollarga javob bering.

1. Kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirishda rasmiy yozishning ahamiyati nimada?
2. Rasmiy yozishda terminlardan to‘g‘ri foydalanish nima uchun muhim?

3. Rasmiy hujjatlarda eng ko‘p uchraydigan uslubiy va imloviy xatolarni sanang.

2-Topshiriq

Matn ustida ishlash

Quyidagi norasmiy matnni rasmiy uslub talablariga muvofiq qayta yozing.

“Salom ustoz. Men bugun darsga bora olmayman. Oilaviy sabablarim bor.”

Uni ariza yoki tushuntirish xati shaklida rasmiylashtiring.

3-Topshiriq

Mustaqil ijodiy ish

Talaba quyidagi mavzulardan bittasini tanlab rasmiy hujjat yozadi.

- Akademik ta’til olish haqida ariza.
- Dekan nomiga tushuntirish xati.
- Tavsifnoma.
- Bildirishnoma.
- Bayonnoma.

Rasmiy hujjat tushunchasi va turlari

Jamiyat taraqqiyoti boshqaruv tizimining samaradorligi bilan chambarchas bog‘liq. Har qanday davlat organi, korxona, muassasa yoki tashkilot faoliyati hujjatlar asosida tashkil etiladi. Shu sababli rasmiy hujjatlar boshqaruvning ajralmas vositasi hisoblanadi. Rasmiy hujjat deb davlat organlari, korxona, muassasa yoki mansabdor shaxs tomonidan belgilangan tartibda tuziladigan, muayyan huquqiy kuchga ega bo‘lgan hamda boshqaruv, tashkiliy yoki axborot vazifasini bajaradigan yozma yoki elektron shakldagi hujjatga aytiladi. “Davlat tilida ish yuritish” o‘quv qo‘llanmada hujjat ish yuritishning asosiy

mahsuli ekanligi, rasmiy uslubning asosiy belgilarini esa xolislik, aniqlik, ixchamlik, loʻndalik va mazmuniy toʻliqlik tashkil etishi taʼkidlangan¹⁰⁰. Bugungi kunda hujjatlar nafaqat qogʻoz shaklida, balki elektron hujjat aylanish tizimlari orqali ham yuritilmoqda. Bu boshqaruv samaradorligini oshirish, vaqtni tejash va axborot almashuvini tezlashtirishga xizmat qiladi.

Rasmiy hujjat tushunchasi, rasmiy-idoraviy hujjatlarni tayyorlashda uning zaruriy qismlari joylashishiga, matn mazmuni tarkibiy qismlarining ketma-ketligiga, tinish belgilarining toʻgʻri qoʻyilishiga alohida eʼtibor berish lozim. Shu maqsadda quyidagilarga doimo amal qilishni unutmang: — bosma harflarda yoziladigan hujjat nomida barcha harflar katta harflar bilan yozilishi kerak. Hujjatchilikda imlo va tinish belgilari masalasiga alohida eʼtibor qilish kerak. Hujjatning nomini bosh harf bilan yozgan maʼqul, shuningdek bosma matnda boshqa usul bilan, masalan, mazkur nomni toʻligʻicha bosh harflar bilan yozish orqali ham ajratib koʻrsatish mumkin. Lekin hujjatning nomi boʻlganligi uchun (sarlavhalardagi kabi) undan soʻng nuqta qoʻyish shart emas. Hujjatlarda tinish belgilarining ishlatilishi Adabiy tilning yozma rasmiy shakliga xos boʻlib, muayyan nutqiy qolip, qatʼiy odat tusiga kirib qolgan shakllarga ega boʻlgan nutq uslubi rasmiy uslub sanaladi. Barcha qonunlar, Prezident farmonlari va hukumat qarorlari, turli hujjatlar, ish qogʻozlari, idoralararo yozishmalar va shu kabilar rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi. Rasmiy uslub tilining asosiy xususiyati aniqlik va ixchamlikdir, unda muayyan nutqiy qoliblar, kasb hunar soʻzlari, atamalar, tayyor sintaktik qurilmalar keng qoʻllanib nutqning aniq va

¹⁰⁰ Xamidov M. “Davlat tilida ish yuritish” (oʻquv qoʻllanma). — “Modern science and research” nashriyoti, Toshkent: 2025. 5– B. 326 bet.

ravshan ifodalanishini ta'minlaydi. Bu uslub, shuningdek, davlat arboblari o'rtasidagi diplomatik munosabatlarda, idora, korxona, muassasalarning rasmiy ish yuritish jarayonlarida, shaxslarning ariza, tilxat, ishonch qog'ozi singari ish yuritish qog'ozlarida qo'llaniladi. Rasmiy hujjatlarning turlari: Hujjatlar xizmat vazifasi va mazmuniga qarab bir necha guruhlariga ajratiladi.

1. Farmoyish hujjatlari: Bu guruh davlat va tashkilot rahbarlarining boshqaruv faoliyatini amalga oshirish uchun chiqariladigan hujjatlardir. Ularga quyidagilar kiradi:

Farmon, farmoyish, qaror, buyruq, buyruqdan ko'chirma, ko'rsatma. Mazkur hujjatlar ijro uchun majburiy hisoblanadi hamda boshqaruv qarorlarini rasmiylashtirish vazifasini bajaradi.

2. Tashkiliy hujjatlar: Tashkilot faoliyatini tartibga soluvchi hujjatlar ushbu guruhga kiradi. Ularga quyidagilar kiradi:

Guvohnoma, shartnoma, yo'riqnoma, qoida, mehnat bitimi, ichki mehnat tartib qoidalari, ta'tillar grafigi, tashkilot tuzilmasi, shtatlar jadvali va soni, nizom-ustav.

Bu hujjatlar tashkilotning ichki faoliyatini boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Ma'lumot-axborot hujjatlari: Mazkur hujjatlar axborot almashish, murojaat qilish yoki ma'lum voqeani qayd etish uchun xizmat qiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

Ariza, tushuntirish xati, bildirgi. bildirish(noma), bayonnoma, bayonnomadan ko'chirma, dalolatnoma, ishonchnoma, vasiyatnoma, ma'lumotnoma, tarjimayi hol (CV, rezyume, so'rovnoma, T2-shakl forma – shaxsiy varaqa, shaxsiy ma'lumotnoma), tavsifnoma, fikrnoma, tavsiyanoma, tilxat, e'lon, hisobot.

Mazkur hujjatlar boshqaruv jarayonida axborot uzatish va qayd etish vazifasini bajaradi.

4. Xizmat yozishmalari: Korxonalar va tashkilotlar o‘rtasidagi rasmiy muloqotni ta’minlaydi. Ularga quyidagilar kiradi:

*Taklifnoma, tabriknoma, tashakkurnoma, faxriy yorliq, maqtoov yorlig‘i, rahmatnoma, manzil, telegramma, telefonogramma, faksogramma, xatlar: shaxsiy va rasmiy (xizmat) – iltimos, ilova, so‘rov, eslatma, kafolat, shikoyat, da’vo, farmoyish, axborot, tasdiq xatlari, diplomatik va tijorat yozishmalari*¹⁰¹.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Jadvalni to‘ldiring

Quyidagi hujjatlarni tegishli guruhlariga ajrating.

Hujjat nomi	Hujjatning xizmat mavqeiga ko‘ra guruhi	Qo‘llanilish sohasi
Nizom		
Ustav		
Buyruq		
Ariza		
Bayonnoma		
Bildirishnoma		
Tushuntirish xati		
Axborot xati		

¹⁰¹ Xamidov M. Davlat tilida ish yuritish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: *Modern Science and Research*, 2025.

2-Topshiriq

Tahliliy savollar

1. Rasmiy hujjat tushunchasiga ta'rif bering.
2. Tashkiliy hujjatlarning o'ziga xos jihatlarini yozing.
3. Ma'lumot-axborot hujjatlari qaysi hujjatlardan iborat?

3-Topshiriq

Vaziyatli Topshiriq

Quyidagi vaziyatlar uchun qaysi hujjat tuzilishini aniqlang va tanlovingizni asoslang.

- Talaba stipendiya tayinlashni so'rab murojaat qilmoqda.
- Kafedra yig'ilishi qarorlari rasmiylashtirilmoqda.
- Korxonada yangi ichki mehnat tartibi tasdiqlandi.
- Talaba darsga kelmaganligi sababli izoh bermoqda.

Rasmiy hujjatlarning asosiy xususiyatlari

Rasmiy hujjatlar boshqa yozma matnlardan quyidagi jihatlar bilan farq qiladi:

- huquqiy kuchga ega bo'ladi;
- davlat tili me'yorlariga qat'iy rioya qilinadi;
- matn aniq va tushunarli yoziladi;
- hissiy-emotsional so'zlardan foydalanilmaydi;
- qoliplashgan iboralar keng qo'llaniladi;
- belgilangan rekvizitlar asosida rasmiylashtiriladi.

Xamidov M. "Davlat tilida ish yuritish" Qo'llanmasida hujjat matnining asosiy sifatleri sifatida **aniqlik, xolislik, ixchamlik va mazmuniy to'liqlik** alohida ko'rsatilgan¹⁰². Shuningdek, hujjatlarda noaniqlik, mavhumlik va ortiqcha so'zlarga yo'l qo'yilmasligi qayd etiladi.

¹⁰² . Xamidov M. **Davlat tilida ish yuritish**. O'quv qo'llanma. Toshkent: *Modern Science and Research*, 2025.

Rasmiy uslub ya'ni rasmiy ish qog'ozlari uslubi, hozirgi o'zbek adabiy tilining rasmiy yoishmalar va yuridik ishlarda amal qiladigan bir ko'rinishi. Rasmiy uslubining paydo bo'lishi jamiyatning siyosiy va iqtisodiy hayotining turli xil jarayonlarini hujjatlashtirish zarurati bilan bog'liq bo'lib, bu uning ham lingvistik, ham nolingvistik xususiyatlarini belgilaydi. Rasmiy uslub jamiyatdagi rasmiy munosabatlarning asosiy funksiyalarini amalga oshirishga xizmat qiladi, u odamlar, tashkilotlar, davlat organlari va mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, ya'ni rasmiy ish uslubi jamoat, davlat va davlatlararo munosabatlarni hujjatlashtirish zaruratidan kelib chiqadi. Amalga oshirilgan funktsiya va foydalanish sohalari bilan bog'liq holda, ushbu uslub bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega: imperativlik, taqdimotning aniqligi va standartlashuvi, nutqning shaxssizligi va boshqalar. Biroq umuman olganda, rasmiy biznes uslubi turli tarkibli bo'lib, u sub uslublarga differentsiallanish bilan tavsiflanadi. Ba'zi tadqiqotchilar 3 ta kichik uslubni ajratib ko'rsatishadi: 1) ish yuritish (kasbiy, ma'muriy-kanslariya, ish yuritish); 2) yuridik (qonunlar tili) va 3) diplomatik¹⁰³.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq.

Tahliliy savollar. Quyidagi savollarga yozma javob bering.

1. Kasbiy nutq madaniyatida rasmiy hujjatlarning o'rni qanday?
2. Rasmiy hujjat yozishda adabiy til me'yorlariga rioya qilish nima uchun muhim?
3. Rasmiy yozishda aniqlik, xolislik va mantiqiy izchillik tamoyillarini izohlang.

¹⁰³ Воронцова, Т. А. Элементарная стилистика : учебно-методическое пособие / Т. А. Воронцова. – Ижевск : Удмуртский университет, 2009. – 130с.

2-Topshiriq.

Amaliy Topshiriq

Quyidagi matnni o‘qing va undagi kasbiy nutq madaniyatiga zid bo‘lgan uslubiy hamda til xatolarini aniqlang. So‘ng uni rasmiy uslub talablariga muvofiq qayta yozing.

“Assalomu alaykum. Men ertaga darsga kelmayman, chunki uyda ishlarim chiqib qoldi. UZR.”

3-Topshiriq

Mustaqil Topshiriq

Kasbiy faoliyatda eng ko‘p qo‘llaniladigan uchta rasmiy hujjat turini tanlang va ularning:

- qo‘llanilish sohasi;
- asosiy vazifasi;
- tarkibiy qismlarini jadval ko‘rinishida tavsiflang.

Rasmiy hujjat yozish bosqichlari

Rasmiy hujjatlar davlat organlari, korxona va tashkilotlar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy boshqaruv vositasidir. Har qanday hujjatning huquqiy kuchga ega bo‘lishi uning mazmuni bilan bir qatorda, belgilangan tartibda yozilishi va rasmiylashtirilishiga ham bog‘liq. Shu sababli hujjat yozish jarayoni muayyan bosqichlarda amalga oshiriladi. “Davlat tilida ish yuritish” qo‘llanmada hujjatlar davlat tilida to‘g‘ri, aniq va me‘yoriy asosda tuzilishi, rasmiy uslub talablariga qat’iy amal qilinishi zarurligi alohida ta’kidlangan. Hujjat yozishda *qonuniylik, aniqlik, xolislik, lo‘ndalik, izchillik, rasmiy uslub* tamoyillarga amal qilinadi.

Har qanday hujjat yozishdan oldin uning nima maqsadda tuzilayotgani aniqlanadi.

Masalan: *axborot berish, buyruq chiqarish, murojaat qilish, hisobot taqdim etish, ma'lumot berish, huquqiy munosabatni rasmiylashtirish*. Hujjat turi aynan maqsadga qarab tanlanadi. Keyingi bosqichda hujjat uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlar to'planadi. Bular: *sana, raqam, shaxs yoki tashkilot nomi, huquqiy asoslar, dalillar, ilovalar*. Ma'lumotlarning ishonchli va aniq bo'lishi hujjatning huquqiy ahamiyatini belgilaydi.

Rasmiy hujjatlar davlat boshqaruvi, ta'lim, iqtisodiyot, huquq va boshqa barcha sohalarda boshqaruv faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Har qanday tashkilot yoki muassasaning kundalik faoliyati turli mazmundagi hujjatlarni tayyorlash, rasmiylashtirish, ijroga yo'naltirish va saqlash bilan bog'liq. Shu sababli rasmiy hujjatlarni yozish tartibini mukammal bilish har bir mutaxassis uchun zarur kasbiy kompetensiyalardan biridir. O'zbekiston Respublikasida davlat tilining rasmiy maqomi hujjatlarni davlat tilida to'g'ri, aniq va me'yoriy talablar asosida yuritishni taqozo etadi.

Rasmiy hujjatlar boshqa yozma matnlardan o'zining aniqligi, xolisligi, lo'ndaligi, mazmuniy to'liqligi hamda rasmiy uslubda yozilishi bilan ajralib turadi. Hujjat matnida hissiy yoki obrazli ifodalardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi, barcha fikrlar aniq, mantiqiy va ishonchli dalillarga asoslangan holda bayon etiladi.

Rasmiy hujjat yozishning **birinchi bosqichi** hujjatning maqsadini aniqlashdan iborat. Hujjat yozishga kirishishdan oldin uning nima sababdan tuzilayotgani, qanday masalani hal etishi va kimga mo'ljallangani belgilab olinadi. Chunki hujjatning turi va mazmuni aynan uning maqsadiga bog'liq bo'ladi. Masalan, murojaat qilish uchun ariza, axborot berish uchun ma'lumotnoma yoki hisobot, Topshiriq berish uchun buyruq, huquqiy munosabatlarni tartibga

solish uchun esa shartnoma tuziladi. Demak, hujjat turi noto'g'ri tanlansa, uning huquqiy ahamiyati ham pasayadi.

Ikkinchi bosqich zarur ma'lumotlarni yig'ish hisoblanadi. Hujjatning mazmuni ishonchli va asosli bo'lishi uchun barcha kerakli hujjatlar, faktlar, sanalar, raqamlar, huquqiy asoslar va boshqa ma'lumotlar oldindan tayyorlanadi. Ayniqsa, shaxsning familiyasi, ismi, otasining ismi, tashkilot nomi, lavozim va boshqa rekvizitlarni yozishda rasmiy hujjatlardagi shakliga aynan rioya qilinishi zarur.

Uchinchi bosqichda hujjatning qoralama nusxasi tayyorlanadi. Qoralama hujjat muallif tomonidan yozilgan dastlabki nusxa bo'lib, unda asosiy mazmun shakllantiriladi. Qoralama hali huquqiy kuchga ega bo'lmaydi, chunki u keyinchalik tahrir qilinishi, to'ldirilishi yoki o'zgartirilishi mumkin.

To'rtinchi bosqich hujjat matnini tahrir qilishdir. Mazkur bosqichda hujjat imloviy, uslubiy, mantiqiy va texnik jihatdan qayta ko'rib chiqiladi. Hujjat matni sodda, tushunarli va lo'nda bo'lishi, ortiqcha so'zlar va hissiy ifodalardan xoli bo'lishi zarur. Barcha hujjatlar matniga imloviy, punktuatsion, uslubiy va texnik talablar birdek qo'llanilishi alohida ta'kidlangan.

Beshinchi bosqich hujjatni texnik jihatdan rasmiylashtirishdan iborat. Zamonaviy ish yuritishda aksariyat hujjatlar kompyuterda tayyorlanadi. Hujjatni rasmiylashtirishda A4 formatdagi oq qog'ozdan foydalanish, Times New Roman shriftining 14 o'lchami, 1,5 interval va belgilangan hoshiyalarga rioya qilish talab etiladi.

Oltinchi bosqich Ayrim hujjatlar bir nechta bo'lim yoki mutaxassis tomonidan ko'rib chiqiladi, zarur hollarda yuridik xizmat bilan kelishiladi. Shundan keyingina rahbar tomonidan imzo qo'yiladi, zarur hollarda muhr bosiladi va hujjat tasdiqlanadi. Aynan

tasdiqlangan hujjat huquqiy kuchga ega bo‘lib, ijro uchun majburiy hisoblanadi.

Yettinchi bosqich hujjatni ro‘yxatga olish va ijroga yuborishdan iborat. Tasdiqlangan hujjat maxsus ro‘yxatga olish jurnalida yoki elektron hujjat aylanish tizimida qayd etiladi. So‘ngra hujjat ijrochiga yuboriladi va uning bajarilishi nazorat qilinadi. Vazifa bajarilgach, hujjat belgilangan tartibda arxivga topshiriladi. Bu jarayon hujjatlar aylanishining yakuniy bosqichi hisoblanadi.

Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida hujjatlarni elektron shaklda tayyorlash va yuritish keng ommalashmoqda. Elektron hujjat yozish bosqichlari an‘anaviy hujjat yozish jarayonidan deyarli farq qilmaydi. Bunda ham avvalo maqsad aniqlanadi, hujjat elektron shaklda tayyorlanadi, tahrir qilinadi, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlanadi, elektron tizimda ro‘yxatdan o‘tkaziladi va ijrochiga yuboriladi. Elektron hujjat aylanishi vaqtni tejaydi, hujjatlar bilan ishlashni soddalashtiradi hamda boshqaruv samaradorligini oshiradi.

Rasmiy hujjat yozish muayyan ketma-ketlik asosida amalga oshiriladigan murakkab va mas‘uliyatli jarayondir. Hujjatning maqsadini aniqlash, zarur ma‘lumotlarni yig‘ish, qoralama tayyorlash, matnni tahrir qilish, texnik jihatdan rasmiylashtirish, tasdiqlash, ro‘yxatga olish va ijroga yuborish bosqichlari hujjatning sifati hamda huquqiy kuchini belgilaydi. Mazkur bosqichlarning har biriga mas‘uliyat bilan yondashish davlat tilida ish yuritish madaniyatini yuksaltirishga, boshqaruv samaradorligini oshirishga va hujjatlarning huquqiy ahamiyatini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Talaba oilaviy sabablarga ko'ra 3 kun darslarda ishtirok eta olmagan. U dekan nomiga tushuntirish xati yozishi kerak.

Vazifa:

Ushbu vaziyat asosida rasmiy hujjat yozish bosqichlarini ketma-ketlikda sanang.

Shu bosqichlarga amal qilgan holda tushuntirish xatini rasmiy uslub talablariga muvofiq yozing.

Eslatma: Hujjatni yozishda hujjatning rekvizitlari, rasmiy uslub, mantiqiy izchillik va adabiy til me'yorlariga rioya qiling.

2-Topshiriq

Amaliy Topshiriq

Quyidagi hujjatlardan bittasini amaldagi rasmiy uslub talablariga rioya qilgan holda yozing.

Ariza, Bildirishnoma, Tushuntirish xati, Buyruq, bayonnnoma, bayonnnomadan ko'chirma. *Yozishda quyidagilarga e'tibor bering:*

- rasmiy uslub;
- grammatik va uslubiy me'yorlar;
- mantiqiy izchillik;
- kasbiy nutq madaniyati talablariga rioya qilish.

3-Topshiriq

Tahliliy Topshiriq. Yozgan hujjatingizni tahlil qiling. Unda:

1. rasmiy uslubga rioya qilinganligi;
2. kasbiy nutq madaniyati me'yorlarining qo'llanganligini qisqacha izohlang.

2. Amaliy mashg'ulot.

Mavzu: Elektron pochta va ijtimoiy tarmoqlarda yozish va muloqot etikasi

Reja:

1. Elektron pochtaning asosiy etik xususiyatlari.
2. Elektron muloqotning zamonaviy jamiyatdagi o'rni.
3. Ijtimoiy tarmoqlarda yozish netiket tamoyillari.

Elektron pochta va ijtimoiy tarmoqlarda yozish va muloqot etikasi

Elektron muloqot etikasi yoki netiket internet muhiti orqali amalga oshiriladigan yozma va og'zaki muloqotning axloqiy hamda kommunikativ me'yorlari majmuasini anglatadi. Netiket tushunchasi ingliz tilidagi network etiquette iborasidan kelib chiqqan bo'lib, internet foydalanuvchilarining o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi yozilmagan qoidalar tizimidir. Ushbu qoidalar muloqot ishtirokchilarining o'zaro hurmatini ta'minlash, axborotni to'g'ri uzatish va kommunikatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Raqamli kommunikatsiyaning muhim vositalaridan biri elektron pochta hisoblanadi. Elektron pochta rasmiy xizmat yozishmalarini amalga oshirish, hujjatlar almashinuvi, ilmiy hamkorlik va boshqaruv jarayonlarini tashkil etishda keng qo'llaniladi. Elektron pochta orqali yuboriladigan xatlar ko'pincha huquqiy yoki tashkiliy ahamiyat kasb etganligi sababli ularni tayyorlashda rasmiy uslub me'yorlariga qat'iy amal qilinishi zarur. Elektron pochta orqali yuboriladigan rasmiy xat bir necha tarkibiy qismlardan iborat bo'ladi. Avvalo, xatning mavzusi (Subject) qisqa va mazmunli ifodalanishi kerak. Mavzu xat

mazmunini aniq aks ettirishi hamda qabul qiluvchiga xatning maqsadini darhol anglash imkonini berishi lozim. Shundan so‘ng murojaat qismi yoziladi. Rasmiy yozishmalarda “Hurmatli professor”, “Hurmatli direktor”, “Hurmatli hamkasblar” kabi murojaat shakllaridan foydalanish tavsiya etiladi. Asosiy matnda fikrlar izchil va mantiqiy ketma-ketlikda bayon qilinadi. Yakuniy qismda esa minnatdorlik yoki hurmat ifodalovchi iboralar keltirilib, muallifning ism-familiyasi, lavozimi va aloqa ma’lumotlari yoziladi.

***Elektron pochta yozishmalari maqsadi va mazmuniga ko‘ra
quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:***

Shaxsiy elektron pochta – jismoniy shaxslarning shaxsiy muloqoti uchun foydalaniladi (masalan, Gmail, Yahoo, Outlook).

Korporativ elektron pochta – tashkilot yoki korxonaning rasmiy domeni orqali yuritiladigan xizmat yozishmalari masalan, ism.familiya@universitet.uz . U rasmiy va ishbilarmonlik muloqoti uchun mo‘ljallangan.

Rasmiy (xizmat) elektron pochta – davlat organlari, ta’lim muassasalari va boshqa tashkilotlar o‘rtasidagi rasmiy hujjatlar hamda xizmat yozishmalarini amalga oshirish uchun qo‘llaniladi.

Ommaviy (axborot) elektron pochta – e’lon, xabarnoma, axborotnoma yoki reklama xatlarini ko‘plab foydalanuvchilarga yuborish uchun xizmat qiladi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Amaliy Topshiriq: Rasmiy elektron pochta xatini tuzing.

Quyidagi vaziyat asosida elektron pochta matnini yozing: kafedra mudiriga ilmiy seminar dasturini yuborish uchun elektron xat

tayyorlang. Xatda mavzu (Subject), murojaat, asosiy matn, yakuniy qism, muallifning F.I.Sh. va lavozimi to'liq rasmiylashtirilsin.

2-Topshiriq

Amaliy Topshiriq:Elektron pochta matnini tahlil qiling.

Berilgan elektron xat namunasini tahlil qilib, undagi etik va uslubiy xatolarni aniqlang hamda ularni rasmiy yozishma qoidalariga muvofiq qayta tahrir qiling.

3-Topshiriq

Amaliy Topshiriq:Ijtimoiy tarmoqlarda muloqot etikasini baholang.

Ijtimoiy tarmoqdagi yozishma namunasini o'rganib, netiket qoidalariga mos va nomos jihatlarini aniqlang. Aniqlangan kamchiliklar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqing va yozishmani rasmiy hamda madaniy uslubda qayta yozing.

Elektron pochtaning asosiy etik xususiyatlari

Elektron pochta zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari orasida rasmiy yozishmalarning eng muhim shakllaridan biri hisoblanadi. U nafaqat axborot almashish vositasi, balki tashkilot yoki shaxsning kasbiy madaniyatini aks ettiruvchi kommunikativ hujjat sifatida ham e'tirof etiladi. Ayrim hollarda elektron pochta qog'oz shaklidagi hujjat kabi muayyan huquqiy kuchga ega bo'lib, rasmiy yozishma sifatida qabul qilinadi. Elektron pochta orqali yozishmalarda muloqot etikasiga qat'iy rioya etish talab etiladi. Xususan, xat qisqa, aniq va tushunarli bayon qilinishi, mavzu (**Subject**) satri to'ldirilishi, sana, adresat, muallifning ism-familiyasi va lavozimi ko'rsatilishi, ilovalar yuborilishidan oldin tekshirilishi hamda kelib tushgan xatlarga o'z vaqtida javob qaytarilishi zarur. Shuningdek, adabiy til me'yorlariga, savodxonlik va xushmuomalalik

tamoyillariga amal qilish elektron muloqot etikasining asosiy talablari hisoblanadi. Elektron pochta va ijtimoiy tarmoqlarda yozish hamda muloqot etikasi zamonaviy axborot jamiyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Elektron kommunikatsiyada rasmiy uslub me'yorlariga rioya qilish, netiket qoidalarini bilish, axborot xavfsizligini ta'minlash va kommunikativ madaniyatni rivojlantirish samarali boshqaruv, ilmiy hamkorlik hamda professional faoliyatning muhim shartidir. Shu bois har bir mutaxassis elektron yozishmalarni tashkil etishda nafaqat texnik ko'nikmalarga, balki yuksak nutq madaniyati va etik kompetensiyaga ham ega bo'lishi zarur. Bu esa raqamli jamiyatda samarali muloqotni ta'minlash, tashkilotning ijobiy imijini shakllantirish hamda davlat tilining nufuzini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Amaliy Topshiriq: Elektron pochta etikasini baholash

- a) Elektron pochta etikasining asosiy tamoyillarini sanab bering.
- b) Elektron pochtda rasmiy uslubga qo'yiladigan talablarni izohlang.

2-Topshiriq

Amaliy Topshiriq: Elektron yozishmalarda uchraydigan etik xatolarni aniqlash

- a) Elektron yozishmalarda uchraydigan etik xatolarni aniqlang.
- b) Aniqlangan xatolarni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqing.

3-Topshiriq

Amaliy Topshiriq: Elektron pochta va ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotni qiyosiy tahlil qilish

- a) Elektron pochta va ijtimoiy tarmoqlarda muloqot etikasini qiyosiy tahlil qiling.
- b) Ularning o'xshash va farqli jihatlarini jadval ko'rinishida rasmiylashtiring.

Elektron muloqotning zamonaviy jamiyatdagi o'rni

XXI asr axborot texnologiyalari asri sifatida insoniyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib bordi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida muloqotning an'anaviy shakllari bilan bir qatorda elektron kommunikatsiya vositalari ham keng qo'llanila boshladi. Bugungi kunda elektron pochta, Telegram, WhatsApp, Facebook, Instagram, LinkedIn va boshqa ijtimoiy tarmoqlar davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan, biznes hamda xalqaro hamkorlikning muhim kommunikatsiya vositalariga aylandi. Ushbu jarayon elektron yozishmalar madaniyati va muloqot etikasiga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi. Elektron pochta orqali yozishmalarda lingvistik me'yorlarga rioya qilish alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Hujjat matnida imloviy, uslubiy va punktuatsion xatolarga yo'l qo'yilmasligi kerak. Grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan, mantiqan izchil va sodda gaplar axborotning tez hamda to'g'ri qabul qilinishini ta'minlaydi. Aksincha, imlo xatolari, noaniq jumlar yoki uslubiy kamchiliklar tashkilot yoki mutaxassisning kasbiy nufuziga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bugungi kunda sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi elektron yozishmalarni avtomatlashtirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq sun'iy intellekt yordamida tayyorlangan matnlar ham inson tomonidan tahrir qilinishi, etik va uslubiy jihatdan tekshirilishi lozim. Chunki muloqotning sifati nafaqat texnologiyaga, balki insonning kommunikativ madaniyatiga ham bevosita bog'liq.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Amaliy Topshiriq:Elektron muloqotning zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini tahlil qiling

1. Elektron muloqotning davlat boshqaruvi, ta'lim va biznes sohalaridagi o'rnini izohlang.
2. Raqamli kommunikatsiya vositalarining afzalliklarini misollar bilan asoslang.
3. Elektron muloqot madaniyatining zamonaviy jamiyat rivojlanishidagi ahamiyati bo'yicha xulosa chiqaring.

2-Topshiriq

Amaliy Topshiriq:Elektron yozishmalarda til me'yorlariga rioya etilishini baholang

1. Elektron yozishmalarda imloviy, uslubiy va punktuatsion me'yorlarning ahamiyatini tushuntiring.
2. Til me'yorlariga rioya qilinmaganda yuzaga keladigan salbiy oqibatlarni tahlil qiling.
3. Savodli elektron yozishmalarni ta'minlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqing.

3-Topshiriq

Amaliy Topshiriq: Sun'iy intellektning elektron muloqotdagi o'rnini baholang

1. Sun'iy intellektning elektron yozishmalardagi imkoniyatlarini tavsiflang.
2. Sun'iy intellekt yordamida tayyorlangan matnlarni tahrir qilish zaruratini asoslang.
3. Sun'iy intellektidan foydalanishda etik va kommunikativ talablarga oid xulosalarni bayon qiling.

Ijtimoiy tarmoqlarda yozish netiket tamoyillari

Ijtimoiy tarmoqlardagi muloqotning asosiy etik tamoyillari o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, mas’uliyat va axborotning ishonchliligiga asoslanadi. Har bir foydalanuvchi internet makonida bildirayotgan fikri yoki ulashayotgan axboroti jamiyat ongiga ta’sir ko‘rsatishini anglab yetishi lozim. Ayniqsa, shaxsning sha’ni va qadr-qimmatiga putur yetkazuvchi haqoratli izohlar, asossiz tanqid, kamsituvchi iboralar va yolg‘on axborotlarni tarqatish nafaqat etik me’yorlarga, balki amaldagi qonunchilik talablariga ham zid hisoblanadi. Elektron yozishmalarda kommunikativ etikaga ham amal qilish zarur. Masalan, barcha harflarni bosh harf bilan yozish internet madaniyatida baland ovozda gapirish yoki agressiv munosabatni ifodalovchi belgi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, rasmiy yozishmalarda haddan tashqari ko‘p undov belgilaridan, emoji va norasmiy qisqartmalardan foydalanish tavsiya etilmaydi. Chunki bunday vositalar rasmiy uslub talablariga mos kelmaydi.

Ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jamiyatning muhim axborot-kommunikatsiya maydoniga aylangan. Mazkur platformalar orqali ilmiy axborot almashish, ta’lim jarayonini tashkil etish, davlat xizmatlarini ko‘rsatish, marketing faoliyatini olib borish va jamoatchilik bilan aloqalarni rivojlantirish imkoniyati kengaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda yozish madaniyatiga rioya etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli kommunikatsiyada axborot xavfsizligi masalasi ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Elektron pochta yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali shaxsiy ma’lumotlarni nazoratsiz tarqatish kiberjinoyatlar sodir etilishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois foydalanuvchilar maxfiy

ma'lumotlar, bank rekvizitlari, shaxsni tasdiqlovchi hujjatlar yoki xizmat sirini tashkil etuvchi axborotlarni faqat himoyalangan aloqa kanallari orqali yuborishlari lozim. Axborot xavfsizligini ta'minlash zamonaviy raqamli madaniyatning ajralmas tarkibiy qismidir. Elektron yozishmalarda vaqt omiliga rioya qilish ham kommunikativ etikaning muhim mezonlaridan biridir. Xizmat yozishmalariga imkon qadar tez javob qaytarish, ish vaqtdan tashqarida shoshilinch bo'lmagan xabarlarini yubormaslik, yuborilgan fayllarning hajmi va formatiga e'tibor berish professional muloqot madaniyatining ko'rsatkichlari hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda elektron kommunikatsiya madaniyati kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida baholanmoqda. Kommunikativ kompetensiya deganda shaxsning turli kommunikativ vaziyatlarda axborotni to'g'ri, aniq, maqsadga muvofiq va etik me'yorlarga rioya qilgan holda uzata olish qobiliyati tushuniladi. Raqamli texnologiyalar rivojlangan sharoitda ushbu kompetensiyaning ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Amaliy Topshiriq: Ijtimoiy tarmoqlarda netiket tamoyillarini tahlil qiling

1. Ijtimoiy tarmoqlarda muloqotning asosiy etik tamoyillarini tavsiflang.
2. Haqoratli izohlar, yolg'on axborot va asossiz tanqidning salbiy oqibatlarini izohlang.
3. Netiket qoidalariga rioya etishning ijtimoiy ahamiyati bo'yicha xulosa chiqaring.

2-Topshiriq

Amaliy Topshiriq: Elektron muloqotda axborot xavfsizligini baholang

1. Raqamli muloqotda axborot xavfsizligining ahamiyatini tushuntiring.
2. Ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilishi mumkin bo'lmagan shaxsiy va maxfiy ma'lumotlarni sanab bering.
3. Axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqing.

3-Topshiriq

Amaliy Topshiriq:Elektron muloqot madaniyatini tahlil qiling

1. Elektron yozishmalarda kommunikativ etika talablarini izohlang.
2. Vaqt omili va o'z vaqtida javob qaytarishning professional muloqotdagi ahamiyatini asoslang.
3. Kommunikativ kompetensiyaning elektron muloqotdagi o'rnini bo'yicha xulosa chiqaring.

3-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Og'zaki ma'lumotni o'qish va taqdim etishning zamonaviy usullari hamda kasbiy muloqotda sun'iy intellektning roli.

Reja:

1. Ilmiy taqdimotni tayyorlash tamoyillari.
2. Og'zaki taqdimotning ilmiy asoslari.
3. Og'zaki taqdimotga qo'yiladigan talablar.
4. Amaliy mashg'ulotni tashkil etish va baholash mezonlari.

Og'zaki ma'lumotni o'qish va taqdim etish

Bugungi kunda ta'lim tizimida nafaqat yozma, balki og'zaki nutq orqali bilimlarni yetkazish ham muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar talabalarni mustaqil fikrlashga, ilmiy ma'lumotlarni tahlil qilishga hamda ularni auditoriya oldida mantiqiy va ravon tarzda taqdim eta olishga o'rgatishni nazarda tutadi. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida "Og'zaki ma'lumotni o'qish va taqdim etish" mavzusi amaliy mashg'ulotlarning muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Og'zaki taqdimot jarayoni faqat ma'lumotni ovoz chiqarib o'qishdan iborat emas. U ma'ruzachining ilmiy tafakkuri, nutq madaniyati, terminologiyadan foydalanish darajasi, auditoriya bilan muloqoti, ovoz ohangi, mimika va tana harakatlari kabi ko'plab omillarning uyg'unligini talab etadi. Taqdimot muvaffaqiyati aynan shu omillarning qay darajada to'g'ri tashkil etilganiga bog'liq bo'ladi.

Mazkur amaliy mashg'ulot talabalarning og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish, ilmiy terminlardan to'g'ri foydalanish,

auditoriya bilan samarali aloqa o‘rnatish hamda taqdimotni baholash mezonlarini amaliy jihatdan o‘rganishga qaratilgan.

Ilmiy taqdimotni tayyorlash tamoyillari

Ilmiy taqdimot muayyan mavzu yoki tadqiqot natijalarini auditoriyaga aniq, mantiqiy va ilmiy asoslangan tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Taqdimot mazmuni ishonchli ilmiy manbalar, faktlar, tajriba natijalari va statistik ma’lumotlarga tayanishi, foydalanilgan adabiyotlar esa havolalar orqali ko‘rsatilishi zarur. Mavzuni yoritishda olimlarning nazariyalari, ilmiy qarashlari va xulosalaridan foydalanish taqdimotning ilmiy asoslanganligini kuchaytiradi. Ma’lumotlarni tushunarli ifodalash uchun rasmlar, diagrammalar, jadvallar, grafiklar va infografikalardan maqsadga muvofiq foydalanish tavsiya etiladi. Slaydlar sodda va yagona uslubda tayyorlanishi, har bir slaydda faqat asosiy fikrlar qisqa va lo‘nda bayon qilinishi kerak. **Oq fon** va to‘q rangli shriftlardan foydalanish ilmiy taqdimotlarda umumqabul qilingan standart hisoblanadi, chunki bu matnning o‘qilishini yaxshilaydi va auditoriyaning e’tiborini asosiy mazmunga qaratadi. Shunday qilib, sifatli ilmiy taqdimot ishonchli manbalar, aniq dalillar, vizual materiallar va standart dizayn talablari uyg‘unligida tayyorlanadi.

Amaliy mashg‘ulotning maqsadi

Ushbu mashg‘ulotning asosiy maqsadi talabalarda quyidagi kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat:

- ilmiy matnni tushunish va og‘zaki bayon qilish;
- mavzuni mantiqiy izchillikda tushuntirish;
- ilmiy terminologiyadan o‘rinli foydalanish;
- auditoriya bilan samarali kommunikatsiya o‘rnatish;

- kasbiy nutq madaniyati talablariga rioya qilish;
- taqdimotni ilmiy mezonlar asosida tahlil qilish va baholash.

Og‘zaki taqdimotning ilmiy asoslari

Og‘zaki taqdimot axborotni tinglovchilarga og‘zaki nutq vositasida yetkazish jarayonidir. Pedagogika, psixologiya va kommunikatsiya nazariyasiga ko‘ra, samarali taqdimot uch asosiy tarkibiy qismdan iborat bo‘ladi ya’ni axborotning ilmiy mazmuni, nutqning ifodaviyligi va tinglovchilar bilan samarali muloqot. Ma’ruzachi mavzuni chuqur tushungan holda uni sodda, aniq va ilmiy uslubda bayon qilishi kerak. Nutqda ortiqcha takrorlar, mavzudan chetga chiqish yoki ilmiy asoslanmagan fikrlarga yo‘l qo‘yilmasligi zarur. Og‘zaki nutq davomida mantiqiy ketma-ketlik saqlanishi muhim hisoblanadi. Kirish, asosiy qism va xulosa o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lishi lozim. Nutq davomida terminlardan to‘g‘ri foydalanish ilmiylik darajasini oshiradi.

Og‘zaki taqdimotga qo‘yiladigan asosiy talablar

Sifatli taqdimot quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- mavzu aniq yoritilishi;
- ilmiy terminlardan foydalanilishi;
- nutq ravon va izchil bo‘lishi;
- vaqt me’yoriga amal qilinishi;
- auditoriya bilan ko‘z aloqasi saqlanishi;
- ovoz balandligi mos bo‘lishi;
- intonatsiya tabiiy bo‘lishi;
- mimika va imo-ishoralar o‘rinli qo‘llanilishi;
- xulosa umumlashtirilgan holda berilishi.

Mazkur talablar taqdimot sifatini belgilovchi asosiy mezonlar hisoblanadi.

Amaliy mashg‘ulotni tashkil etish va baholash mezonlari

Mashg‘ulot guruhlarda tashkil qilinadi. Har bir guruhda besh nafar talaba alohida vazifani bajaradi. Bir nafar talaba ma’ruzachi sifatida ishtirok etadi, qolgan to‘rt nafar talaba uning taqdimotini belgilangan mezonlar asosida kuzatadi va baholaydi. Ma’ruzachi oldindan tanlangan ilmiy mavzu bo‘yicha tayyorgarlik ko‘radi hamda uni auditoriya oldida taqdim etadi. Mashg‘ulot davomida barcha kuzatuvchilar o‘z vazifalarini yozma ravishda qayd etadilar va yakunda umumiy xulosaga keladilar.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

1-kishining vazifasi: Time Keeper (Vaqt nazoratchisi)

Birinchi ishtirokchi vaqt nazoratchisi vazifasini bajaradi.

Uning asosiy vazifasi ma’ruzachining nutq vaqtini nazorat qilishdan iborat.

Talablar:

- ma’ruzachi uzluksiz 6 daqiqa davomida gapirishi kerak;
- nutq davomida mavzudan chetga chiqmasligi lozim;
- fikrlar faqat bitta mavzu doirasida rivojlantiriladi;
- ilmiy terminlardan keng foydalanilishi talab etiladi;
- ortiqcha pauzalar yoki uzoq sukutlarga yo‘l qo‘yilmaydi;
- vaqt tugaganda Time Keeper ma’ruzachini muloyim tarzda to‘xtatadi.

2-Topshiriq

2-kishining vazifasi: Ilmiy terminlarni qayd etuvchi

Ikkinchi ishtirokchi ma'ruzachi nutqi davomida ishlatilgan ilmiy terminlarni yozib boradi.

Uning vazifasi:

- barcha ilmiy terminlarni yozib olish;
- takrorlangan terminlarni alohida belgilash;
- terminlarning to'g'ri qo'llanganligini tekshirish;
- kamida 15 ta ilmiy termin ishlatilganligini aniqlash.

Mashg'ulot yakunida terminlar soni va ularning to'g'ri qo'llanishi baholanadi.

3-Topshiriq

3-kishining vazifasi: Auditoriya bilan ko'z aloqasini kuzatish

Uchinchi ishtirokchi ma'ruzachining auditoriya bilan vizual muloqotini kuzatadi.

Quyidagi jihatlar baholanadi:

- tinglovchilarga muntazam qaradimi;
- faqat bitta nuqtaga tikilib qolmadimi;
- barcha auditoriyani qamrab oldimi;
- tinglovchilarning reaksiyasini kuzatdimi;
- savollar yoki fikrlarga munosabat bildirdimi;
- o'zini ishonch bilan tutdimi.

Ko'z aloqasi tinglovchilarning e'tiborini saqlab turishda eng muhim omillardan biri hisoblanadi.

4-Topshiriq

4-kishining vazifasi: Mimika va tana harakatlarini kuzatish

To'rtinchi ishtirokchi ma'ruzachining neverbal muloqot vositalarini kuzatadi.

Baholanadigan jihatlar:

- yuz ifodalari;

- tabassum;
- qo‘l harakatlari;
- tana holati;
- tik turish madaniyati;
- sahnada harakatlanish;
- ortiqcha harakatlarning mavjudligi.
- mimika mavzuga mos bo‘ldimi;
- qo‘l harakatlari tabiiy bo‘ldimi;
- ma’ruzachi asabiy ko‘rinmadimi;
- ortiqcha yurish yoki bezovtalik kuzatilmadimi.

Neverbal muloqot tinglovchilarga nutq mazmunidan tashqari qo‘shimcha axborot ham uzatadi. Shu sababli yuz ifodasi va tana harakatlari nutq mazmuniga mos bo‘lishi zarur.

5-Topshiriq

5-kishining vazifasi: Intonatsiya va ovoz ohangini baholash

Beshinchi ishtirokchi ma’ruzachining ovoz xususiyatlarini kuzatadi.

Baholash mezonlari:

- ovoz balandligi;
- nutq sur’ati;
- intonatsiyaning o‘zgarishi;
- urg‘ularning to‘g‘ri qo‘llanishi;
- talaffuz aniqligi;
- auditoriyaga mos ovoz ohangi.
- ma’ruzachi juda past ovozda gapirmadimi;
- juda baland ovoz ishlatmadimi;
- Nutq ifodali va tinglovchilar uchun qiziqarli bo‘ldimi.
- muhim fikrlarni urg‘u bilan aytdimi;
- nutqi ravon va tushunarli bo‘ldimi.

Yaxshi intonatsiya tinglovchilarning diqqatini ushlab turadi, monotonga aylangan nutq esa auditoriyaning qiziqishini pasaytiradi.

Mashg‘ulotning yakuniy tahlili

Taqdimot tugagach, har bir kuzatuvchi o‘z kuzatuvlari bo‘yicha qisqacha hisobot beradi. Hisobot quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- Time Keeper vaqt bo‘yicha xulosa qiladi.
- Termin kuzatuvchisi ishlatilgan ilmiy terminlarni sanaydi.
- Ko‘z aloqasi kuzatuvchisi auditoriya bilan muloqotni baholaydi.
- Mimika kuzatuvchisi neverbal harakatlarni tahlil qiladi.
- Intonatsiya kuzatuvchisi ovoz va nutq ohangini baholaydi.

So‘ngra o‘qituvchi umumiy xulosa chiqaradi hamda ma‘ruzachining kuchli va rivojlantirilishi lozim bo‘lgan jihatlarini ko‘rsatadi.

Og‘zaki ma‘lumotni o‘qish va taqdim etish zamonaviy ta‘limning muhim kompetensiyalaridan biridir. Samarali taqdimot ilmiy mazmun, to‘g‘ri terminologiya, ravon nutq, auditoriya bilan samarali muloqot hamda verbal va neverbal kommunikatsiyaning uyg‘unligiga asoslanadi. Mazkur amaliy mashg‘ulotda besh nafar ishtirokchining belgilangan mezonlar asosida taqdimotni baholashi ma‘ruzachining kasbiy nutq madaniyati, ilmiy fikrlashi va taqdimot mahoratini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tahlil va fikr-mulohazalar asosida talabalarda tanqidiy fikrlash, o‘zini baholash hamda ilmiy taqdimotlarni takomillashtirish ko‘nikmalari shakllanadi.

4-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Notiq va notqlikning o'ziga xos xususiyatlari

Reja

1. Notiqning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish yo'llari.
2. Mimika va neverbal vositalarning notqlikdagi o'rni.
3. Nutq texnikasidagi xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari.
4. Zamonaviy notqlikning asosiy tamoyillari

Notiq va notqlikning o'ziga xos xususiyatlari

Notqlik adabiy til me'yorlariga asoslangan holda fikrni aniq, mantiqiy va ta'sirchan ifodalash san'atidir. Zamonaviy kasbiy faoliyatda u mutaxassisning kommunikativ kompetensiyasini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Samarali notiq chuqur bilim, nutq madaniyati, nutq texnikasi hamda verbal va neverbal kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur.

Notiqning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish yo'llari

Notqlik uzluksiz mashq va amaliy faoliyat orqali shakllanadigan kasbiy kompetensiyadir. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirish uchun muntazam ravishda omma oldida so'zlash, muloqot jarayonlarida faol ishtirok etish hamda o'z nutqini tahlil qilib borish zarur. Bu jarayon nutqning ravonligi, aniqligi va ta'sirchanligini oshiradi. Nutq mahoratini takomillashtirishda adabiy til me'yorlarini puxta egallash, lug'at boyligini kengaytirish, yangi so'z va iboralarni nutqda qo'llash hamda ravon so'zlovchilarning talaffuzi va intonatsiyasini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ilmiy adabiyotlar va ta'lim resurslaridan foydalanish, nutqni audio yoki video yozuvlar orqali

tahlil qilish, talaffuz va intonatsiya mashqlarini bajarish nutq texnikasini rivojlantiradi. Samarali notiq verbal va neverbal kommunikatsiya vositalaridan o‘rinli foydalanishi, ko‘z bilan aloqa o‘rnatishi, ovoz ohangi va nutq sur‘atini auditoriyaga mos boshqara olishi zarur. Mazkur ko‘nikmalar notiqning kommunikativ kompetensiyasi va kasbiy mahoratini yuksaltiradi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Nutqiy kompetensiyani tahlil qiling

1. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning asosiy omillari nimalardan iborat?
2. Muntazam mashq qilish notqlik mahoratiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

2-Topshiriq

Nutqni takomillashtirish usullarini aniqlang

1. Lug‘at boyligini kengaytirish nutq sifatiga qanday ta’sir qiladi?
2. Nutqni audio yoki video yozuv orqali tahlil qilishning afzalliklarini izohlang.

3-Topshiriq

Amaliy vaziyatni baholang

1. Samarali notiq qanday verbal va neverbal vositalardan foydalanishi kerak?
2. Sizning fikringizcha, nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda eng muhim ko‘nikma qaysi?

Mimika va neverbal vositalarning notqlikdagi o‘rni.

Ko‘z bilan aloqa notqlikdagi muhim neverbal kommunikatsiya vositasi bo‘lib, notiq va tinglovchilar o‘rtasida ishonch hamda samarali muloqotni ta’minlaydi. U auditoriya e’tiborini jamlash,

asosiy fikrlarni ta'kidlash va hissiy ta'sirni kuchaytirishga yordam beradi. Mimika, imo-ishora, tana holati, ovoz ohangi va intonatsiya ham nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Neverbal vositalar milliy muloqot madaniyati va axloqiy me'yorlarga mos qo'llanishi lozim.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Neverbal kommunikatsiyani tahlil qiling

1. Ko'z bilan aloqa notiqlikda qanday vazifani bajaradi?
2. Mimika va imo-ishoralar nutqning ta'sirchanligiga qanday tasir ko'rsatadi?

2-Topshiriq

Vaziyatni tahlil qiling

1. Auditoriya bilan ko'z aloqasi bo'lmasa, qanday muammolar yuzaga keladi?
2. Neverbal vositalardan foydalanishda milliy muloqot madaniyatiga rioya qilish nima uchun muhim?

3-Topshiriq

Kuzatish va xulosa chiqaring

1. Biror notiqning chiqishini kuzatib, u qo'llagan neverbal vositalarni aniqlang.
2. Ushbu vositalar nutq samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatganini baholang.

Nutq texnikasidagi xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari

Nutq texnikasidagi kamchiliklar nutqning aniqligi va ta'sirchanligini pasaytiradi. Asosiy xatolarga tayyorgarlikning yetarli emasligi, vaqtni noto'g'ri taqsimlash, monoton nutq, ko'z bilan aloqaning sustligi, to'ldiruvchi so'zlarni ortiqcha qo'llash hamda auditoriya bilan muloqot o'rnatmaslik kiradi. Shuningdek, stress, o'ziga ishonchsizlik

va ovozni boshqara olmaslik ham nutq sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu kamchiliklarni muntazam mashq qilish, nutqni oldindan rejalashtirish, konstruktiv tahlil va nutq texnikasini izchil takomillashtirish orqali bartaraf etish mumkin.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Nutqdagi xatolarni aniqlang

1. Nutq texnikasida eng ko'p uchraydigan kamchiliklar qaysilar?
2. Ushbu kamchiliklar nutqning sifatiga qanday ta'sir qiladi?

2-Topshiriq

Muammoni yeching

1. Tayyorgarlikning yetarli emasligi qanday oqibatlarga olib keladi?
2. Nutqdagi to'ldiruvchi so'zlarni kamaytirish uchun qanday usullardan foydalanish mumkin?

3-Topshiriq

Tavsiyalar ishlab chiqing

1. Nutq texnikasini takomillashtirish uchun qanday amaliy mashqlarni tavsiya etasiz?
2. Stress va o'ziga ishonchsizlikni yengishning samarali usullarini izohlang.

Zamonaviy notiqlikning asosiy tamoyillari

Zamonaviy notiqlik ilmiylik, aniqlik, mantiqiylik, kommunikativlik va etika tamoyillariga asoslanadi. Har qanday nutq aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi, kirish, asosiy qism va xulosadan iborat kompozitsion tuzilishga ega bo'lishi hamda har bir fikr dalillar bilan asoslanishi lozim. Bugungi kunda notiq axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishi talab

etiladi. Slaydlar, diagrammalar, jadvallar, infografikalar va statistik ma'lumotlar murakkab ilmiy axborotni sodda va tushunarli shaklda yetkazishga yordam beradi. Shu bilan birga, nutqda adabiy til me'yorlariga rioya qilish, ilmiy terminlardan o'rinli foydalanish, ortiqcha takror va noaniq jumalardan qochish zamonaviy notiqlikning muhim talablari hisoblanadi.

Aristotel tomonidan ilgari surilgan **ethos**, **logos** va **pathos** tamoyillari bugungi kunda ham ilmiy ma'ruzalar, konferensiyalar, ommaviy chiqishlar va taqdimotlarda o'z dolzarbligini saqlab qolgan. Shuning uchun zamonaviy notiq nafaqat chuqur bilimga, balki yuksak nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya va auditoriyani boshqarish ko'nikmalariga ham ega bo'lishi zarur. Bunday kompetensiyalar mutaxassisning kasbiy muvaffaqiyati va jamiyatdagi nufuzini oshirishga xizmat qiladi. Ethos, Logos va Pathos qadimgi yunon faylasufi Aristotel tomonidan "Ritorika" asarida ishlab chiqilgan notiqlikning uch asosiy ta'sir etish usulidir. Ular notiqning tinglovchilarga qanday ta'sir ko'rsatishini ifodalaydi. **Ethos (Etos)** – Notiqning ishonchliligi va obro'si, Ethos tinglovchilarda notiqga nisbatan ishonch uyg'otishni anglatadi. Agar notiq bilimli, halol, odobli va o'z sohasining mutaxassisi sifatida namoyon bo'lsa, uning nutqi tinglovchilar tomonidan ishonch bilan qabul qilinadi. Misol: Professor ilmiy ma'ruza qilayotganda o'z ilmiy tajribasi va tadqiqotlariga tayansa, auditoriyada ishonch hosil qiladi. Logos (Logos) – Mantiqiy dalillash. Logos fikrni ilmiy dalillar, statistik ma'lumotlar, faktlar va mantiqiy xulosalar asosida bayon qilishni anglatadi. Nutqning asosiy maqsadi tinglovchini mantiqiy asoslar orqali ishontirishdir. Misol: Tadqiqot natijalari, qonunlar, ilmiy faktlar yoki statistik ma'lumotlardan foydalanish logosga misol

bo‘ladi. **Pathos** (Patos) – Tinglovchilarning hissiyotiga ta’sir qilish dir. Pathos auditoriyaning his-tuyg‘ulariga murojaat qilish orqali ularni ruhlantirish, hayajonga solish yoki muayyan g‘oyani qo‘llab-quvvatlashga undashni anglatadi. Notqlik san'atida ushbu uch tamoyil birgalikda qo‘llanilganda nutq yanada samarali bo‘ladi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Asosiy tamoyillarni tahlil qiling

1. Zamonaviy notqlikning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
2. Ilmiylik va mantiqiylik tamoyillarining o‘zaro bog‘liqligini tahlil qiling hamda ularning notiq nutqining samaradorligini ta’minlashdagi ahamiyatini asoslab bering.?

2-Topshiriq

Aristotel tamoyillarini izohlang

1. Ethos, logos va pathos tushunchalarining mazmunini tushuntiring.
2. Ushbu tamoyillar nutqning ta’sirchanligini qanday oshiradi?

3-Topshiriq

Amaliy vaziyatni baholang

1. Taqdimotda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari nimalardan iborat?
2. Zamonaviy notiq qanday kasbiy kompetensiyalarga ega bo‘lishi kerak?

5-Amaliy mashg‘ulot

Mavzu: Raqamli vositalar va kasbiy muloqotda ularning qo‘llanilishi

Reja

1. Raqamli vositalarning kasbiy muloqotni tashkil etishdagi o‘rni
2. Sun‘iy intellekt va kasbiy nutq madaniyati
3. Kasbiy muloqotda raqamli vositalardan foydalanish madaniyati

Raqamli vositalarning kasbiy muloqotni tashkil etishdagi o‘rni

Raqamli vositalar kasbiy faoliyatni samarali tashkil etish, tezkor axborot almashish va jamoaviy hamkorlikni yo‘lga qo‘yishda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda elektron pochta, Google Meet, Zoom, Microsoft Teams, Telegram, Google Drive kabi platformalar ta‘lim va ish jarayonining ajralmas qismiga aylandi. Mazkur vositalar yordamida masofadan turib uchrashuvlar o‘tkazish, hujjatlar ustida birgalikda ishlash, ilmiy loyihalarni muhokama qilish va turli tashkilotlar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish mumkin. Bu esa vaqt va mablag‘ni tejash bilan birga kasbiy muloqotning samaradorligini oshiradi. Bugungi kunda jamiyatning barcha sohalarida raqamli texnologiyalar keng qo‘llanilmoqda. Oliy ta‘lim tizimida ham axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ta‘lim jarayoni, ilmiy faoliyat va kasbiy muloqot yangi bosqichga ko‘tarildi. Raqamli vositalar axborotni tezkor uzatish, masofadan hamkorlik qilish, hujjatlar bilan ishlash hamda bilim almashish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Kasbiy muloqot esa mutaxassisning bilim va ko‘nikmalarini namoyon etuvchi muhim omillardan biridir. Mutaxassisning fikrni

aniq, mantiqiy va adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda bayon qila olishi uning kasbiy kompetentligini belgilaydi. Shu sababli zamonaviy ta'limda raqamli vositalardan samarali foydalanish va ular yordamida kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan raqamli muloqotning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Elektron yozishmalarda fikrning lo'nda, tushunarli va mantiqiy bayon qilinishi, adabiy til me'yorlariga amal qilinishi hamda kasbiy terminlardan o'rinli foydalanilishi talab etiladi. Shuningdek, elektron muloqotda nutq etikasi, xushmuomalalik va rasmiy uslub me'yorlariga rioya qilish mutaxassisning kasbiy madaniyatini namoyon etadi. Demak, raqamli vositalar nafaqat axborot almashish vositasi, balki kasbiy muloqot madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Amaliy Topshiriqlar

Raqamli vositalarning kasbiy muloqotdagi ahamiyatini tahlil qilish

1-Topshiriq *O'zingiz tahsil olayotgan universitet misolida ta'lim jarayonida foydalanilayotgan kamida uchta raqamli vositani (masalan, Zoom, Google Meet, Microsoft Teams, Telegram yoki Google Drive) tahlil qiling. Ularning kasbiy muloqotni tashkil etishdagi afzalliklari va kamchiliklarini aniqlang hamda qaysi vosita qaysi vaziyatda samaraliroq ekanligini asoslab bering. savollar:*

1. Nima sababdan barcha kasbiy muloqot jarayonlarini bitta raqamli platforma orqali tashkil etish har doim ham samarali natija bermaydi?
2. Raqamli vositalardan foydalanish muloqot tezligini oshirishi bilan birga qanday kommunikativ muammolarni ham yuzaga keltirishi mumkin?

2-Topshiriq

Elektron muloqot madaniyatini baholash

O'qituvchiga yoki tashkilot rahbariga yuboriladigan rasmiy elektron xat namunasini yozing. Matnda murojaat shakli, adabiy til me'yorlari va kasbiy muloqot talablariga rioya qiling. So'ng matningizni tahlil qilib, qanday nutqiy me'yorlardan foydalanganingizni izohlang. Savollar:

1. Nima uchun elektron yozishmalarda qisqa va aniq fikr bayon qilish kasbiy muloqot samaradorligini oshiradi?
2. Rasmiy elektron yozishmalarda uslubiy xatolar tashkilot yoki mutaxassis obro'siga qanday ta'sir qilishi mumkin?
- 3.

3-Topshiriq

Muammoli vaziyatni yechish

Talabalar guruhi ilmiy loyiha ustida masofadan turib ishlamoqda. Guruh a'zolari turli platformalardan foydalangani sababli axborot almashinuvida tushunmovchilik yuzaga keldi. Muammoni tahlil qiling va raqamli muloqotni samarali tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqing.

savollar:

1. Mazkur vaziyatda muammoning asosiy sababi texnologiyadami yoki undan foydalanish madaniyatidami? Javobingizni asoslang.
2. Kasbiy muloqotda yagona raqamli platformadan foydalanish qanday afzallik va cheklovlarni keltirib chiqaradi?

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirish

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi kasbiy nutq madaniyatini takomillashtirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratdi. Generativ sun'iy intellekt platformalari, jumladan ChatGPT, Gemini va boshqa katta til modellari matn yaratish, tahrirlash, grammatik xatolarni aniqlash, uslubni yaxshilash hamda kasbiy muloqotga tayyorgarlik ko'rishda keng qo'llanilmoqda. Kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirishda ASR (Automatic Speech Recognition) va TTS (Text-to-Speech) texnologiyalari alohida o'rin tutadi. ASR texnologiyasi foydalanuvchining og'zaki nutqini matnga aylantirib, talaffuzdagi kamchiliklar, grammatik xatolar va ortiqcha so'zlarni aniqlash imkonini beradi. TTS texnologiyasi esa yozilgan matnni tabiiy ovozda o'qib berib, kasbiy terminlarning to'g'ri talaffuzi va intonatsiyasini o'rganishga yordam beradi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi muloqot simulyatorlari haqiqiy kasbiy vaziyatlarni yaratib, talabalarga ularni amaliy mashq qilish imkonini beradi. Masalan, ishga qabul qilish suhbatlari, taqdimot qilish, mijoz bilan muzokara olib borish yoki pedagogik muloqot jarayonlari virtual tarzda tashkil etiladi. Tizim foydalanuvchining javoblarini tahlil qilib, nutqning ravonligi, mantiqiyligi va aniqligi bo'yicha tavsiyalar beradi. Bunday mashg'ulotlar talabalarning erkin fikrlashi, auditoriya oldida nutq so'zlash malakasi hamda kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Biroq sun'iy intellekt mutaxassisning o'rnini bosmaydi. U faqat ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlovchi vosita hisoblanadi. Nutq madaniyatining asosini esa insonning mustaqil fikrlashi, til boyligi va kommunikativ tajribasi tashkil etadi.

Amaliy Topshiriqlar

1- Topshiriq

Sun'iy intellekt vositalarining kasbiy nutq madaniyatiga ta'sirini tahlil qilish

ChatGPT, Gemini yoki boshqa sun'iy intellekt platformasi yordamida kasbiy mavzuda 150-200 soʻzdan iborat matn tayyorlang. Soʻng matnni mustaqil tahrir qilib, sun'iy intellekt bergan tavsiyalar bilan oʻzingiz kiritgan oʻzgartirishlarni taqqoslang va xulosa yozing.

Savollar:

1. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matn nima sababdan mutaxassisning mustaqil fikrlashi va nutq madaniyatini toʻliq almashtira olmaydi?
2. Sun'iy intellekt yordamida matnni tahrirlash va uni toʻliq AI yaratishi oʻrtasidagi asosiy farq nimada?

2-Topshiriq

ASR va TTS texnologiyalarining imkoniyatlarini baholash

ASR (Speech-to-Text) yoki TTS (Text-to-Speech) texnologiyalaridan birini tanlab, uning kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirishdagi afzalliklari va cheklovlarini tahlil qiling. Oʻz mutaxassisligingizga oid aniq misollar asosida taqdimot tayyorlang.

savollar:

1. ASR va TTS texnologiyalari ogʻzaki nutqni rivojlantirishda qanday jihatdan bir-birini toʻldiradi?
2. Nima uchun nutqni avtomatik tahlil qilish inson mutaxassisining baholashini toʻliq almashtira olmaydi?

3 -Topshiriq

Sun'iy intellekt asosidagi muloqot simulyatorlarini tahlil qilish

Topshiriq. Ishga qabul qilish suhbat, taqdimot yoki mijoz bilan muzokara vaziyatlaridan birini tanlang. Ushbu vaziyatda sun'iy intellekt asosidagi muloqot simulyatorlaridan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qiling hamda ularning kasbiy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi ahamiyatini asoslang.

savollar:

1. Sun'iy intellekt asosidagi muloqot simulyatorlari talabaning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qanday hissa qo'shadi?
2. Virtual muloqot muhitida olingan tajribani real kasbiy muloqotga ko'chirish uchun qanday qo'shimcha ko'nikmalar zarur?

Kasbiy muloqotda raqamli vositalardan foydalanish madaniyati

Raqamli vositalardan foydalanishda axborot madaniyati va kasbiy etika muhim o'rin egallaydi. Har bir foydalanuvchi elektron muloqotda adabiy til me'yorlariga amal qilishi, rasmiy yozishmalarda xushmuomalalikni saqlashi hamda axborot xavfsizligi talablariga rioya qilishi zarur.

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda ham akademik halollik tamoyillariga amal qilish talab etiladi. AI vositalari mustaqil fikrlashning o'rnini bosuvchi emas, balki ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlovchi yordamchi vosita sifatida qo'llanishi lozim. Talaba AI yordamida reja tuzishi, matnni tahrirlashi yoki grammatik xatolarni aniqlashi mumkin. Ammo sun'iy intellekt yaratgan tayyor matnni o'zining ijodiy ishi sifatida taqdim etish akademik etikaga zid hisoblanadi. Shuningdek, AI taqdim etgan ma'lumotlar har doim ham to'liq yoki ishonchli bo'lmasligi mumkin. Shu sababli har bir fakt va ilmiy ma'lumot ishonchli manbalar asosida tekshirilishi zarur. Ochiq

AI platformalariga shaxsiy ma'lumotlar yoki maxfiy hujjatlarni yuklamaslik ham axborot xavfsizligining muhim talablaridan biridir. Kasbiy muloqotda raqamli vositalardan samarali foydalanish mutaxassisning nafaqat texnologik bilimlarini, balki nutq madaniyati, axborot madaniyati va kasbiy mas'uliyatini ham namoyon etadi.

Raqamli vositalar kasbiy muloqotni samarali tashkil etish va axborot almashishning muhim vositasiga aylandi. Ayniqsa, sun'iy intellekt texnologiyalari yozma va og'zaki nutqni takomillashtirish, kasbiy nutq madaniyatini rivojlantirish hamda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda samarali imkoniyatlar yaratmoqda. Biroq ushbu texnologiyalardan foydalanish akademik halollik, axborot xavfsizligi va kasbiy etika tamoyillariga asoslangandagina ta'lim sifati hamda bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini oshirishga xizmat qiladi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Raqamli vositalardan foydalanish madaniyatini tahlil qilish

Topshiriq. Kasbiy faoliyatda elektron pochta, Telegram yoki Microsoft Teams kabi raqamli vositalardan foydalanishda amal qilinishi lozim bo'lgan nutq madaniyati, axborot madaniyati va kasbiy etika qoidalarini aniqlang. Ushbu qoidalarning kasbiy muloqot samaradorligiga ta'sirini tahlil qiling.

savollar:

1. Nima sababdan kasbiy muloqotda texnologiyani bilishning o'zi yetarli emas, undan foydalanish madaniyatiga ham ega bo'lish zarur?
2. Elektron yozishmalarda adabiy til me'yorlariga rioya qilinmasligi tashkilot yoki mutaxassis faoliyatiga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin?

2-Topshiriq

Sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanishni baholash

Talaba ilmiy Topshiriqni bajarishda sun'iy intellektdan foydalangan. U AI yordamida reja tuzdi, matnni tahrirladi va grammatik xatolarni tuzatdi. Boshqa bir talaba esa AI yaratgan tayyor matnni o'zining mustaqil ishi sifatida topshirdi. Har ikkala holatni akademik halollik tamoyillari asosida tahlil qiling va xulosa chiqaring.

savollar:

1. Sun'iy intellektdan foydalanishning qaysi chegarasidan boshlab akademik halollik tamoyillari buziladi? Javobingizni asoslang.
2. Nima uchun AI vositalari ta'lim jarayonida yordamchi vosita sifatida qaraladi, lekin mustaqil fikrlash o'rnini bosa olmaydi?

3-Topshiriq

Axborot xavfsizligi va kasbiy mas'uliyatni tahlil qilish

Topshiriq. Tasavvur qiling, tashkilot xodimi sun'iy intellekt platformasiga xizmat hujjati va mijozlarning shaxsiy ma'lumotlarini yukladi. Ushbu holatni axborot xavfsizligi va kasbiy mas'uliyat nuqtai nazaridan baholang hamda bunday xatolarning oldini olish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqing.

savollar:

1. Nima sababdan ochiq AI platformalariga maxfiy ma'lumotlarni yuklash axborot xavfsizligiga tahdid soladi?
2. Axborot xavfsizligi talablariga rioya qilish mutaxassisning kasbiy obro'si va tashkilot ishonchliligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

6- Amaliy mashgʻulot

Mavzu: Fikrlarni tushunarli va samarali ifodalash mashgʻulotlari

Reja:

1. Fikrlarni tushunarli va samarali ifodalashning mazmuni va ahamiyati
2. Lingvistik intuitsiya va samarali nutq koʻnikmalarini rivojlantirish
3. Fikrni ifodalashning mantiqiy va lingvistik ustunlari

Har qanday insonning muvaffaqiyati nafaqat uning bilimiga, balki oʻz fikrini boshqalarga qanday yetkazib bera olishiga ham bogʻliq. Inson qancha koʻp bilimga ega boʻlmasin, agar u oʻz gʻoyalarini aniq, ravon va mantiqiy tarzda ifodalay olmasa, bu bilimlarning amaliy qiymati kamayadi. Shu sababli nutq madaniyati va ritorika har bir mutaxassis, talaba, rahbar hamda oʻqituvchi uchun muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi.

Fikrlarni tushunarli va samarali ifodalash nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir. U insonning oʻz bilim va qarashlarini aniq, mantiqiy hamda ravon tarzda boshqalarga yetkazish qobiliyatini anglatadi. Bunday nutq tinglovchi yoki oʻquvchiga maʼlumotni toʻgʻri anglash, mazmunini tez qabul qilish va undan amalda foydalanish imkonini yaratadi. Shuning uchun fikrni ifodalashda adabiy til meʼyorlariga, nutqning aniqligi, izchilligi va mantiqiyligiga rioya qilish muhim hisoblanadi. Kasbiy faoliyatda fikrni aniq ifodalash alohida ahamiyat kasb etadi. Mutaxassis oʻz sohasiga oid tushuncha va terminlarni oʻrinli qoʻllashi, fikrini loʻnda hamda tushunarli bayon qilishi zarur. Noaniq yoki chalkash nutq esa tushunmovchiliklarga sabab boʻlib, ish jarayonining samaradorligiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Samarali nutq nafaqat axborot almashish vositasi, balki muloqot madaniyatini shakllantiruvchi muhim omildir. Nutqning ravonligi, dalillarga asoslanganligi va maqsadga muvofiqligi

insonning bilim darajasi hamda kasbiy salohiyatini namoyon etadi. Bunday ko‘nikmalar suhbatdoshni ishontirish, hamkorlikni mustahkamlash va muammolarni samarali hal etishda muhim rol o‘ynaydi.

Fikrlarni tushunarli va samarali ifodalash shaxsning nutq madaniyati, kasbiy muvaffaqiyati va muloqot samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu sababli har bir inson nutqini doimiy ravishda rivojlantirib borishi, til me‘yorlariga amal qilishi va o‘z fikrini ravon hamda mantiqiy ifodalash ko‘nikmalarini takomillashtirishi zarur. Nutq madaniyati insonning so‘z boyligi, talaffuzi, grammatik to‘g‘riligi, muloqot etikasi va tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish mahoratini o‘z ichiga oladi. Ritorika esa fikrni ishonchli dalillar, mantiqiy ketma-ketlik va ta’sirchan usullar orqali yetkazish san’atidir.

Mazkur amaliy mashg‘ulotning asosiy maqsadi tinglovchilarda fikrni tizimli bayon qilish, mantiqiy fikrlash, so‘z boyligini oshirish, omma oldida erkin nutq so‘zlash va samarali muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

Amaliy mashg‘ulot Topshiriqlari talabalarning tahlil qilish, tahrirlash, matn yaratish, muloqot qilish va baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Amaliy Topshiriqlari

1-Topshiriq

Fikrni aniq va mantiqiy ifodalash

1-vazifa. Quyidagi fikrni nutq madaniyati talablariga muvofiq qayta tahrir qiling. Undagi uslubiy, mantiqiy va grammatik kamchiliklarni aniqlang.

“Har bir mutaxassis yaxshi gapirishi kerak, chunki shunda hamma uni yaxshi tushunadi va ishlar ham yaxshi bo‘ladi.”

2-vazifa. “Samarali nutq kasbiy muvaffaqiyat omili” mavzusida 8-10 gapdan iborat mantiqiy izchil matn tuzing. Matnda kamida beshta kasbiy termin va ikkita bog‘lovchi vositadan foydalaning.

3-vazifa. Quyidagi tushunchalarni mantiqiy ketma-ketlikda joylashtiring va tanlovingizni izohlang:

- dalil;
- xulosa;
- muammo;
- yechim;
- misol.

2- Amaliy Topshiriq

Lingvistik intuitsiya va nutqni takomillashtirish

1-vazifa. Quyidagi gaplardan qaysi biri uslubiy jihatdan eng muvaffaqiyatli ekanini aniqlang va tanlovingizni izohlang.

- a) Bugungi yig‘ilish foydali bo‘ldi.
- b) Bugungi yig‘ilish samarali muloqot va muhim qarorlar qabul qilishga xizmat qildi.
- c) Bugungi yig‘ilish yaxshi o‘tdi va hamma xursand bo‘ldi.

2-vazifa

Quyidagi matnni nutq madaniyati mezonlari asosida ekspert sifatida tahlil qiling. Matnda uchraydigan uslubiy kamchiliklarni aniqlang. Takroriy birliklar va nomuvofiq ifodalarni ko‘rsating.

Matnni ilmiy uslub talablariga mos holda qayta tahrir qiling (5-6 gap).

Nutq madaniyati muhimdir. Nutq madaniyati insonning kasbiy faoliyatida muhim o‘rin tutadi. Nutq madaniyati samarali muloqotni ta’minlaydi. Nutq madaniyati har qanday mutaxassisning muvaffaqiyatiga xizmat qiladi.

3-vazifa. “Lingvistik intuitsiya” tushunchasini 5-6 gapda izohlang va uning kasbiy muloqotdagi ahamiyatiga bitta hayotiy misol keltiring.

3- Amaliy Topshiriq

Kasbiy muloqot va nutqni baholash

1-vazifa. Rahbarning xodimlarga murojaati uchun 2 daqiqalik qisqa nutq matnini tayyorlang. Nutqda kirish, asosiy qism va xulosa qismlari aniq ajratilgan bo‘lsin.

2-vazifa. Quyidagi vaziyatni tahlil qiling.

Rahbar Topshiriqni noaniq bayon qilgani sababli xodimlar vazifani turlicha tushunib, ish natijasida xatolar yuzaga keldi.

Ushbu vaziyatda kommunikativ xatolarni aniqlang va ularni bartaraf etish bo‘yicha kamida beshta tavsiya ishlab chiqing.

3-vazifa. Juftlikda ishleng. Talabalardan biri “Fikrni samarali ifodalashning kasbiy ahamiyati” mavzusida 2 daqiqa davomida nutq so‘zlaydi, ikkinchi talaba esa quyidagi mezonlar asosida nutqni baholaydi:

- nutqning aniqligi;
- mantiqiy izchilligi;
- adabiy til me’yorlariga rioya qilishi;
- dalillarning asoslanganligi;
- ta’sirchanligi.

So‘ng baholash natijalari yuzasidan qisqacha xulosa tayyorlanadi.

Lingvistik intuitsiya va samarali nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish

Fikrlarni tushunarli va samarali ifodalash shunchaki ritorik mahorat emas, balki kognitiv mantiq, lingvistik intuitsiya va psixologik tayyorgarlikning natijasidir.

Lingvistik intuitsiya insonning til birliklari, grammatik qoidalar va nutq uslublarini chuqur tahlil qilmasdan, ichki sezgi va tajribasi asosida to‘g‘ri qo‘llay olish qobiliyatidir. Umuman olganda, intuitsiya lotincha *intuitio* so‘zidan olingan bo‘lib, “sinchiklab qarayman” degan ma’noni anglatadi. U fakt va dalillarni batafsil tahlil qilmasdan, ichki fahm-farosat orqali haqiqatni tezda anglash imkonini beradi. Lingvistik intuitsiya ham aynan shu jarayonning til bilan bog‘liq ko‘rinishi hisoblanadi.

Inson ona tilida gaplashayotganda ko‘pincha grammatik qoidalarni eslamaydi, ammo qaysi gap to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanini tabiiy ravishda his qiladi. Bu holat uning til tajribasi va uzoq yillar davomida shakllangan lingvistik intuitsiyasi bilan bog‘liq. Tilshunoslar fikricha, bunday qobiliyat insonning doimiy muloqoti, kitob mutolaasi va nutq tajribasi natijasida rivojlanadi.

Psixologik nuqtai nazardan, intuitsiya miyada kechadigan murakkab fikrlash va nerv-fiziologik jarayonlar mahsulidir. Inson miyasi ongli ravishda e’tibor bermagan ko‘plab til birliklari, so‘zlar va grammatik tuzilmalarni avtomatik tarzda qayta ishlaydi. Natijada kerakli vaziyatda to‘g‘ri so‘z yoki ibora go‘yo o‘z-o‘zidan yodga keladi. Shu sababli lingvistik intuitsiya tasodifiy hodisa emas, balki uzoq yillar davomida to‘plangan bilim va tajribaning natijasidir. Lingvistik intuitsiya ayniqsa nutq madaniyati, tarjima faoliyati va chet tillarini

o'rganishda katta ahamiyatga ega. Kuchli lingvistik intuitsiyaga ega bo'lgan inson vaziyatga mos uslubni tanlay oladi, so'zlarni o'rinli qo'llaydi va fikrini aniq hamda ta'sirchan ifodalaydi. Bunday qobiliyat muloqot samaradorligini oshiradi, noto'g'ri tushunishlarning oldini oladi va nutqning ravon bo'lishiga yordam beradi.

Lingvistik intuitsiya tug'ma mo'jiza emas. U insonning o'qish, tinglash, kuzatish va muntazam muloqot qilish jarayonida shakllanadigan muhim til ko'nikmasidir. Uni rivojlantirish orqali nafaqat ona tilida, balki chet tillarida ham ravon va ishonchli muloqot qilish imkoniyati ortadi.

Amaliy mashg'ulot Topshiriqlari

1-Topshiriq

Kasbiy nutqni lingvistik ekspertiza qilish

1-vazifa. Quyidagi kasbiy nutq namunasini nutq madaniyati mezonlari asosida tahlil qiling.

“Bugungi yig'ilishda loyiha bo'yicha ko'p masalalar ko'rib chiqildi. Endi hamma o'z vazifasini vaqtida bajarishi kerak. Agar shunday qilinsa, loyiha yaxshi natija beradi.”

Nutqdagi leksik, grammatik, uslubiy va pragmatik kamchiliklarni aniqlang.

2-vazifa. Mazkur nutqni kasbiy muloqot talablariga mos ravishda qayta tahrir qiling. Tahrir jarayonida fikrning aniqligi, mantiqiy izchilligi va uslubiy yaxlitligini ta'minlang.

3-vazifa. Qayta ishlangan nutqni baholang va kiritilgan o'zgarishlarning kommunikativ samaradorlikka qanday ta'sir ko'rsatishini lingvistik intuitsiya nuqtayi nazaridan asoslang.

2-Topshiriq

Kommunikativ vaziyat uchun nutq strategiyasini ishlab chiqish

Quyidagi kasbiy vaziyatlardan birini tanlang:

- ilmiy konferensiya;
- kafedra yig‘ilishi;
- ishlab chiqarish korxonasidagi xizmat yig‘ilishi;
- loyiha taqdimoti.

1-vazifa. Tanlangan vaziyatning kommunikativ xususiyatlarini tahlil qiling. Auditoriya, nutq maqsadi va kutilayotgan natijani tavsiflang.

2-vazifa. Mazkur vaziyat uchun samarali nutq strategiyasini ishlab chiqing. Nutqda qo‘llaniladigan terminlar, murojaat shakllari, argumentatsiya usullari va til vositalarini asoslang.

3-vazifa. Ishlab chiqilgan strategiya asosida **200-250 so‘zdan iborat kasbiy nutq matni** yarating hamda uning kommunikativ samaradorligini qisqacha izohlang.

3-Topshiriq

Kasbiy muloqotni ekspert sifatida baholash

Quyidagi vaziyatni tahlil qiling.

Ilmiy seminarda ma‘ruzachi mavzuni chuqur bilishiga qaramay, murakkab terminlardan me‘yoridan ortiq foydalandi, fikrlarini tartibsiz bayon qildi va tinglovchilarning tayyorgarlik darajasini hisobga olmadi. Natijada auditoriya bilan samarali muloqot yuzaga kelmadi.

1-vazifa. Kommunikativ muvaffaqiyatsizlikka olib kelgan omillarni aniqlang hamda ularni lingvistik intuitsiya va nutq madaniyati nuqtayi nazaridan tahlil qiling.

2-vazifa. Mazkur vaziyat uchun nutqni takomillashtirish bo'yicha kamida **7 ta amaliy tavsiya** ishlab chiqing va ularni ustuvorlik darajasiga ko'ra tartiblang.

3-vazifa. Ma'ruzachining nutqini quyidagi mezonlar asosida ekspert sifatida baholang:

- kommunikativ maqsadga muvofiqligi;
- fikrning aniqligi va mantiqiy izchilligi;
- lingvistik vositalardan foydalanish madaniyati;
- terminlarning o'rinli qo'llanishi;
- auditoriyaga moslashuv darajasi;
- nutqning ta'sirchanligi.

Baholash yakunida 150-200 so'zdan iborat ekspert xulosasini yozing.

Fikrni ifodalashning mantiqiy va lingvistik ustunlari

Fikrning shakllanishi va namoyon bo'lishi dualistik xarakterga ega: u mantiqiy struktura (fikrning karkasi) hamda lingvistik shakl (fikrning libosi) simbiozidan iborat. Akademik ilmiy amaliyotda bu ikki ustun bir-birini to'ldiradi.

Mantiqiy ustunlar

Mantiqiy izchillik o'quvchi yoki tinglovchining diqqatini matn bo'ylab silliq harakatlantirishni ta'minlaydi. Fikr mantiqan to'g'ri shakllantirilmagan bo'lsa, u har qanday boy til vositalarida ham tushunarsizligicha qolaveradi.

Lingvistik ustunlar

Lingvistik ustun tilning semantik, sintaktik va pragmatik imkoniyatlarini o'z ichiga oladi. Ferdinand de Sossyur ta'kidlaganidek, til (langue) va nutq (parole) o'rtasidagi farq fikrni ifodalashda namoyon bo'ladi. Lingvistik ustun tushunchalarni aniq belgilovchi leksik birliklarni tanlash, grammatik vositalardan o'rinli

foydalanish va matnning pragmatik ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Aniqlik va loqondlik (Clarity and Conciseness)

Fikrni ifodalashda aniqlik va loqondlik ya'ni kognitiv resurslarni tejash va axborot sig'imini oshirish tamoyilidir.

Aniqlik (Clarity)

Aniqlik — semantik noaniqlik va amfiboliyaga (ikki ma'nolilikka) yo'l qo'ymaslikdir. Neyrolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson miyasi noaniq va ko'p ma'noli konstruksiyalarni qayta ishlashda ko'proq energiya sarflaydi va natijada axborotni inkor etish yoki noto'g'ri talqin qilish ehtimoli ortadi.

Terminologik aniqlik: Har bir ilmiy yoki sohaviy tushuncha qat'iy belgilangan semantik chegaraga ega bo'lishi lozim.

Metoforik chegaralanish: Akademik nutqda haddan tashqari ko'p majoziy iboralarni qo'llash semantik shovqinni keltirib chiqaradi.

Amaliy mashg'ulot Topshiriqlari

Mazkur amaliy Topshiriqlar talabalarning fikrni mantiqiy va lingvistik jihatdan to'g'ri ifodalash, ilmiy matnni tahlil qilish, nutqni tahrirlash hamda kasbiy muloqotda samarali nutq yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1-Topshiriq

Mantiqiy va lingvistik tahlil

Quyidagi matnni o'qing.

Matn

“So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning ta‘lim tizimiga keng joriy etilishi ta‘lim jarayonining mazmuni va shakliga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Xususan, sun‘iy intellekt, masofaviy ta‘lim platformalari hamda adaptiv o‘qitish tizimlari ta‘lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Biroq

ayrim mutaxassislarning fikricha, raqamli texnologiyalardan foydalanish har qanday holatda ham ta'lim samaradorligini oshiradi. Ushbu yondashuv yetarlicha asoslanmagan, chunki ta'lim sifati faqat texnologik vositalar bilan emas, balki pedagogik metodlar, o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi va ta'lim muhitining xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axborotni taqdim etish usuli o'quvchilarning uni qabul qilishi va qayta ishlash jarayoniga bevosita ta'sir qiladi. Shu bois ilmiy va kasbiy nutqda fikrni mantiqiy izchillik asosida bayon etish, terminlardan o'rinli foydalanish hamda semantik noaniqlikka yo'l qo'ymaslik muhim hisoblanadi. Biroq ayrim ilmiy matnlarda murakkab terminlarning izohsiz qo'llanishi, ortiqcha majoziy ifodalar yoki bir fikrning turli shakllarda takrorlanishi matnning pragmatik samaradorligini pasaytiradi. Natijada o'quvchi asosiy g'oyani anglash uchun ortiqcha kognitiv resurs sarflaydi. Shu bilan birga, ilmiy muloqotda fikrning aniqligi va lo'ndaligi doimo bir xil darajada ta'minlanadi, chunki barcha tadqiqotchilar ilmiy uslub talablariga bir xil amal qiladi. Terminlardan imkon qadar ko'proq foydalanish ham ilmiy nutqning sifatini oshiradi. Shuning uchun ilmiy matn qanchalik murakkab bo'lsa, uning ilmiy qiymati ham shunchalik yuqori bo'ladi. Mazkur yondashuv ilmiy muloqot samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi."

1-vazifa. Matndan tezis, dalillar va xulosani aniqlang hamda ularning o'zaro mantiqiy bog'liqligini tahlil qiling.

2-vazifa. Matnda fikr aniqligini ta'minlagan terminlar, bog'lovchilar va sintaktik vositalarni aniqlang. Muallif fikrni yanada lo'nda va ta'sirchan ifodalashi uchun kamida uchta taklif ishlab chiqing.

2-Topshiriq

Ilmiy matnni tahrirlash

Quyidagi matnni o‘qing.

Sun’iy intellekt bugungi kunda juda muhim texnologiya hisoblanadi. U juda ko‘p joylarda ishlatilmoqda va juda foydali. Oliy ta’limda ham undan foydalanish yaxshi natijalar beradi. Chunki u o‘qituvchilarga yordam beradi va talabalar ham yaxshi o‘qiydi. Shu sababli sun’iy intellektni hamma joyda ishlatish kerak.

1-vazifa. Matndagi semantik noaniqliklar, ortiqcha takrorlar, terminologik noaniqlik va uslubiy kamchiliklarni aniqlang.

2-vazifa. Matnni aniqlik, lo‘ndalik va ilmiy uslub talablariga mos ravishda qayta tahrir qiling hamda kiritilgan o‘zgarishlarni qisqacha izohlang.

3-Topshiriq

Kasbiy nutqni yaratish va ekspert baholash

Quyidagi kommunikativ vaziyatni o‘qing.

Siz ilmiy-amaliy konferensiyada “Fikrni ifodalashning mantiqiy va lingvistik ustunlari” mavzusida ma’ruza qilishingiz kerak. Auditoriya professor-o‘qituvchilar, doktorantlar va magistrantlardan iborat. Nutqingiz ilmiy asoslangan, mantiqan izchil va lingvistik jihatdan aniq bo‘lishi lozim.

1-vazifa. Mazkur vaziyat uchun 250-300 so‘zdan iborat ilmiy nutq tayyorlang. Nutqda kamida 20 ta ilmiy termin, 2 ta dalil va 1 ta amaliy misoldan foydalaning.

2-vazifa. *Tayyorlangan nutqni quyidagi mezonlar asosida ekspert sifatida baholang:*

- mantiqiy izchillik;
- terminologik aniqlik;
- fikrning lo‘ndaligi;
- lingvistik vositalarning o‘rinli qo‘llanishi;
- auditoriyaga ta’sirchanligi.

7-Amaliy mashg‘ulot

Mavzu: Muloqotda muammolarni tahlil qilish va ularni yechish

Reja

- 1.Muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolar
- 2.Muloqotdagi muammolarni tahlil qilishning lingvistik asoslari
- 3.Muloqot muammolarini samarali yechish strategiyalari

Muloqotda muammolarni tahlil qilish va ularni yechish

Muloqot insonning ijtimoiy, kasbiy va shaxslararo faoliyatini ta'minlovchi muhim kommunikativ jarayon bo'lib, axborot almashish, hamkorlikni tashkil etish va o'zaro anglashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy jamiyatda muloqot nafaqat axborot uzatish vositasi, balki qarorlar qabul qilish, nizolarni boshqarish va kasbiy hamkorlikni samarali tashkil etishning muhim omili hisoblanadi. Kasbiy faoliyat samaradorligi mutaxassisning kommunikativ kompetensiyasiga bevosita bog'liq. Fikrni aniq, mantiqiy va tushunarli ifodalash, faol tinglash hamda kommunikativ muammolarni o'z vaqtida aniqlab, ularni bartaraf etish kasbiy muloqotning asosiy shartlaridan biridir. Aks holda, kommunikativ to'siqlar noto'g'ri qarorlar qabul qilinishiga, tushunmovchiliklar va nizolarning yuzaga kelishiga hamda ish samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Muloqotdagi muammolarni tahlil qilish va ularni yechish lingvistika, psixologiya, sotsiologiya hamda kommunikatsiya nazariyasining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzuni o'rganish kommunikativ vaziyatni tahlil qilish, muloqot to'siqlarini aniqlash va ularni ilmiy asoslangan strategiyalar yordamida bartaraf etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolar

Muloqot insonlar o'rtasida axborot almashish, o'zaro ta'sir ko'rsatish va bir-birini anglash jarayonidir. Har qanday muloqot ma'lum kommunikativ maqsadga ega bo'lib, unda axborot uzatuvchi (kommunikator), axborotni qabul qiluvchi (retsipient), xabar, kommunikativ kanal va qayta aloqa ishtirok etadi. Ushbu elementlardan birortasining buzilishi yoki yetarli darajada faoliyat ko'rsatmasligi kommunikativ muammolarni yuzaga keltiradi. Kommunikativ muammo deb muloqot ishtirokchilari o'rtasida axborotning noto'g'ri uzatilishi, noto'g'ri talqin qilinishi yoki umuman qabul qilinmasligi natijasida yuzaga keladigan to'siqlarga aytiladi. Bunday muammolar muloqotning samaradorligini pasaytiradi va kommunikativ maqsadga erishishga to'sqinlik qiladi. Ilmiy adabiyotlarda kommunikativ muammolar turli mezonlar asosida tasniflanadi. Nutq madaniyati nuqtayi nazaridan ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin.

Lingvistik muammolar

Lingvistik muammolar til birliklarining noto'g'ri tanlanishi yoki qo'llanishi natijasida yuzaga keladi. Bunga quyidagilar kiradi:

- so'z ma'nosining noto'g'ri qo'llanishi;
- terminlarning noto'g'rin ishlatilishi;
- grammatik xatolar;
- uslubiy nomuvofiqlik;
- mantiqsiz sintaktik qurilmalar.

Masalan, ilmiy auditoriyada kundalik so'zlashuv uslubiga xos iboralardan foydalanish yoki kasbiy terminlarni noto'g'ri qo'llash tinglovchining matnni to'liq anglashiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Semantik muammolar axborot mazmunining noaniqligi bilan bog'liq. Bunday vaziyatlarda bir xil so'z yoki ibora turlicha talqin

qilinishi mumkin. Ayniqsa, ko‘p ma’noli so‘zlar, metaforalar yoki mavhum tushunchalar ilmiy va kasbiy muloqotda noto‘g‘ri talqin qilinish ehtimolini oshiradi. Masalan, rahbarning “tezroq bajarilsin” degan topshirig‘i ijrochilar tomonidan turli muddatlarda tushunilishi mumkin. Natijada ishni bajarish sifati va muddati bo‘yicha kelishmovchiliklar yuzaga keladi.

Mantiqiy muammolar bu mantiqiy muammolar fikrning izchil bayon qilinmasligi natijasida yuzaga keladi. Bunda tezis, dalil va xulosa o‘rtasidagi bog‘liqlik buziladi, sabab va oqibat munosabatlari noto‘g‘ri quriladi yoki dalillar yetarli darajada asoslanmaydi. Masalan, ma’ruzachi avval xulosani bayon qilib, keyin unga aloqador bo‘lmagan dalillarni keltirsa, tinglovchi nutqning asosiy g‘oyasini anglashda qiyinchilikka duch keladi.

Psixologik muammolar bu Muvaffaqiyatsizliklarning muhim qismi psixologik omillar bilan bog‘liq. Suhbatdoshlarning hissiy holati, stereotiplari, oldindan shakllangan qarashlari, stress yoki kommunikativ qo‘rquv muloqot samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, auditoriya oldida hayajonlangan notiq fikrini mantiqiy ketma-ketlikda bayon qila olmasligi, natijada nutqning mazmuni yetarli darajada anglashilmasligi mumkin.

Ijtimoiy va madaniy muammolar bu turli ijtimoiy guruhlar, kasbiy jamoalar yoki madaniyat vakillari o‘rtasidagi muloqotda qadriyatlar, til birliklari va kommunikativ me’yorlarning farqlanishi ham muammolarni yuzaga keltiradi. Masalan, xalqaro ilmiy konferensiyada milliy kommunikativ odatlar yoki murojaat shakllarining farqlanishi ayrim tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin. Muloqotdagi muammolar faqatgina noto‘g‘ri so‘z tanlash natijasi emas, balki lingvistik, mantiqiy, psixologik va ijtimoiy

omillarning o‘zaro ta’siri mahsulidir. Shu sababli kommunikativ vaziyatni kompleks tahlil qilish, muloqot to‘siqlarining sabablarini aniqlash hamda ularni ilmiy asoslangan usullar orqali bartaraf etish zamonaviy mutaxassisning muhim kasbiy kompetensiyalaridan biri hisoblanadi.

Amaliy mashg‘ulot Topshiriqlari

Mazkur amaliy Topshiriqlar talabalarning kommunikativ muammolarni aniqlash, ularning sabablarini tahlil qilish, kasbiy muloqot jarayonidagi xatolarni bartaraf etish hamda samarali muloqot strategiyalarini ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Kommunikativ muammolarni tahlil qilish

Quyidagi vaziyatni o‘qing.

Korxonada rahbar xodimlarga: *"Hisobotlarni imkon qadar tezroq tayyorlang,"* deb Topshiriq berdi. Ayrim xodimlar hisobotni shu kuni topshirdi, boshqalari esa bir hafta ichida tayyorlashni rejalashtirdi. Natijada Topshiriq o‘z vaqtida bajarilmadi va ish jarayonida tushunmovchilik yuzaga keldi.

1-vazifa. Mazkur vaziyatda yuzaga kelgan kommunikativ muammoning turini (lingvistik, semantik, mantiqiy yoki psixologik) aniqlang va javobingizni asoslang.

2-vazifa. Muammoning kelib chiqish sabablarini kommunikatsiya jarayoni elementlari (kommunikator, retsipient, xabar, kanal va qayta aloqa) nuqtayi nazaridan tahlil qiling.

3-vazifa. Rahbarning topshirig‘ini kommunikativ aniqlik va kasbiy nutq madaniyati talablariga mos ravishda qayta tuzing.

2-Topshiriq

Kasbiy muloqotdagi xatolarni tahrirlash

Quyidagi matnni o‘qing

“Bugungi loyiha bo‘yicha hamma ishlarni tezroq qilish kerak. Kim nima qilishi kerakligini o‘zi biladi. Agar muammo bo‘lsa, keyin gaplashamiz. Muhimi, ishlar yaxshi bo‘lsin.”

1-vazifa. Matndagi lingvistik, semantik va mantiqiy xatolarni aniqlang hamda ularning kommunikativ ta'sirini izohlang.

2-vazifa. Matnni kasbiy muloqot talablariga muvofiq qayta tahrir qiling. Topshiriqlar aniq, lo‘nda va tushunarli ifodalangan bo‘lsin.

3-vazifa. Tahrir qilingan matnning dastlabki variantga nisbatan afzalliklarini nutq madaniyati mezonlari asosida baholang.

3-Topshiriq

Kommunikativ muammolarni bartaraf etish strategiyasini ishlab chiqish

Quyidagi vaziyatni tahlil qiling

Xalqaro ilmiy seminarda ma’ruzachi murakkab ilmiy terminlardan izohsiz foydalandi. Tinglovchilarning bir qismi mavzuni tushunmadi, savol-javob jarayonida esa ma’ruzachi va auditoriya o‘rtasida tushunmovchilik yuzaga keldi.

1-vazifa. Vaziyatda uchragan kommunikativ muammolarni aniqlang va ularni lingvistik, semantik hamda ijtimoiy-madaniy omillar nuqtayi nazaridan tahlil qiling.

2-vazifa. Mazkur vaziyat uchun kommunikativ muammolarni bartaraf etishga qaratilgan kamida 5 ta amaliy strategiya ishlab chiqing.

3-vazifa. Ishlab chiqilgan strategiyalar asosida ma'ruzachiga 100–120 soʻzdan iborat tavsiyanoma yozing. Tavsiyanomada kasbiy nutq madaniyati, terminologik aniqlik va auditoriyaga mos nutq tamoyillariga amal qiling.

Muloqotdagi muammolarni tahlil qilishning lingvistik asoslari

Muloqotdagi muammolarni tahlil qilishning lingvistik asoslari til birliklari, ularning qoʻllanish qonuniyatlari hamda kommunikativ vaziyat bilan bogʻliq omillarni oʻrganishga tayanadi. Lingvistik yondashuvga koʻra, kommunikativ muvaffaqiyat faqat grammatik jihatdan toʻgʻri nutq bilan emas, balki til vositalarining vaziyat, auditoriya va muloqot maqsadiga mos tanlanishi bilan belgilanadi. Shu bois muloqotdagi muammolarni aniqlashda leksik, semantik, sintaktik, pragmatik va diskursiv omillar kompleks ravishda tahlil qilinadi. Kasbiy nutq madaniyati nazariyasi ham tilshunoslik, kommunikativ lingvistika, pragmalingvistika, psixolingvistika va sotsiolingvistika yutuqlariga tayangan holda shakllangan. Muloqotdagi muammolarni lingvistik jihatdan tahlil qilish til birliklarining semantik, sintaktik va pragmatik xususiyatlarini oʻrganishga asoslanadi. Kommunikativ muvaffaqiyat til vositalarining grammatik jihatdan toʻgʻri qoʻllanishi bilan birga, ularning kommunikativ vaziyat va auditoriyaga mos tanlanishiga ham bogʻliq. Shu bois muloqotdagi muammolarni aniqlashda leksik, semantik, pragmatik va diskursiv omillar kompleks tahlil qilinadi. Ferdinand de Sossyur til (*langue*) va nutq (*parole*)ni farqlab, kommunikativ xatolar koʻpincha til tizimida emas, balki nutqni tashkil etishdagi kamchiliklardan kelib chiqishini taʼkidlaydi¹⁰⁴. Demak, samarali muloqot til meʼyorlarini bilish bilan birga, ularni vaziyatga mos qoʻllashni ham talab etadi.

¹⁰⁴ Saussure, F. de. (1916). *Course in General Linguistics*. New York: McGraw-Hill.

Dell Hymesning kommunikativ kompetensiya nazariyasiga ko‘ra, samarali muloqot grammatik bilim bilan cheklanmaydi; shaxs kommunikativ vaziyatga mos uslub va til vositalarini tanlay olishi ham zarur. Kasbiy nutq madaniyatida bu kompetensiya fikrni aniq ifodalash, muloqot etikasiga rioya qilish va kommunikativ vaziyatni to‘g‘ri baholashni o‘z ichiga oladi¹⁰⁵. Shunday qilib, muloqotdagi muammolarni lingvistik tahlil qilish til va nutq munosabatlari, semantik aniqlik, pragmatik tamoyillar hamda kommunikativ kompetensiyani kompleks baholashga asoslanadi. Bu yondashuv kommunikativ to‘siqlarni aniqlash va ularni samarali bartaraf etishning muhim nazariy asosini tashkil etadi.

Amaliy mashg‘ulot topshiriqlari

Mazkur amaliy topshiriqlar talabalarning muloqotdagi lingvistik muammolarni aniqlash, kommunikativ vaziyatni tahlil qilish, kasbiy nutqni tahrirlash hamda lingvistik jihatdan samarali muloqot strategiyalarini ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Amaliy Topshiriqlar

1-Topshiriq

Lingvistik muammolarni aniqlash va tahlil qilish

Quyidagi matnni o‘qing.

“Hurmatli hamkasblar! Bugungi yig‘ilishda yangi loyiha bo‘yicha amalga oshiriladigan vazifalar muhokama qilindi. Har bir bo‘lim loyiha doirasidagi ishlarni imkon qadar tezroq bajarishi kerak, chunki loyiha muvaffaqiyati umumiy faoliyatimizga bog‘liq. Zarur

¹⁰⁵ Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*.

hujjatlar yaqin kunlarda tayyorlanadi va tegishli mas'ullar ulardan foydalanadi. Agar ish jarayonida qandaydir muammolar yuzaga kelsa, ular haqida keyinroq rahbariyatga ma'lumot beriladi. Shuningdek, barcha xodimlar o'z vazifalarini sifatli bajarishi va kerak bo'lsa boshqa bo'limlarga ham yordam berishi tavsiya etiladi. Muhimi, loyiha muvaffaqiyatli yakunlansin va ishlar belgilangan muddatda bajarilsin. Kelgusida shunga o'xshash loyihalarda ham shu tartibda ishlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Har bir xodim topshiriqlarni to'g'ri tushungan deb hisoblanadi va qo'shimcha izoh berishga ehtiyoj bo'lmaydi."

1-vazifa. Matnda uchraydigan leksik, semantik, sintaktik va pragmatik muammolarni aniqlang hamda ularning muloqot samaradorligiga ta'sirini izohlang.

2-vazifa. Matnni kasbiy nutq madaniyati talablariga muvofiq qayta tahrir qiling. Tahrir jarayonida terminologik aniqlik, kommunikativ maqsad, mantiqiy izchillik va auditoriyaga yo'naltirilganlik tamoyillariga amal qiling.

3-vazifa. Qayta ishlangan matnni F. de Sossyurning "til va nutq" nazariyasi hamda D. Hymesning kommunikativ kompetensiya nazariyasi nuqtayi nazaridan baholang. Nutqdagi o'zgarishlar kommunikativ samaradorlikni qanday oshirganini ilmiy asoslab yozing.

2-topshiriq

Iqtisodiy faoliyatdagi muloqotni lingvistik tahlil qilish

Quyidagi vaziyatni o'qing.

Korxona rahbari iqtisodchi mutaxassisga shunday topshiriq berdi:

"Kelasi haftagacha xarajatlar bo'yicha hisobotni tayyorlab qo'ying. Muhim ma'lumotlarni ham qo'shing." Mutaxassis hisobotni

tayyorladi, biroq rahbar hisobot mazmuni o‘z talabiga mos emasligini bildirdi. Natijada hisobot qayta ishlanishi sababli loyiha topshirish muddati kechikdi”

1-vazifa.

Muloqotda yuzaga kelgan lingvistik muammolarni aniqlang.

Muammolarni leksik, semantik va pragmatik jihatdan tahlil qiling.

2-vazifa.

Rahbar topshirig'ining noto‘g‘ri talqin qilinishiga sabab bo‘lgan kommunikativ omillarni aniqlang va ularning ish jarayoniga ta'sirini izohlang.

3-vazifa.

Rahbarning topshirig'ini kasbiy muloqot talablariga mos ravishda qayta tuzing. Topshiriqda vazifa, muddat, natija va javobgarlik aniq ifodalangan bo‘lsin.

3-Topshiriq

Iqtisodiy muzokarada kommunikativ muammolarni bartaraf etish

Quyidagi vaziyatni tahlil qiling.

“Korxona vakili va investor o‘rtasidagi uchrashuv davomida loyiha qiymati va investitsiya shartlari muhokama qilindi. Korxona vakili iqtisodiy terminlardan ortiqcha foydalandi, ayrim tushunchalarni izohlamadi va investor savollariga umumiy javob berdi. Natijada investor loyiha shartlarini to‘liq anglamadi va muzokaralar keyingi bosqichga o‘tkazildi.”

1-vazifa.

Muloqotda yuzaga kelgan kommunikativ muammolarni aniqlang va ularni lingvistik hamda pragmatik omillar asosida guruhlang.

2-vazifa.

Investor bilan samarali muloqotni tashkil etish uchun kamida 5 ta kommunikativ strategiya ishlab chiqing (masalan, terminlarni izohlash, faol tinglash, qayta aloqa, dalillarga tayanish va boshqalar).

3-vazifa.

Korxona vakili nomidan investor bilan o'tkaziladigan uchrashuv uchun 10–12 replikadan iborat professional dialog tuzing. Dialogda iqtisodiy terminlardan o'rinli foydalaning hamda kommunikativ noaniqlikka yo'l qo'ymang.

Muloqot muammolarini samarali yechish strategiyalari

Muloqot muammolarini samarali hal etish kommunikativ vaziyatni to'g'ri tahlil qilish, nutq strategiyasini maqsadga muvofiq tanlash va adabiy til me'yorlariga rioya qilishni talab etadi. Kasbiy nutq madaniyatida kommunikativ kompetensiya, faol tinglash, qayta aloqa va nutq etiketi samarali muloqotning muhim omillari sifatida e'tirof etiladi. H. P. Gricening Kooperatsiya prinsipiga ko'ra, muloqot miqdor, sifat, munosabat va usul tamoyillariga amal qilingandagina samarali kechadi¹⁰⁶. Dell Hymes esa kommunikativ kompetensiyani samarali muloqotning asosiy sharti deb hisoblaydi¹⁰⁷. Uning fikricha, mutaxassis nafaqat til me'yorlarini bilishi, balki ularni kommunikativ vaziyatga mos qo'llay olishi ham zarur. O'zbek tilshunosi N. Mahmudov nutqning aniqligi, mantiqiyligi, ravonligi va ta'sirchanligini nutq madaniyatining asosiy mezonlari sifatida

¹⁰⁶ Grice, H. P. (1975). *Logic and Conversation*. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts* (pp. 41–58). New York: Academic Press.

¹⁰⁷ Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin Books.

ko'rsatadi¹⁰⁸. Kasbiy muloqotda quyidagi strategiyalar samarali hisoblanadi:

1. Kommunikativ vaziyatni tahlil qilish strategiyasi – muloqot maqsadi, auditoriya va kommunikativ sharoitni oldindan baholash.
2. Aniq va mantiqiy nutq strategiyasi – fikrni izchil bayon qilish, terminlardan o'rinli foydalanish va semantik noaniqlikka yo'l qo'ymaslik.
3. Faol tinglash strategiyasi – suhbatdosh fikrini diqqat bilan tinglash, aniqlashtiruvchi savollar berish va qayta aloqa o'rnatish.
4. Argumentatsiya strategiyasi – fikrni ilmiy dalillar, faktlar va ishonchli manbalar bilan asoslash.
5. Konstruktiv nizoni boshqarish strategiyasi – emotsional munosabatlardan ko'ra dalillarga tayanish, murosaga intilish va o'zaro hurmatni saqlash.

Shunday qilib, muloqot muammolarini samarali yechish kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, adabiy til me'yorlariga amal qilish, ilmiy asoslangan argumentatsiya, faol tinglash va konstruktiv muloqot strategiyalarini qo'llash orqali ta'minlanadi. Mazkur strategiyalar kasbiy nutqning aniqligi, mantiqiyligi va ta'sirchanligini oshirib, professional faoliyat samaradorligini ta'minlaydi.

Amaliy mashg'ulot topshiriqlari

Mazkur amaliy topshiriqlar talabalarning kasbiy muloqotda yuzaga keladigan muammolarni aniqlash, ularni tahlil qilish, samarali kommunikativ strategiyalarni qo'llash hamda iqtisodiy faoliyatda

¹⁰⁸ Mahmudov, N. (2007). *O'qituvchining nutqi madaniyati*. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.

muloqot madaniyatini takomillashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

1-Topshiriq

Kasbiy muloqotda kommunikativ strategiyani tanlash

Quyidagi vaziyatni o'qing.

“Korxona direktori yangi investitsiya loyihasi bo'yicha iqtisodiy bo'lim xodimlariga topshiriq berdi. Yig'ilish yakunida ayrim xodimlar vazifalarni turlicha tushunganligi sababli hisobotlar turli shaklda tayyorlandi va loyiha muhokamasi kechiktirildi.”

1-vazifa.

Mazkur vaziyatda muloqotning qaysi bosqichida kommunikativ muammo yuzaga kelganini aniqlang va sabablarini izohlang.

2-vazifa.

Rahbar ushbu vaziyatda kommunikativ vaziyatni tahlil qilish strategiyasi hamda aniq va mantiqiy nutq strategiyasini qanday qo'llashi kerakligini asoslab yozing.

3-vazifa.

Rahbarning topshirig'ini qayta ishlab chiqing. Topshiriqda vazifa, muddat, mas'ul shaxs va kutilayotgan natija aniq ifodalangan bo'lsin.

2-Topshiriq

Iqtisodiy muzokarada muloqot strategiyalarini qo'llash

Quyidagi vaziyatni tahlil qiling.

“Korxona vakili investor bilan muzokara o'tkazmoqda. Investor loyiha rentabelligi va moliyaviy xavflar haqida savollar berdi. Korxona vakili savollarga aniq javob bermadi, statistik ma'lumotlarni keltirmadi va investorning ayrim savollarini e'tiborsiz qoldirdi. Muzokara ijobiy natija bermadi.”

1-vazifa.

Muloqotda yo‘l qo‘yilgan kommunikativ xatolarni aniqlang va ularni faol tinglash, argumentatsiya hamda qayta aloqa strategiyalari nuqtayi nazaridan tahlil qiling.

2-vazifa.

Investor ishonchini oshirish uchun qo‘llanilishi lozim bo‘lgan **kamida beshta kommunikativ strategiyani** ishlab chiqing.

3-vazifa.

Korxona vakili va investor o‘rtasida muzokaraning 10–12 replikadan iborat takomillashtirilgan dialogini tuzing. Dialogda iqtisodiy terminlardan o‘rinli foydalaning va fikrlaringizni dalillar bilan asoslang.

3-topshiriq

Kommunikativ muammolarni boshqarish va qaror qabul qilish

Quyidagi vaziyatni o‘qing.

“Korxonada byudjet xarajatlarini qisqartirish masalasi muhokama qilinmoqda. Buxgalter, iqtisodchi va bo‘lim boshliqlari o‘z fikrlarini bildirayotgan paytda ular bir-birining fikrini bo‘lib yubordi, dalillar yetarli keltirilmadi va muhokama bahsga aylanib ketdi. Natijada umumiy qarorga kelinmadi.”

1-vazifa.

Muloqotning muvaffaqiyatsiz kechishiga sabab bo‘lgan omillarni aniqlang va ularni kommunikativ strategiyalar nuqtayi nazaridan baholang.

2-vazifa.

Mazkur vaziyatda **konstruktiv nizoni boshqarish strategiyasi** asosida yig'ilishni samarali tashkil etish bo'yicha **6 bosqichli harakatlar rejasini** ishlab chiqing.

3-vazifa.

Guruhda rolli o‘yin tashkil qiling. Talabalar rahbar, iqtisodchi, buxgalter va investor rollarini bajaradilar. Muhokama yakunida qo‘llanilgan kommunikativ strategiyalarni baholab, qaysi strategiyalar eng samarali bo‘lganligi yuzasidan ekspert xulosasi tayyorlang.

8-Amaliy mashg‘ulot

Mavzu: Sun‘iy intellektning kasbiy muloqotdagi roli, ta‘lim tizimiga ta‘siri va rivojlanish tendensiyalari.

Reja:

- 1.Sun‘iy intellektning ta‘limdagi imkoniyatlari
- 2.Sun‘iy intellektidan foydalanish muammolari
- 3.2026-yilda sun‘iy intellekt ta‘limining tendensiyalari va istiqbollari

Tayanch so‘zlar: Sun‘iy intellekt (AI), AI savodxonligi, Akademik halollik, Raqamli kompetensiya, ta‘lim jarayoni

XXI asrning ikkinchi choragida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta‘lim tizimining mazmuni, shakllari va tashkil etilishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, sun‘iy intellekt (Artificial Intelligence, AI) texnologiyalarining keng ommalashuvi ta‘lim jarayonini tashkil etish va boshqarishda yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. 2026-yilga kelib, sun‘iy intellekt nafaqat informatika va kompyuter texnologiyalari sohasi doirasidagi vosita, balki umumiy va oliy ta‘limning turli bosqichlarida qo‘llanilayotgan universal texnologik vositaga aylandi. Sun‘iy intellektning ta‘limdagi qo‘llanilishi o‘quv jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini baholash, ta‘limiy kontent yaratish, o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, ilmiy-

tadqiqot ishlarini amalga oshirish hamda ta'limni boshqarish samaradorligini oshirish imkonini bermoqda¹⁰⁹. Shu bilan birga, mazkur texnologiyaning jadal rivojlanishi akademik halollik, ma'lumotlarning ishonchliligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, raqamli tengsizlik va ta'lim sifatini baholash kabi muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Shu sababli zamonaviy ta'lim tizimida sun'iy intellektdan foydalanish masalasini faqat texnologik nuqtayi nazardan emas, balki pedagogik, metodik, axloqiy va ijtimoiy jihatlardan ham o'rganish zarur.

Sun'iy intellekt kasbiy muloqotda axborotni izlash, qayta ishlash, matn yaratish, tarjima qilish, tahrirlash va muloqot mazmunini takomillashtirish kabi vazifalarni bajarishda qo'llaniladi. Biroq SI imkoniyatlaridan foydalanish insonning mustaqil fikrlashi va kasbiy mas'uliyatini almashtirmasligi kerak. Ayniqsa, SI tomonidan yaratilgan axborotni tekshirish va tanqidiy baholash muhim ahamiyatga ega.

Sun'iy intellekt kasbiy muloqotda muayyan kasb yoki faoliyat sohasi doirasida axborot almashish, fikr bildirish, muammolarni muhokama qilish va hamkorlikni tashkil etishga xizmat qiladi. Uning asosiy talablari aniqlik, mantiqiylik, tushunarlilik, xolislik va kasbiy etiketga rioya qilishdan iborat. Sun'iy intellekt esa insonning ayrim intellektual faoliyatlarini, jumladan, matnni tahlil qilish, axborotni qayta ishlash va yangi mazmun yaratishni avtomatlashtirishga imkon beruvchi texnologiyalar majmuasidir. SI kasbiy muloqotda inson o'rnini to'liq egallash uchun emas, balki uning faoliyatini qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida samarali qo'llanilishi mumkin.

¹⁰⁹ **OECD. (2026).** *OECD Digital Education Outlook 2026: Exploring effective uses of generative AI in education.* OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/062a7394-en>

Sun'iy intellekt kasbiy muloqotning turli bosqichlarida qo'llanilishi mumkin. Birinchidan, kasbiy yozishmalarni tayyorlash va tahrirlashda foydalaniladi. Masalan, elektron xat, xizmat yozishmasi, taklif yoki murojaat loyihasini tayyorlashda SI matnning mazmuni va uslubini shakllantirishga yordam beradi. Ikkinchidan, muloqot uslubini moslashtirish imkonini beradi. Bir xil mazmunni rasmiy, norasmiy, qisqa yoki batafsil shaklda ifodalash mumkin. Uchinchidan, SI tarjima va til bilan bog'liq vazifalarda yordam beradi. Turli tillardagi kasbiy axborotni tarjima qilish, grammatik va uslubiy xatolarni aniqlash hamda matnni tahrirlashda undan foydalanish mumkin. To'rtinchidan, SI yordamida katta hajmdagi axborotni umumlashtirish va tahlil qilish mumkin. Bu mutaxassisga asosiy fikrlarni tezroq aniqlash va muloqot uchun zarur ma'lumotlarni ajratib olish imkonini beradi. Beshinchidan, SI kasbiy suhbat, muzokara yoki taqdimotga tayyorgarlik ko'rishda qo'llanilishi mumkin. Masalan, ehtimoliy savollarni shakllantirish, ularga javob variantlarini ishlab chiqish va muloqot ssenariylarini tahlil qilishda foydalanish mumkin. SI'dan foydalanishda mantiqiy va tanqidiy fikrlash:

Sun'iy intellektdan foydalanish foydalanuvchidan yuqori darajadagi fikrlashni talab qiladi. SI bergan har qanday javob avtomatik ravishda to'g'ri deb qabul qilinmasligi kerak.

Mantiqiy fikrlash orqali berilgan axborotning izchilligi, sabab va oqibatlar hamda xulosalarining asoslanganligi tahlil qilinadi.

Tanqidiy fikrlash esa SI tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning ishonchliligi, manbalari va mavjud dalillarga mosligini baholashni talab qiladi.

Masalan, SI kasbiy masala bo'yicha ma'lumot taqdim etsa, mutaxassis quyidagi savollarni berishi kerak:

- Ushbu ma'lumot qayerdan olingan?
- Keltirilgan faktlar ishonchlimi?
- Javobda mantiqiy xatolik mavjud emasmi?
- Boshqa ishonchli manbalar bu fikrni tasdiqlaydimi?
- Ushbu ma'lumotni kasbiy faoliyatda qo'llash mumkinmi?

Demak, SI'dan samarali foydalanish faqat yaxshi savol berish bilan tugamaydi. Olingan natijani tekshirish, tahlil qilish va asoslangan xulosa chiqarish ham foydalanuvchining vazifasidir.

SI kasbiy muloqot jarayonida bir qator qulayliklarni yaratadi. Jumladan:

- vaqtni tejaydi;
- axborotni tez qayta ishlash imkonini beradi;
- matnlarni tahrirlash va takomillashtirishga yordam beradi;
- turli muloqot uslublarini shakllantirish imkonini beradi;
- tarjima va til bilan bog'liq vazifalarni yengillashtiradi;
- katta hajmdagi ma'lumotlarni umumlashtirishni tezlashtiradi.

Shu bilan birga, texnologik qulaylik kasbiy mas'uliyatni kamaytirmaydi. Sun'iy intellektning imkoniyatlari bilan bir qatorda ayrim cheklovlari ham mavjud. SI ba'zan noto'g'ri yoki eskirgan ma'lumotlarni taqdim etishi, mavjud bo'lmagan faktlarni ishonchli shaklda ifodalashi mumkin. Shuningdek, SI tomonidan yaratilgan matn har doim ham muayyan kasbiy vaziyat, tashkilot talablari yoki muloqot ishtirokchilarining xususiyatlariga mos kelavermaydi. Bundan tashqari, kasbiy muloqotda maxfiylik va axborot xavfsizligi masalalariga alohida e'tibor berish zarur. Xizmatga oid maxfiy hujjatlar, shaxsiy ma'lumotlar yoki tashkilot

uchun muhim axborotni noma'lum SI tizimlariga kiritish xavf tug'dirishi mumkin.

Shuning uchun SI'dan foydalanishda insonning kasbiy bilimi, tajribasi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati asosiy o'rinda qoladi.

Sun'iy intellektning ta'lim jarayonida qo'llanilishi va pedagogik imkoniyatlari

Sun'iy intellekt insonning bilish faoliyatiga xos bo'lgan ayrim jarayonlarni, jumladan, ma'lumotlarni tahlil qilish, muammolarni hal etish, tabiiy tilni qayta ishlash, tasvirlarni aniqlash, prognozlash va qaror qabul qilish kabi vazifalarni kompyuter tizimlari yordamida amalga oshirish imkonini beruvchi texnologiyalar majmuasidir. Ta'lim sohasida sun'iy intellektning alohida yo'nalishi shakllanib, u o'quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash, ta'lim mazmunini moslashtirish, o'quv natijalarini tahlil qilish va o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga xizmat qilmoqda. Generativ sun'iy intellektning rivojlanishi ushbu jarayonni yanada jadallashtirdi. Generativ AI matn, tasvir, dasturiy kod, taqdimot va boshqa turdagi raqamli kontentni yaratish imkoniyatiga ega bo'lib, ta'lim jarayonida yangi pedagogik yondashuvlardan foydalanish uchun sharoit yaratmoqda.

Ta'limni individuallashtirish va moslashtirish bu sun'iy intellektning ta'limdagi muhim afzalliklaridan biri o'quv jarayonini individuallashtirish imkoniyatidir. An'anaviy ta'limda bir guruh yoki sinfdagi barcha o'quvchilarga ko'pincha bir xil o'quv material va topshiriqlar taqdim etiladi. Biroq o'quvchilarning bilim darajasi, o'zlashtirish sur'ati va individual ehtiyojlari bir-biridan farq qiladi. AI asosidagi ta'lim tizimlari o'quvchining faoliyati va natijalarini tahlil

qilish orqali uning kuchli hamda rivojlantirilishi zarur bo'lgan jihatlarini aniqlashi mumkin. Ushbu ma'lumotlar asosida o'quvchiga mos topshiriqlar, qo'shimcha materiallar va takrorlash mashqlari tavsiya etiladi. Bunday yondashuv moslashtirilgan ta'lim (adaptive learning) modelining rivojlanishiga xizmat qiladi. Natijada o'quvchi o'zining individual ta'lim ehtiyojlariga mos keladigan o'quv materiallari bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Sun'iy intellekt o'qituvchining kasbiy faoliyatida yordamchi vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. AI texnologiyalaridan dars ishlanmalarini tayyorlash, o'quv materiallarini ishlab chiqish, test va nazorat savollarini shakllantirish, matnlarni tahrirlash hamda o'quvchilarning yozma ishlariga dastlabki tahliliy fikr-mulohaza berishda foydalanish mumkin.

OECD¹¹⁰ ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda quyi o'rta ta'lim bosqichidagi o'qituvchilarning 37 foizi o'z kasbiy faoliyatida AI texnologiyalaridan foydalangan. Shuningdek, o'qituvchilarning 57 foizi sun'iy intellekt dars rejalarini tayyorlash yoki takomillashtirishda foydali bo'lishi mumkinligini bildirgan. Biroq sun'iy intellekt o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini to'liq almashtirmaydi. Pedagogik qaror qabul qilish, o'quvchilarning psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olish, tarbiyaviy jarayonni tashkil etish hamda ta'limning insoniy jihatlarini ta'minlash o'qituvchining bevosita faoliyati bilan bog'liq bo'lib qoladi.

Amaliy topshiriqlar

Sun'iy intellektning ta'lim jarayonidagi imkoniyatlarini aniqlash

¹¹⁰ *Organisation for Economic Co-operation and Development* (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) dunyo mamlakatlarida iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy farovonlik va xalqaro savdoni ilgarilashga xizmat qiladigan xalqaro hukumatlararo tashkilotdir.

1-Amaliy topshiriq Talabalar kichik guruhlarga ajratiladi va sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayonida qo'llanilish yo'nalishlarini aniqlaydilar. Har bir guruh ta'limni individuallashtirish, o'quv kontentini yaratish, bilimlarni baholash, o'qituvchining kasbiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda o'quvchilarning mustaqil ta'lim olishini tashkil etish kabi yo'nalishlardan birini tanlaydi. Tanlangan yo'nalishning pedagogik imkoniyatlari, afzalliklari va ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi.

2-Amaliy topshiriq Auditoriyadagi amaliy mashq: Talabalar tanlangan yo'nalish asosida sun'iy intellektdan ta'lim jarayonida foydalanishning aniq misollarini keltiradilar. Har bir guruh o'z xulosalarini og'zaki taqdim etadi va boshqa guruhlarining fikrlari bilan qiyosiy tahlil qiladi.

3-Amaliy topshiriq: Matn yaratishning ikki usulini taqqoslash
Bir mavzu bo'yicha 150–200 so'zli matn tayyorlang

1-variant: matnni to'liq mustaqil ravishda o'zingiz yozing.

2-variant: AI yordamida dastlabki matn yarating va uni qayta ishleng. So'ngra quyidagi jihatlar bo'yicha taqqoslang:

G'oyaning mustaqilligi, fikrlarning asoslanganligi, til va uslubning ravonligi hamda ilmiy me'yorlarga muvofiqligi, ijodkorlik, fikrlarni aniq va izchil bayon etish, topshiriqni bajarishga sarflangan vaqt hamda muallifning shaxsiy fikri va mustaqil yondashuvi e'tiborga olinadi va gaysi usul siz uchun samaraliroq bo'ldi? Nima sababdan?

Sun'iy intellektdan foydalanishning muammolari, xavflari va axloqiy jihatlar

O'quvchilar va talabalar tomonidan sun'iy intellektdan foydalanishi bu jaryon 2026-yilga kelib, sun'iy intellekt o'quvchi va talabalar tomonidan o'quv faoliyatining turli bosqichlarida keng qo'llanilmoqda. AI vositalaridan ma'lumot izlash, mavzu bo'yicha

dastlabki tushunchalarni shakllantirish, g'oyalar ishlab chiqish, matnlarni tahrirlash, tarjima qilish va o'quv topshiriqlarini bajarishda foydalanilmoqda. AI Index Report 2026 ma'lumotlariga ko'ra, AQShda o'quvchi va talabalarning taxminan 80 foizi ta'lim bilan bog'liq vazifalarda sun'iy intellektdan foydalanadi. Mazkur ko'rsatkich AI texnologiyalari ta'lim jarayonining kundalik amaliyotiga qanchalik tez kirib kelganini ko'rsatadi. Bunday sharoitda ta'lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarga AI vositalaridan samarali va mas'uliyatli foydalanish madaniyatini shakllantirishdan iboratdir.

Sun'iy intellekt va baholash tizimining transformatsiyasi bu generativ AI texnologiyalarining rivojlanishi an'anaviy baholash tizimlari oldiga yangi talablarni qo'ymoqda. O'quvchi yoki talaba sun'iy intellekt yordamida yuqori sifatli matn, yechim yoki loyiha tayyorlashi mumkin. Biroq tayyor natijaning mavjudligi uning muayyan bilim va kompetensiyalarni mustaqil egallaganligini har doim ham anglatmaydi. Shu munosabat bilan baholash jarayonida faqat yakuniy natijani emas, balki o'quv faoliyatining jarayonini ham hisobga olish muhimdir. Jumladan, og'zaki himoya, amaliy topshiriqlar, loyiha ishlari, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilish va o'quvchining o'z qarorini asoslab berishi kabi baholash shakllarining ahamiyati ortmoqda. Mazkur yondashuvning asosiy maqsadi o'quvchining tayyor axborotni qayta ishlab berish qobiliyatini emas, balki mustaqil fikrlash, tahlil qilish va olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash kompetensiyasini aniqlashdan iborat.

Sun'iy intellektdan foydalanish akademik halollik masalasini ham dolzarb muammoga aylantirdi. AI yordamida referat, esse, kurs ishi yoki boshqa yozma topshiriqlarni tayyorlash imkoniyati mavjudligi o'quvchining mustaqil bajargan ishini aniqlashni murakkablashtirmoqda. AI Index Report 2026 ma'lumotlariga ko'ra,

AQSh maktablarining taxminan yarmida sun'iy intellektdan foydalanishga oid qoidalar mavjud bo'lsa-da, o'qituvchilarning atigi 6 foizi mazkur qoidalarni aniq va tushunarli deb baholagan. Mazkur holat ta'lim muassasalarida AI'dan foydalanishning aniq me'yorlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Bunday me'yorlarda AI'dan foydalanishga ruxsat etiladigan holatlar, majburiy ko'rsatib o'tilishi lozim bo'lgan foydalanish shakllari hamda akademik halollikni buzuvchi holatlar aniq belgilanishi kerak.

1-amaliy topshiriq. Sun'iy intellekt va akademik halollik

1-vazifa. Talabalarga quyidagi muammoli vaziyat taqdim etiladi: "Talaba referatni to'liq sun'iy intellekt yordamida tayyorlab, uni o'zining mustaqil ishi sifatida topshirdi." Talabalar ushbu holatni akademik halollik nuqtayi nazaridan tahlil qilib, AI'dan foydalanishning qaysi shakllari maqbul, qaysilari esa akademik halollik tamoyillariga zid ekanligini aniqlaydilar.

2-vazifa. Talabalar kichik guruhlarda ta'lim jarayonida sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha 5 ta asosiy qoida ishlab chiqadilar. Ishlab chiqilgan qoidalar sinfda muhokama qilinadi va eng maqbul variantlar asosida umumiy xulosa shakllantiriladi.

2-amaliy topshiriq. Sun'iy intellekt va baholash tizimi

1-vazifa. Talabalarga AI yordamida tayyorlangan yozma ish va talabaning mustaqil ravishda bajargan ishidan iborat ikki namuna beriladi. Ular ushbu ishlarni mazmun, mustaqil fikrlash, dalillarning asoslanganligi va mavzuni tushunish darajasi bo'yicha tahlil qiladilar hamda baholashda faqat yakuniy natijaga tayanishning qanday muammolar keltirib chiqarishini aniqlaydilar.

2-vazifa. Talabalar an'anaviy yozma topshiriq o'rniga o'quvchining mustaqil bilim va kompetensiyasini aniqlashga imkon

beradigan 3 ta muqobil baholash usulini ishlab chiqadilar. Masalan, og‘zaki himoya, amaliy topshiriq, muammoli vaziyatni hal qilish yoki loyiha taqdimoti. Har bir usulning afzalligi sinfda asoslab beriladi.

3-amaliy topshiriq. Sun‘iy intellektdan foydalanishning xavflari va axloqiy jihatlari

1-vazifa. Talabalar guruhlarga bo‘linib, sun‘iy intellektdan foydalanish bilan bog‘liq asosiy xavflarni aniqlaydilar. Xususan, noto‘g‘ri axborot, akademik halollikning buzilishi, shaxsiy ma‘lumotlarning himoyasi, mustaqil fikrlashning susayishi va AI‘ga haddan tashqari bog‘lanish kabi muammolar tahlil qilinadi. Har bir guruh tanlangan muammoning ta‘lim jarayoniga ta‘sirini izohlaydi.

2-vazifa. Talabalar “Ta‘limda sun‘iy intellektdan foydalanish madaniyati” mavzusida qisqa tavsiyalar ishlab chiqadilar. Tavsiyalarda AI‘dan foydalanishda ma‘lumotlarni tekshirish, mualliflik va akademik halollikka rioya qilish, AI yordamidan foydalanilganini ko‘rsatish hamda yakuniy qarorni mustaqil ravishda qabul qilish kabi tamoyillar aks ettiriladi. Har bir guruh o‘z tavsiyalarini sinf oldida himoya qiladi.

2026-yilda sun'iy intellekt ta'limining tendensiyalari va istiqbollari

2026-yilda sun'iy intellekt savodxonligi (AI Literacy) zamonaviy ta'limning muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylanmoqda. AI savodxonligi foydalanuvchining faqat AI vositalaridan texnik jihatdan foydalanish qobiliyatini emas, balki ularning imkoniyatlari va cheklovlarini tushunish, AI tomonidan yaratilgan axborotni tanqidiy baholash va undan mas'uliyatli foydalanish kompetensiyasini ham anglatadi¹¹¹.

AI savodxonligi quyidagi asosiy ko'nikmalarni qamrab oladi:

1. sun'iy intellektning asosiy ishlash tamoyillarini tushunish;
2. AI tomonidan taqdim etilgan axborotning ishonchliligini tekshirish;
3. AI natijalarini tanqidiy tahlil qilish;
4. shaxsiy va maxfiy ma'lumotlarni himoya qilish;
5. sun'iy intellektdan akademik va kasbiy faoliyatda axloqiy foydalanish;
6. AI vositalaridan mustaqil fikrlashni saqlagan holda foydalanish.

AI Index Report 2026 ma'lumotlariga ko'ra, umumiy AI savodxonligi texnik va muhandislik yo'nalishlaridagi maxsus ko'nikmalarga nisbatan tezroq tarqalmoqda. Bu jarayonda norasmiy ta'lim, mustaqil o'rganish va onlayn ta'lim resurslarining roli ham ortib bormoqda.

Dunyo mamlakatlarida AI ta'limining rivojlanishi tizimiga integratsiya qilish global tendensiyaga aylanmoqda. Dunyodagi mamlakatlarning 90 foizidan ortig'ida kompyuter fanlari bo'yicha ta'lim berish amaliyoti mavjud. Ayrim davlatlar esa sun'iy intellekt bo'yicha ta'limni milliy ta'lim siyosatining alohida yo'nalishi sifatida

¹¹¹ OECD & European Commission. (2026). *Empowering learners for the age of AI: An AI literacy framework for primary and secondary education*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/65cd27d4-en>

shakllantirmoqda. Xususan, Xitoy va Birlashgan Arab Amirliklari AI bo'yicha rasmiy ta'lim dasturlarini maktab ta'limining boshlang'ich bosqichlaridan joriy etishga e'tibor qaratmoqda. Bu tendensiya kelajakda sun'iy intellekt bo'yicha boshlang'ich bilim va ko'nikmalarni umumiy ta'limning fundamental tarkibiy qismlaridan biriga aylantirishi mumkin.

Oliy ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar. Sun'iy intellekt oliy ta'limning rivojlanish yo'nalishlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. AI Index Report 2026 ma'lumotlariga ko'ra, AQShdagi to'rt yillik oliy ta'lim muassasalarida kompyuter fanlari yo'nalishiga qabul 11 foizga kamaygan. Shu bilan birga, sun'iy intellektga ixtisoslashgan magistratura va doktorantura dasturlarida sezilarli o'sish kuzatilmoqda. Mazkur tendensiya umumiy kompyuter fanlari bilan bir qatorda AI bo'yicha chuqur ixtisoslashgan mutaxassislarga bo'lgan ehtiyoj ortib borayotganini ko'rsatadi. Bundan tashqari, AI bo'yicha doktorlik darajasiga ega mutaxassislarning akademik faoliyatga, jumladan, universitetlarda ilmiy-pedagogik faoliyat olib borishga bo'lgan qiziqishi ham ortib bormoqda¹¹².

Sun'iy intellekt va mehnat bozori. Ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri mehnat bozoridagi o'zgarishlarga mos kompetensiyalarga ega mutaxassislarni tayyorlashdan iborat. Sun'iy intellektning turli kasbiy sohalarga kirib kelishi natijasida xodimlardan yangi texnologik va intellektual ko'nikmalar talab qilinmoqda. Shu sababli zamonaviy ta'lim jarayonida quyidagi kompetensiyalarni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi:

- tanqidiy va analitik fikrlash;
- muammolarni hal qilish;

¹¹² Stanford Institute for Human-Centered Artificial Intelligence. (2026). *The 2026 AI Index report*. Stanford University. <https://hai.stanford.edu/ai-index/2026-ai-index-report>

- ijodiy yondashuv;
- raqamli savodxonlik;
- AI savodxonligi;
- axborotni tahlil qilish va tekshirish;
- samarali kommunikatsiya.

AI texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim muassasalaridan nafaqat texnik mutaxassislar, balki AI vositalaridan o'z kasbiy faoliyatida samarali foydalana oladigan turli soha vakillarini tayyorlashni ham talab etmoqda.

Sun'iy intellektdan foydalanishning asosiy muammolari

Sun'iy intellektning ta'limdagi imkoniyatlari bilan bir qatorda bir qator muammolar ham mavjud.

Birinchidan, haddan tashqari bog'liqlik muammosi. AI'dan doimiy ravishda foydalanish o'quvchining mustaqil fikrlash, yozish va muammoni mustaqil hal qilish ko'nikmalarining yetarli darajada rivojlanmasligiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, axborotning ishonchliligi. AI tizimlari ayrim hollarda noto'g'ri yoki to'liq bo'lmagan ma'lumotlarni ishonchli shaklda taqdim etishi mumkin. Shu sababli AI natijalarini tekshirish muhim metodik talab hisoblanadi.

Uchinchidan, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish. Ta'lim jarayonida o'quvchilarga oid shaxsiy va akademik ma'lumotlarning AI tizimlarida qayta ishlanishi maxfiylik va axborot xavfsizligi masalalarini yuzaga keltiradi.

To'rtinchidan, raqamli tengsizlik. Barcha o'quvchilar AI texnologiyalaridan foydalanish uchun zarur bo'lgan internet, qurilmalar va dasturiy vositalarga teng darajada ega emas. Bu esa mavjud ta'limiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin.

Beshinchidan, pedagogik muvozanat. AI'dan foydalanish insoniy muloqot va pedagogik hamkorlikni to'liq almashtirmasligi kerak. Ta'limning tarbiyaviy, ijtimoiy va psixologik jihatlari texnologik vositalar bilan cheklanib qolmasligi lozim.

Sun'iy intellektning rivojlanishi o'qituvchining rolini kamaytirmaydi, balki uning faoliyat mazmunini o'zgartiradi. O'qituvchi endilikda faqat axborot yetkazib beruvchi emas, balki o'quv jarayonini tashkil etuvchi, axborot manbalarini tanqidiy baholashga o'rgatuvchi va o'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantiruvchi pedagog sifatida faoliyat yuritadi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy o'qituvchi quyidagi kompetensiyalarga ega bo'lishi maqsadga muvofiq:

- AI vositalarining imkoniyatlarini bilish;
- AI yordamida ta'limiy materiallar yaratish;
- AI natijalarini pedagogik jihatdan baholash;
- akademik halollik tamoyillarini ta'minlash;
- o'quvchilarda AI savodxonligini shakllantirish;
- raqamli xavfsizlik va axloqiy me'yorlarga rioya qilish.

2026-yil holatiga ko'ra, sun'iy intellekt ta'lim tizimining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatayotgan asosiy texnologik omillardan biridir. Uning qo'llanilishi ta'limni individuallashtirish, o'qituvchi faoliyatini qo'llab-quvvatlash, o'quv resurslarini yaratish, ta'lim natijalarini tahlil qilish va yangi o'quv metodlarini joriy etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

AI Index Report 2026 ma'lumotlari sun'iy intellektdan ta'limda foydalanish ko'lami tez sur'atlarda kengayayotganini ko'rsatadi. AQShda o'quvchi va talabalarning katta qismi AI vositalaridan ta'limiy faoliyatda foydalanmoqda, oliy ta'limda AI bo'yicha ixtisoslashgan dasturlar rivojlanmoqda va ko'plab mamlakatlarda AI

ta'limini maktab dasturlariga integratsiya qilish jarayoni kuchaymoqda. Shu bilan birga, AI texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim tizimidan yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Xususan, akademik halollikni ta'minlash, AI'dan foydalanishning aniq me'yorlarini ishlab chiqish, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, o'quvchilarda AI savodxonligini shakllantirish hamda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish dolzarb vazifalar hisoblanadi. Umuman olganda, sun'iy intellekt ta'limning insoniy mohiyatini almashtiruvchi emas, balki uni qo'llab-quvvatlovchi texnologik vosita sifatida qaralishi lozim. Uning samaradorligi texnologiyaning o'ziga emas, balki undan qanday pedagogik maqsadda, qanday metodik asosda va qanday axloqiy me'yorlarga rioya qilgan holda foydalanilishiga bog'liq. Shu sababli zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifasi AI'dan foydalanadigan, biroq uning natijalarini mustaqil tahlil qila oladigan, tanqidiy fikrlaydigan va o'z bilimini amaliy faoliyatda qo'llay oladigan kompetent shaxsni shakllantirishdan iborat¹¹³.

1-amaliy topshiriq: Mustaqil fikrlashni aniqlash

Quyidagi muammoli vaziyatni tahlil qiling:

“Talaba referat tayyorlash uchun AI dan foydalanib, tayyor matn oldi va uni hech qanday o'zgartirishsiz topshirdi. Sizningcha, bu ishni mustaqil ish deb hisoblash mumkinmi?”

Talaba quyidagi savollarga yozma javob beradi:

1. Sizning fikringiz qanday?
2. Qaroringizni qanday dalillar bilan asoslay olasiz?
3. AI dan foydalanishning qaysi shakli maqbul bo'lardi?
4. Talaba matnga qanday o'z hissasini qo'shishi kerak?
5. Ushbu vaziyatda akademik halollik qanday namoyon bo'ladi?

¹¹³ Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO.

2-amaliy topshiriq:

1-vazifa

“Ta’limda sun’iy intellekt: imkoniyatmi yoki xavf?” mavzusida 300–400 soʻzli tahliliy matn yozing. Matnda AI ning kamida 3 ta foydali va 3 ta salbiy jihatini yoritib, oʻz nuqtayi nazariningizni dalillar bilan asoslang.

2-vazifa

AI yordamida yaratilgan matnni tanlang va uni kamida 30 foiz mustaqil qayta ishleng. Qaysi qismlarni oʻzgartirganingiz va nima sababdan oʻzgartirganingizni izohlang.

3-vazifa

“Mustaqil fikrlashni aniqlashning samarali usullari” mavzusida 5 ta savol tuzing. Savollar shunday boʻlsinki, ularga tayyor AI javobini koʻchirib olish bilan toʻliq javob berib boʻlmasin.

4-vazifa. Ijodiy topshiriq

“Men AI dan qanday foydalanishim kerak?” mavzusida qisqa qoida ishlab chiqing. Kamida 7 ta qoida yozing.

Masalan, qoidalarda:

1. AI javobini tekshirish;
2. manbalarni solishtirish;
3. shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish;
4. tayyor javobni koʻchirib olmaslik;
5. mustaqil xulosa chiqarish;
6. akademik halollikka rioya qilish;
7. AI dan yordamchi vosita sifatida foydalanish

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Holtzhausen, D., Fullerton, J. A., & Lewis, B. K. (2026). *Principles of Strategic Communication* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032626291>
2. OECD. (2026). *OECD Digital Education Outlook 2026: Exploring effective uses of generative AI in education*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/062a7394-en>
3. OECD & European Commission. (2026). *Empowering learners for the age of AI: An AI literacy framework for primary and secondary education*. OECD Publishing.
4. Stanford Institute for Human-Centered Artificial Intelligence. (2026). *The 2026 AI Index report*. Stanford University. <https://hai.stanford.edu/ai-index/2026-ai-index-report>
5. Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO.
6. R. Safarov. *Nutq madaniyati va kommunikatsiya asoslari*. Toshkent: Akademnashr, 2018.
7. Piz, A. (2015). *Tana tili: Harakatlardan fikrni qanday o‘qish mumkin*. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
8. Usmonov R.A. *Kasbiy muloqotning etikasi va axloqi*, 2010 yil.
9. Rajabov S.B. *Nutq madaniyati va uning axloqiy aspektlari*, 2012 yil.

Testlar:

1. Nutq madaniyati fanning fanlararo aloqalari qaysi javobda to'laroq aks etgan?

- A) Ona tili, adabiyot, biologiya, falsafa
- B) Tarix, jamiyatshunoslik, fizika, ona tili
- * D) Tilshunoslik, falsafa, adabiyot, psixologiya
- E) Adabiyot, tarix, til tarixi, fizika

2. Nutq madaniyati fanining vazifasi nimadan iborat?

- A) Adabiy me'yorlarni ishlab chiqish
- B) Tildagi eskirgan unsurlarni yangilash
- D) O'zbek milliy adabiy til faoliyati rivojlanishini kuzatib borish, ob'ektiv qonunlarni kashf etish
- *E) Barchajavoblar to'g'ri

3. Nutq madaniyati tushunchasi tilshunoslikda nimani anglatadi?

- A) Madaniy nutq, ya'ni nutqiy faoliyat
- B) Madaniy nutq bilan bog'liq ilmiy muammo
- D) Tilshunoslik fanining sohasi
- *E) Barchajavoblar to'g'ri

4. Qaysi uslub uchun frazeologik birliklarning ishlatilishi xos emas?

- A) Ilmiy va badiiy
- B) Badiiy va rasmiy
- *D) Ilmiy va rasmiy
- E) So'zlashuv va ilmiy

5. So'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishi.....deyiladi?

- A) Nutqning sofliqi

- B) Nutqning izchilligi
- D) Nutqning ravonligi
- *E) Nutqning mantiqiyligi

6. Til madaniyatining asosiy tekshirish obyekti nima?

- *A) Adabiy til me'yorlari
- B) Lug'at boyligi
- D) Uslubiyat
- E) Imlo

7. Nutqning tozaligiga salbiy ta'sir etadigan unsurlarni ko'rsating?

- A) Varvarizmlar va vulgazimlar
- B) Arxaizm va dialektizmlar
- D) Adabiy me'yor va imlo
- *E) A, B javob

8. Nutqqa obrazlilik ekspressiv bo'yoq berish niyatida narsa va hodisalarning o'rtasida o'xshashlikka asoslanib, so'z yoki iboralarni ko'chma ma'noda ishlatish.....

- A) Metonomiya
- *B) Metafora
- D). Sinekdoxa
- E). Epitet

9. Epitet so'zi qanday ma'noni anglatadi?

- A) Jim qolish
- B) Takrorlash
- D) Izohlash
- E) Sifatlash

10. Rasmiy uslubda ko'pincha qanday gaplar foydalaniladi?

- A) Darak va undov gaplardan

- B) Ritorik so‘roq gaplardan
- D) Faqat darak gaplardan
- *E) Darak va buyruq gaplardan

11. Kanselyarizm bu ...

- A) Xabar, aloqa
- *B) Ish qog‘ozlari uchun zarar bo‘lgan, ma’lum bir shaklda saqlanadigan so‘z
- birikmalari
- D) Parazit
- E) Dag‘al so‘z

12. Aksentologik me’yor nima?

- *A) Urg‘uni to‘g‘ri qo‘llash me’yori
- B) Yozuv me’yori
- D) Imloviy me’yor
- E) Talaffuz me’yori

13. “El netib topgay menikim, men o‘zimni topmasam” aforizmi kimning qalamiga mansub?

- *a) Navoiy
- b) Jomiy
- v) Koshifiy
- g) Sa’diy.

14. Notiqlik san’ati fani qaysi fanlarga suyanib ish ko‘radi?

- * a) mantiq va ruhshunoslikka
- b) matematika va falsafaga
- v) badiiy adabiyot va estetikaga
- g) tarix va etikaga

15. Qadimgi Rimda dastlab nutqning qanday uslublari paydo bo‘lgan?

*a) sud notiqligi, harbiy notiqlik, siyosiy notiqlik

b) sud notiqligi

v) harbiy notiqlik

g) siyosiy notiqlik

16. “Befoyda so‘zni aytma, va foydali so‘zni ko‘p eshiturdan qaytma”, qaysi asardan olingan?

*a) ”Mahbub ul-qulub”

b) “Qobusnoma”

v) “Xamsa”

g) “Qutadg‘u bilig”

17. “Qutadg‘u bilig” asarining yettinchi bobi qanday nomlangan?

*a) til odobi

b) notiqlik san’ati

v) va’zxonlik

g) til va nutq

18. Va’z so‘zi qaysi tildan olingan va qanday ma’noni anglatadi?

*a) arabcha pand-nasihat

b) lotincha nutq so‘zlovchi

v) yunoncha va’z aytuvchi

g) lotincha pand-nasihat.

19. Notiqlik san’ati Sharqda qanday atalgan?

*a) voizlik

b) so‘zamollik

v) shirinso‘zlik

g) shirinsuxanlik.

20. Notiq tinglovchilarni doimiy boshqarib turishi uchun asosiy e’tiborni nimaga qaratishi lozim?

*a) aloqa uzilib qolishining oldini olishi lozim

- b) iste'dodini namoyon etishi lozim
- v) o'zini erkin tutishi lozim
- g) suhbatdoshni qiziqtirishi lozim.

21. “Qobusnoma” asarining nutq va notqlik san’atiga oid bobi qanday nomlangan?

- * a) suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida
- b) notiqning nutqi
- v) notqlik san'ati
- g) suxandonlik odobi.

22. “Notqlik san’ati-bu so‘z san’ati, so‘z san’ati bo‘lganda ham, ohangdan libos kiyib, talaffuz bilan jilolangan so‘z san’atidir”- degan fikrni qaysi mutafakkir aytgan?

- *a) Kaykovus
- b) Beruniy
- v) Forobiy
- g) Ibn Sino

23. Xoja Muayyad, Mehnagiy, Movlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy kabi mashhur voizlar haqida qaysi asarda ma'lum ot berilgan?

- * a) “Majolisun-nafois”
- b) “Boburnoma”
- v) “Mahbub ul-qulub”
- g) “Muhokamatul lug‘atayn”

24. Sitseronning “Notiqlar haqida” asari necha kitobdan iborat?

- *a) uch kitobdan
- b) bir kitobdan
- v) ikki kitobdan
- g) besh kitobdan

25. Nutqqa tayyorlanish va nutq ustida ishlash jarayoni necha bosqichdan iborat?

- *a) uch bosqichdan
- b) ikki bosqichdan
- v) yetti bosqichdan
- g) besh bosqichdan

26. “Insonni so‘z ayladi judo hayvondin”, fikri kimning qalamiga mansub?

- *a) Navoiy
- b) Bobur
- v) Sa’diy
- g) Umar Hayyom

27. Arastuning “Ritorika” asari necha kitobdan iborat?

- *a) uch kitobdan
- b) bir kitobdan
- v) to‘rt kitobdan
- g) to‘qqiz kitobdan

28. Demosfen kuchli, yaxshi notiq uchun eng muhim omil nima deb aytgan?

- *a) imo-ishora
- b) chiroyli so‘z
- v) mayin tabassum
- g) maftunkor husn

29. “So‘zlari aniq bo‘lsin, fikrini va aytmoqchi bo‘lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin”, fikri qaysi mutafakkirga tegishli?

- *a) Forobiy
- b) Beruniy

- v) Ibn Sino
- g) Xorazmiy

30. Husayn Voiz Koshifiy suhbat odobi qoidalarini necha turga bo'lgan va ularni qanday nomlagan?

- *a) ikki turga va martabaga erishganlar va martabaga yetmaganlarning suhbat qoidalar
- b) uch turga, shohlar, vazirlar, oddiy fuqarolar suhbat qoidalar
- v) ikki turga, shohlar va vazirlar suhbat qoidalar
- g) uch turga martabaga erishganlar, voizlar, oddiy fuqarolar suhbat qoidalar

31. “Tangri nazdida eng yaxshi gap-rost gapdir” hikmati qaysi asardan olingan?

- *a) Hadisi sharifdan
- b)Qobusnomadan
- v) Mahbub ul-qulubdan
- g) Boburnomadan

32. “Munofiqlik belgisi uchta: yolg'on so'zlash, va'dasini ustidan chiqmaslik va omonatga xiyonat qilish”, hikmati qaysi asardan olingan?

- *a) Hadisi sharifdan
- b)Qobusnomadan
- v) Mahbub ul-qulubdan
- g) Boburnomadan

33. Insonlarning bir-birlari bilan muomala va aloqa qilish usuli nima deb ataladi?

- *a) nutq
- b) so'z
- v) fikr

g) imo-ishora

34. Tilning ijodkori kim?

*a) xalq

b) yozuvchilar

v) shoirlar

g) san'atkorlar

35. Nutq qanday ko'rinishlarga ega?

* a) og'zaki va yozma

b) ichki va tashqi

v) so'zlashuv va fikrlash

g) so'zlashuv va tashqi

36. Nutqning qanday turlari mavjud?

*a) Ijtimoiy-siyosiy nutq, akademik nutq, huquq tartibot tashkilotlaridagi nutq, ijtimoiy urf-odatlarga asoslangan nutq, diniy nutq

b) diniy nutq, ijtimoiy-siyosiy nutq

v) akademik nutq, diniy nutq

g) huquq tartibot tashkilotlaridagi nutq, akademik nutq

37. Ilmiy ma'ruza qanday nutq turiga kiradi?

*a) akademik

b) ijtimoiy-siyosiy

v) diniy

g) huquq tartibot tashkilotlaridagi nutq

38. Tabrik nutqi qaysi nutq turiga kiradi?

*a) ijtimoiy urf-odatlarga asoslangan nutq

b) diniy nutq, ijtimoiy-siyosiy nutq

v) akademik nutq, diniy nutq

g) huquq tartibot tashkilotlaridagi nutq, akademik nutq

39. Fikrlashning asosiy shakllarini belgilang.

*a) tushuncha, hukm, xulosa

b) muhokama, aqliy xulosa

v) tushuncha, xulosa

g) muhokama, tushuncha

40. Nutq madaniyatining aniqlik, qisqalik, tushunarlik xususiyatlari ko'proq qaysi uslubda namoyon bo'ladi?

*A) rasmiy uslub

B) ilmiy uslub

C) badiiy uslub

D) ommabop uslub

41. Kasbiy nutqda muloqot madaniyatiga rioya qilmaslik natijasida nima yuz beradi?

A) Faqat texnik nosozlik

*B) Professional xatoliklar va tushunmovchiliklar

C) Muloqot tezlashadi

D) Fikrlar boyiydi

42. Raqamli savodxonlik nima?

A) Elektron asboblarni tuzatish ko'nikmasi

B) Faqat kompyuterda yozish

*C) Raqamli vositalardan to'g'ri, madaniyatli va xavfsiz foydalanish qobiliyati

D) Tez yozish malakasi

43. Quyidagilardan qaysi biri kasbiy nutqni interaktiv shakllantiradi?

A) Qog'ozli hisobotlar

B) Telefonda gaplashish

*C) Onlayn treninglar va videodarslar

D) Shaxsiy suhbatlar

44. Raqamli texnologiyalar yordamida til madaniyatining qay jihatlari rivojlanadi?

A) Faqat talaffuz

*B) Orfografik va stilistik aniqlik, loʻndalik

C) Ijodkorlik

D) Qadimiy soʻzlar

45. Quyidagi platformalardan qaysi biri kasbiy nutqni yozma va ogʻzaki rivojlantirishga xizmat qiladi?

A) Canva

B) Excel

*C) Zoom

D) TikTok

46. “Elektron hujjatlar” kasbiy muloqotda qanday oʻrin tutadi?

A) Faqat axborot bazasi sifatida

*B) Rasmiy va yozma nutq madaniyatining asosiy shakli sifatida

C) Oʻyin shakli sifatida

D) Kompyuterga yuklanadigan fayllar sifatida

47. Raqamli texnologiyalar yordamida qanday kasbiy koʻnikmalar rivojlanadi?

A) Faqat texnik koʻnikmalar

*B) Kasbiy, kommunikativ va til koʻnikmalari

C) Sanʼatga oid malakalar

D) Faqat kod yozish

48. “Elektron amaliyot” tizimi orqali qanday kompetensiyalar rivojlanadi?

A) Dizayn va surat chizish

*B) Til, muloqot, taqdimot ko'nikmalari

C) Faqat reja tuzish

D) Video montaj qilish

49. Onlayn muloqotda qanday madaniy mezonlarga rioya qilish kerak?

A) So'zning ko'pligiga

B) Ijtimoiy tarmoq qoidalariga

*C) So'z tanlovi, aniqlik, etik muloqot, hurmat

D) Raqamli yozuvlar turiga

50. Kasbiy nutqda raqamli texnologiyalarni qo'llashda asosiy maqsad nima?

A) Nutqni faqat ingliz tilida yuritish

B) Matnni qisqartirish

*C) Fikrni madaniyatli, aniq va texnologik vositalar orqali yetkazish

D) Tezlikni oshirish

GLOSSARIY

Intermadaniy muloqot – Turli millat va madaniyat vakillari o‘rtasidagi o‘zaro tushunishga qaratilgan muloqot turi.

Kompetensiya – Muayyan sohada zarur bilim, ko‘nikma va tajribaga ega bo‘lish holati.

Kommunikativ kompetensiya – Muloqot jarayonida to‘g‘ri va samarali aloqa o‘rnata olish qobiliyati.

Ijtimoiy muhit – Inson yashayotgan va faoliyat olib borayotgan jamiyatlardagi madaniy, axloqiy, iqtisodiy sharoitlar yig‘indisi.

Lingvomadaniyatshunoslik – Til orqali milliy madaniyatni o‘rganadigan fan sohasi.

Kross-madaniy muloqot – Ikki yoki undan ortiq madaniyatlarda o‘rtasida yuzaga keladigan muloqot.

Globalizatsiya – Jahon miqyosida iqtisodiy, siyosiy va madaniy integratsiyaning kuchayishi.

Kognitiv jarayon – Bilish, idrok etish va tafakkur bilan bog‘liq aqliy faoliyat.

Kulturologiya – Madaniyatning paydo bo‘lishi, shakllanishi va rivojlanishini o‘rganuvchi fan.

Madaniyatlarning kompetensiya – Boshqa madaniyatlarning vakillari bilan to‘g‘ri munosabat qila olish qobiliyati.

Empatiya – Boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularga hamdardlik bildirish qobiliyati.

Etik xulq – Axloqiy me‘yorlarga asoslangan to‘g‘ri, odobli xulq-atvor.

Stereotip – Biror guruh yoki shaxsga nisbatan oldindan shakllangan, umumlashtirilgan fikr.

Madaniy moslashuv – Yangi madaniy muhitga moslashish jarayoni.

Komunikatsiya modeli – Muloqot jarayonini ifodalovchi nazariy sxema yoki tushuncha.

Sotsializatsiya – Insonning jamiyatga moslashish, ijtimoiy me'yor va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayoni.

Etnosentrizm – O'z millatini boshqa millatlardan ustun deb hisoblash qarashlari.

Diskurs – Ma'lum kontekstda til vositalari bilan ifodalanadigan uzluksiz fikrlar tizimi.

Pragmatik yondashuv – Til va muloqotni amaliy maqsadlar va foydalilik nuqtai nazaridan tahlil qilish.

Transmadaniy aloqa – Madaniyatlar chegarasidan o'tuvchi muloqot yoki axborot almashinuvi.

Multimadaniy kompetensiya – Ko'p madaniyatli muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yurita olish qobiliyati.

Verbal va nonverbal vositalar – So'z (verbal) va imo-ishora, mimika (nonverbal) orqali axborot yetkazish vositalari.

Identifikatsiya – O'zini boshqa shaxs, guruh yoki madaniyat bilan tenglashtirish jarayoni.

Kontekstual tahlil – Matn yoki muloqotni u yuzaga kelgan sharoitga asoslanib tahlil qilish.

Tolerantlik – Boshqacha fikr, qarash va madaniyatlarni bag'rikenglik bilan qabul qilish holati.

Psixolingvistika – Til va psixologik jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganuvchi fan.

Antropotsentrik yondashuv – Inson shaxsiga asoslangan yondashuv, tilda ham shaxs markazda turadi.

Mentalitet – Muayyan millat yoki jamiyatga xos dunyoqarash va ruhiy holatlar yig'indisi.

Muloqot strategiyalari – Muloqotni samarali olib borishga qaratilgan reja va uslublar tizimi.

Semiotik tizim – Belgilar va ularning ma’nosini o‘rganadigan fan (masalan: til, ishora, ramzlar).

Dialekt – umumxalq tilining malum etnik guruhga mansub ko‘rinishi.

Sheva– mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo‘lgan, bir yoki bir necha qishloqni o‘z ichiga oluvchi kichik bir qismi, gumhi

Jargon va argolar–ma’lum ijtimoiy guruhlarga, masalan, o‘g‘rilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday «til» elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar– tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi.

Lingvistik (lisoniy) omillar – Muayyan tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari - fonemalar tizimi,

Adabiy til – milliy tilning ishlov berilgan, me’yorlashtirilgan oliy formasi.

Sistema – har biri alohida mustaqil (avtonom)bo‘lgan murakkab mexanizmlar (fonemalar tizimi, morfemalar tizimi, leksik birliklar tizimi, sintaktik konstruksiyalar tizimi) o‘rtasidagi aloqadorlikdan tarkib topgan makrotizim.

Struktura – bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ular o‘rtasidagi aloqalar mexanizmlari.

Norma (me’yor) – adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgixususiyatlar. Ular ijtimoiy til amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

Lingvistik omillar – til strukturasi va sistemasiga mansub bo‘lgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalarning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

Ekstralingvistik omillar – tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ular til taraqqiyotiga tashqaridan (til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari jarayonida) ta’sir o‘tkazadi.

Uzus - leksema, frazema, so‘z shakli va sintaktik konstruksivalaming til egalari tomonidan qabul etilgan qo‘llanishi.

Til – fonetik, leksik va grammatik vositalar o‘rtasidagi aloqamunosabatlardan tarkib topgan barqaror tizim (sistema).

Nutq - til vositalari ishtirokida fikr ifodalash jarayoni.

Ierarxiya – til tizimida quyidan yuqoriga qarab bosqichma- bosqich joylashgan sathlar (yaruslar) yig‘indisi: fonetik-fonologik sath (quyi yaais), morfemik sath, leksik sath (yuqori yaruslar), grammatik sath (yanada yuqoriroq yarus) kabi.

Tafakkur va til – Bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy hodisalardir

Va’z- Notiqalar tomonidan o‘qiladigan nutq. Diniy aqidalarni targ‘ib qilishga qaratilgan nutq.

Voiz-Diniy mavzuda va’z qiluvchi, nitq irod etuvchi notiq.

Vulgarizm – Adabiy tilda boshqa tillardan olingan so‘zlarni nutqda noo‘rin va ko‘p qo‘llash.

Dialog – Ikki kishi orasidagi nutq.Og‘zaki va yozma shakllarga ega.

Intonatsiya – Nutqda tovushning baland va past ohangi bilan belgilanadigan so‘zlashish tarzi, so‘zni talaffuz etish tarsi.

Soʻzlovchining nutq mavzuiga munosabatini, his-tuygʻusini ifodalovchi talaffuz uslubi.

Improvizatsiya – Avvaldan tayyorgarliksiz biror munosabat tufayli maʼlum mavzuda hozirjavoblik bilan nutq soʻzlash.

Kommunikat iv sifat – Fikr almashuvga oid kommunikatsiya yaʼni aloqaning sifati. Nutqning sifati.

Logograf – Qadimgi gʻarb sud notiqligida nutq yozib beruvchi shaxs.

Stilos – suyakdan qilingan tayoqcha.

Stil – nutq stili maʼnosida qoʻllangan.

Stil – stilet (ingichka xanjar va stilo – avtoruchka soʻzlari kelib chiqqan).

Struktural stilistika – tilning vazifadosh stillarini oʻrganuvchi stilistika.

Lingvistika – til.

Adabiy meʼyor – tilning eng yuksak, ishlangan, sayqallangan koʻrinishi.

Funksional – vazifadoshlik.

Okkazionalizm – har bir ijodkoming stiliga xos boʻlgan, u yaratgan soʻzlar.

Leksik va frazeologik meʼyor – hamma tomonidan ishlatiladigan, hammaga tushunarli boʻlgan soʻz va iboralarning qoʻllanilislii.

Mushtarak – barcha stil uchun umumiy.

Ritorik soʻroq gaplar – javobi mazm unidan kelib chiqib ifodalanadigan gaplar.

Stilistik boʻyoq – qaysi stilda qoʻllanilisliini koʻrsatish belgisi.

Fraza – mazmunan tugal fikr anglatadigan gapga teng boʻlgan fonetik birlik.

Takt – frazaning bir qismi bo‘lib, yarim to‘xtam bilan ajraladigan bir yoki bir necha so‘zdan iborat bo‘lak.

Akt – biror ishlini, yuridik faktni tasdiqlovchi rasmiy hujjat.

Bayonot – diplomatik munosabatlar, muzokaralar, xalqaro ahvol va shu kabilar haqida manfaatdor tomonlar, umum axboroti uchun og‘zaki yoki yozma ravishda e‘lon qilingan rasmiy bildirish, shu haqdagi hujjat.

Deklaratsiya – biror muhim siyosiy masala yuzasidan rasmiy suratda e‘lon qilingan bayonnoma, hukumat yoki partiya tantanali suratda e‘lon qilgan asosiy qonun-qoidalar.

Diplomatik – diplomatiyaga, davlatning chet mamlakatlari bilan bo‘ladigan munosabatlariga va diplomatlarga oid.

Vizit – rasmiy suratda biror elda, bior shaxs huzurida qisqa fursatda bo‘lish, taslirif buyurish, tashrif.

Kassatsiya – sud hukmidan norozi bo‘lib, ishni qayta ko‘rish to‘g‘risida yuqori sud tashkilotlariga shikoyat qilish yoki ariza.

Kodeks – huquqning biror sohasiga oid tartibga solingan qonunlar to‘plami.

Nota – bir davlatning ikkinchi bir davlatga yuboradigan rasmiy xati.

Inversiya – gapda so‘zlar tartibining o‘zgarishi.

Nutqiy shtamp – qoliplashgan yoki qolipga tushgan jumlar

Termin – ilmiy atama.

Mantiqiy – asosli.

Struktura – tuzilish.

Sintez – yaxlit, qo‘shish.

Passiv konstruksiya – bajaruvchii shaxsni bildiruvchi so‘z, ishlatilmagan gap.

Segment – bo‘lak, birlik.

Tipik – bir xildagi.

Leksika – soʻz.

Obrazlilik – badiiylik, tasviriylilik.

Mushtarak – umumiy biriktirilgan.

Emotsionallik – taʼsirchanlik.

leksema – soʻzning shakl yasovchililar qoʻshilmagan qismi.

Publitsistik – (publicus) ijtimoiy, ommaviy

Kommunikatsiya – aloqa

Sillogizm – mantiqiy ifodalar

Estetik vazifa – taʼsirchanlik

Potensial imkoniyat – zaxiradagi imkoniyat

Jargonlar – buzilgan soʻzlar

Argolar – maʼlum bir guruhdagi odamlargagina tushunarli boʻlgan soʻzlar.

Varvarizmlar – oʻrinsiz islatilgan xorijiy til soʻzlari

Ritorik soʻroq gap – soʻroqqa javob talab qilinmaydigan gap.

Leksik stilistika – lugʻat boyligining stilistik imkoniyatlarini oʻrganuvchii soha.

Omonimlar – til birliklarining shaklan teng kelib qolgan koʻrinishi.

Antiteza - qarama-qarshi maʼnoli jumlarlar.

Metafora – oʻxshatish.

Metonimiya – boshqa nom berish.

Sinekdoxa – qism yoki butun orasidagi munosabatni bildiradi.

Epitet – sifatlash.

Sarkazm – achchiq, zaharxanda.

Professional etiket – kasbiy muhitda odob, muomala va oʻzini tutish qoidalar majmui.

Kasbiy etika – muayyan kasb faoliyatida amal qilinadigan axloqiy qoida va tamoyillar tizimi.

Xulq-atvor me'yorlari – kasbiy va ijtimoiy muhitda shaxsning o'zini tutishini belgilovchi qoidalar.

Aloqa psixologiyasi – muloqot jarayonidagi insonning ruhiy holati va o'zaro munosabatlarini o'rganuvchi yo'nalish.

Nutqiy intellekt – fikrni anglash, shakllantirish va uni nutq orqali maqsadga muvofiq ifodalash bilan bog'liq qobiliyat.

Muloyimlik – muloqotda suhbatdoshga hurmat bilan, keskinliksiz va odob doirasida munosabatda bo'lish.

Diskurs etikasi – nutqiy faoliyatda axloqiy talablar va hurmat tamoyillariga amal qilish.

Javobgarlik – aytilgan fikr, berilgan axborot va amalga oshirilgan nutqiy harakat uchun mas'uliyatni his qilish.

Kooperatsiya prinsipi – muloqot ishtirokchilarining samarali aloqa uchun zarur axborot, sifat, munosabat va usul talablariga amal qilishi.

Argumentatsiya – fikrni dalil, fakt va ishonchli manbalar yordamida asoslash jarayoni.

Kommunikativ vaziyat – muloqotning maqsadi, ishtirokchilari, auditoriyasi va sharoitlari bilan belgilanadigan holat.

Aniqlashtiruvchi savol – suhbatdosh fikrini yaxshiroq tushunish yoki noaniqlikni bartaraf etish uchun beriladigan savol.

Konstruktiv nizo – qarama-qarshilikni hissiy keskinliksiz, dalil va o'zaro hurmat asosida hal qilishga yo'naltirilgan yondashuv.

Murosa – nizoli vaziyatda tomonlarning o'zaro kelishuvga intilishi.

Semantik noaniqlik – ifodaning ma'nosi aniq belgilanmaganligi yoki turlicha talqin qilinishi holati.

Standartlashtirilgan ibora – rasmiy yoki kasbiy matnlarda belgilangan qolip asosida qo'llanadigan tayyor ifoda.

Kasbiy leksika – muayyan kasb yoki faoliyat sohasida ishlatiladigan maxsus soʻzlar majmui.

Maxsus leksika – maʼlum fan, kasb yoki faoliyatga xos boʻlgan soʻz va ifodalar yigʻindisi.

Terminologiya – muayyan fan yoki kasb sohasida qoʻllanadigan maxsus atamalar tizimi.

Kasbiy yozish – professional faoliyatga oid fikr va axborotni yozma shaklda meʼyoriy hamda aniq ifodalash faoliyati.

Rasmiy yozish – xizmat va ish jarayonida belgilangan rasmiy til hamda hujjat tuzilishiga asoslangan yozma ifoda.

Hujjat rekvizitlari – rasmiy hujjatni toʻgʻri rasmiylashtirish uchun zarur boʻlgan tarkibiy elementlar.

Hujjat sarlavhasi – hujjatning mazmuni yoki turini koʻrsatuvchi nom qismi.

Hujjatning asosiy matni – hujjat maqsadi, talablari va asosiy axboroti bayon qilinadigan qism.

Tashkiliy hujjat – tashkilot faoliyati va uning ichki tuzilishini tartibga solishga xizmat qiladigan hujjat.

Farmoyish hujjati – rahbar yoki vakolatli shaxsning topshirigʻi, koʻrsatmasi yoki qarorini rasmiylashtiruvchi hujjat.

Axborot hujjati – muayyan voqea, holat yoki faoliyat haqida maʼlumot berish uchun tuziladigan hujjat.

Shartnoma – tomonlarning huquq va majburiyatlarini belgilovchi kelishuvga asoslangan hujjat.

Memorandum – muayyan masala yoki kelishuvga oid asosiy fikr va shartlarni qayd etuvchi rasmiy yozma hujjat.

Raqamli savodxonlik – raqamli texnologiyalar va vositalardan kasbiy faoliyatda toʻgʻri foydalanish koʻnikmasi.

Raqamli transformatsiya – faoliyat va muloqot jarayonlarining raqamli texnologiyalar taʼsirida tubdan oʻzgarishi.

Texnologik kommunikatsiya – zamonaviy texnologik vositalar orqali axborot almashish jarayoni.

Madaniy sezgirlik – turli madaniy muhitlarning farqlarini hisobga olib, ularga ehtiyotkor va hurmatli munosabatda bo‘lish qobiliyati.

Xalqaro protokol – xalqaro uchrashuv va rasmiy muloqotlarda amal qilinadigan tartib-qoidalar majmui.

Rasmiylik darajasi – muloqotda til va muomala vositalarining qanchalik rasmiy yoki norasmiy tanlanishini belgilovchi xususiyat.

Monologik nutq – bir so‘zlovchining ma’lum mazmunni izchil ravishda bayon qilishi bilan kechadigan nutq shakli.

Polilog – uch yoki undan ortiq ishtirokchi qatnashadigan nutqiy muloqot shakli.

OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development – Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti; darslik references qismida xalqaro tashkilot nomining qisqartmasi sifatida berilgan.

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta’lim, fan va madaniyat masalalari bo‘yicha tashkiloti; darslikda madaniyatlararo kompetensiyalar bo‘yicha manba bilan birga keltirilgan.

ICT (Information and Communication Technology) – axborot va kommunikatsiya texnologiyalari; darslikda raqamli texnologiyalar va kommunikatsiya vositalari bilan bog‘liq yo‘nalish sifatida qo‘llangan.

AI (Artificial Intelligence) – sun’iy intellekt; darslikda kasbiy faoliyat va ta’limda foydalaniladigan zamonaviy texnologik vosita sifatida tilga olingan.

Politeness theory – Brown va Levinson tomonidan ishlab chiqilgan odob nazariyasi; kasbiy muloqotda xushmuomalalik, ijtimoiy munosabatlarni saqlash va tanqidni muloyim ifodalash tamoyillarini tushuntiradi.

Cooperative Principle – Paul Grice ilgari surgan kooperativ prinsip; samarali muloqotda kerakli miqdordagi axborot, sifat, dolzarblik va mantiqiylikka rioya qilishni nazarda tutadi.

Discourse Ethics – Jürgen Habermasning diskurs etikasi nazariyasi; muloqotning ochiq, inklyuziv, teng huquqli va mantiqiy asoslangan bo‘lishini taqozo etadi.

Communicative Competence – Dell Hymes nazariyasida tilni bilish bilan birga, undan tegishli ijtimoiy va axloqiy kontekstda foydalana olish qobiliyati.

Strategic Communication – strategik kommunikatsiya; darslikda Holtzhausen, Fullerton va Lewisning Principles of Strategic Communication asari references sifatida berilgan va kasbiy muloqotni maqsadli tashkil etish bilan bog‘langan.

Intercultural Competencies – madaniyatlararo kompetensiyalar; UNESCOning Manual for Developing Intercultural Competencies: Story Circles manbasida yoritilgan va turli madaniy muhitlarda samarali muloqot qilishga oid xalqaro tushuncha.

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI	3
KIRISH	7
1-mavzu: “KASBIY NUTQ MADANIYATI” FANIGA KIRISH.....	15
2-mavzu: KASBIY NUTQ MADANIYATINING NAZARIY ASOSLARI	29
3-mavzu. KASBIY NUTQDA MULOQOT QOIDALARI VA STANDARTLARI	51
4-mavzu. PROFESSIONAL ETIKET, RASMIY VA NORASMIY MULOQOT.....	68
5-mavzu. KASBIY MULOQOTDA NUTQ MADANIYATINING AXLOQIY ASOSLARI	86
6-mavzu. YOZMA VA OG‘ZAKI NUTQ FAOLIYATLARI ORQALI KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH	101
7-mavzu. KASBIY YOZISH: HUJJATLAR VA ULARNING YOZMA STRUKTURASI	125
8-mavzu. RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA KASBIY NUTQ	139
9-mavzu. XALQARO MULOQOT VA MADANIYATLARARO NUTQ MADANIYATI	152
10-mavzu: NUTQNING ASOSIY KOMMUNIKATIV SIFATLARI...	163
11-mavzu: O‘ZBEK TILINING VAZIFAVIY USLUBLARI VA NUTQ MADANIYATI	173
12-mavzu: NUTQ MADANIYATINI EGALLASHNING USULLARI VA YO‘LLARI	181
1-Amaliy mashg‘ulot	199
2-Amaliy mashg‘ulot.	211
3-Amaliy mashg‘ulot	220

4-Amaliy mashg‘ulot	227
5-Amaliy mashg‘ulot	233
6- Amaliy mashg‘ulot	241
7-Amaliy mashg‘ulot	252
8-Amaliy mashg‘ulot	265
Foydalanilgan adabiyotlar:	281
Testlar	282
GLOSSARIY	293

QAYDLAR UCHUN

NADIM MUHAMMAD HUMAYUN

KASBIY NUTQ MADANIYATI

Darslik

Muharrir: A.Eshmo‘minov

Musahhih: Davidov Yunus

Texnik muharrir: Tolib Boymurodov

“Modern science and research” nashriyoti

Litsenziya: № 039768. 21.09.2022

Terishga 2026-yil 14-avgustdada berildi.

Bosishga 2026-yil 24-sentabrda ruxsat etildi.

Bichimi: 60x90 1/16 “Times New Roman” garniturasida bosildi.

19,1 shart b.t. 19,2 hisob nashr. tab.

Adadi: 100 nusxa. 91-son buyurtma.

“Modern science and research” nashriyoti bosmaxonasida chop etildi.